Национална и универзитетска библиотека
"Св. Климент Охридски" - Скопје

PC II 17/1914/1918

12009001739

COBISS.O

Rp. II-17/1914, 1918

III

Година III. Книга 9.

МИНАЛО

Българо-Македонско

НАУЧНО СПИСАНИЕ.

Редакторъ

Г. Д. Баласчевъ.

СОФИЯ

Печатница П. Глушковъ

1914

Година III. Книга 9

РСЦ 17/1914/1918

МИНАЛО

Българо-Македонско

НАУЧНО СПИСАНИЕ.

1739/09

Редакторъ

Г. Д. Баласчевъ.

СОФИЯ
Печатница П. Глушковъ
1914

Народна библиотека — Скопие
К. Инв.№

Съдържание.

стр.

I. *Г, Баласчевъ.* Старобългарско блюдо съ надписъ отъ XII—XIII в. . . . . 3—12

II. *** Два берата, дадени на гр. Прѣславъ отъ султанъ Махмудъ II. (1808—1839 г.) . . . . . 12—16

III. *Вл. Розовъ.* Болгарскія рукописи Іерусалима и Синая 16—38

IV. *Ив. Снѣгаровъ.* Положението на Охридската Архиепископия отъ възстановяването на второто българско царство до 1334 г. . . . . 38—58

V. *Н. А. Мушмовъ.* Старобългарскитѣ монети. . . . . 58—64

VI. *** Три статии върху старобългарското лѣточисление. 64—88

VII. *Г. Баласчевъ.* Обсадитѣ и завладѣването на гр Одринъ отъ българскитѣ владѣтели . . . . . 89—97

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

Г. Баласчевъ.

Старобългарско блюдо съ надписъ отъ XII—XIII вѣкъ.

Прѣзъ 1912 г. редакцията на *„Минало“* прѣдприе научна екскурзия изъ Бѣлградския народенъ музей. Тамъ между другото спрѣ погледа си върху едно старобългарско сребърно блюдо съ словѣнски надписъ. Музейниятъ етикетъ на сѫда гласи: **„Сребрно посуђе севастократора Чудмена. Рад от сред. века — нађено у околини Зајчара“.** (?!) Радиусътъ на-

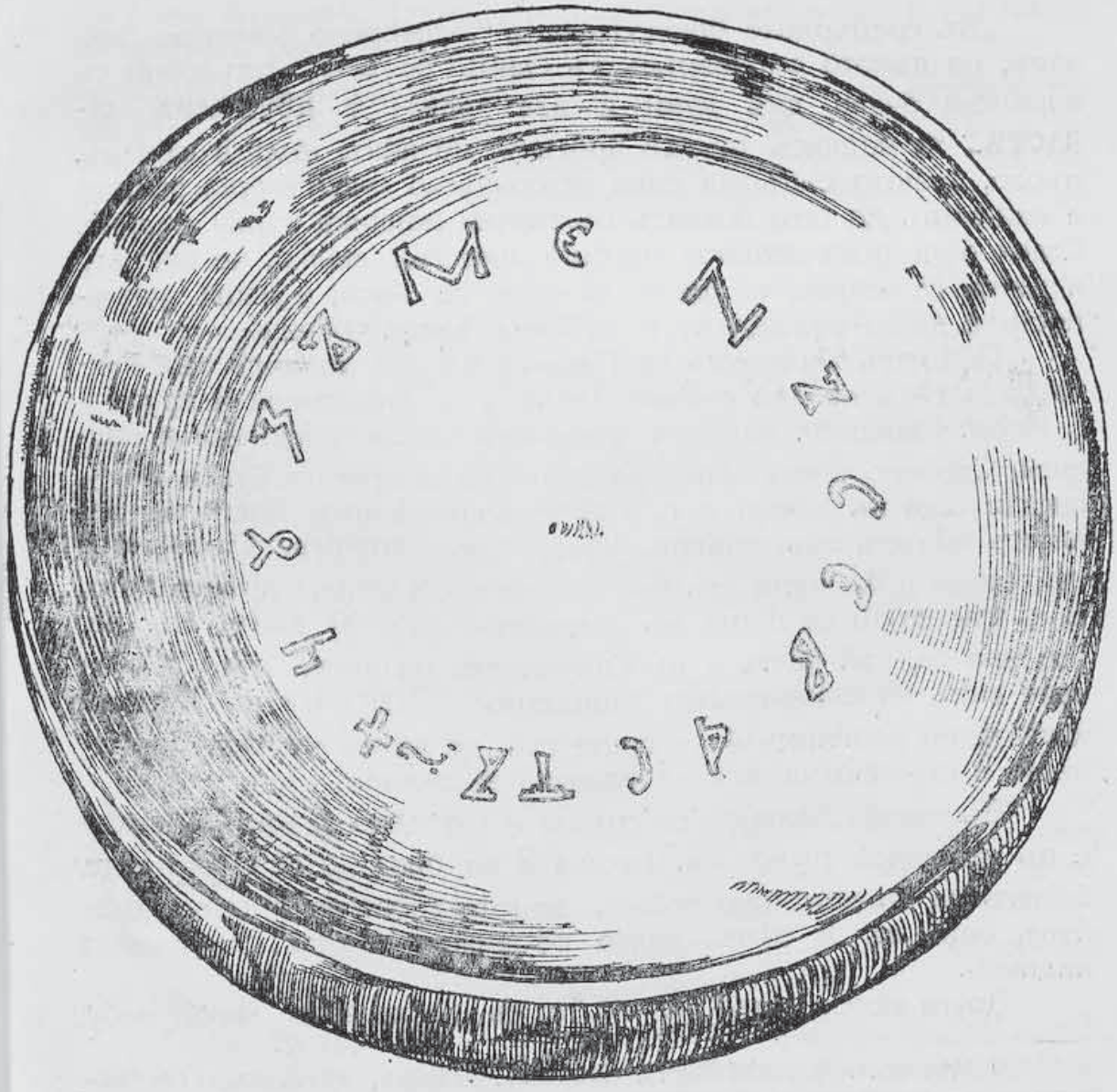

блюдото е 11 см. дълъгъ, а височината на рѫба, т. е. дълбочината на сѫда, достига до $3^1/_2$ см.

Въ отсѫтствието на директора на музея позволи ни се да снememъ само рисунка отъ тоя дискъ, нъ не и фотографическа снимка. Клише отъ рисунката тукъ вижда читателя въ умаленъ видъ. Въ оригинала височината на буквитѣ е $1^1/_2$ см.

По късно се научихме, че заедно съ тоя сѫдъ били намѣрени близо до Зайчаръ и други по-дребни домашни сѫдове, еднакви по изработка и материя, поради което може да се направи заключение, че тази домашна посѫдка е принадлежала изцѣло на сѣмейството на старо-българския *севастъ Цузъменъ*.[1]) Сѫдоветѣ сѫ били изработени, навѣрно, въ съсѣдния Чипоровецъ, кѫдѣто въ срѣднитѣ вѣкове се произвеждало въ изобилие сребро.

Палеографска оцѣнка на Цузменовия надписъ

отъ г. проф. Б. Цоневъ.

„Въ сребърното блюдо (саханъ)", намѣрено близо до Зайчаръ, на дъното околовръсъ въ единъ редъ сѫ издълбани съ кирилски букви двѣ думи и два знака: ✝ **цѫзѫменъ севастъ**: ⁓, надписъ твърдѣ кратъкъ, но пакъ твърдѣ цѣненъ, първо, защото съдържа едно историческо име и второ, защото е най-старъ до сега познатъ български надписъ върху сѫдина. Стари български надписи изобщо има тъй малко, че какъвто и да ни се открие, сѣ ще е важенъ за насъ, и наша длъжность е да го разгледаме и оцѣнимъ както прилича.

Общиятъ характеръ на буквитѣ въ тоя надписъ, тъй както го видѣхъ на двѣ снимки (една у г. Баласчева и друга у г. Йорд. Иванова), напомня старински наши ржкописи и надписи. Особено впечатление на старинность правятъ букви **ц** и **з**, писани още въ линия, т. е. тъй че долнитѣ имъ части не излизатъ навънъ отъ линията, както бива отсетнѣ. Старинно е тъй сѫщо и **а**, чието стълбче излиза доста изподъ прѣднището, т. е. тъй както се пише въ ржкописи отъ XI вѣкъ, нъ не, разбира се, тъй както е въ Самуиловия надписъ, дѣто **а** има вече видъ на старо-гръцко лапидатно <|. Отсетнѣ въ Кирилскитѣ наши ржкописи **а** се пише тъй, че двѣтѣ му части (прѣднище и стълпче) стоятъ на еднаква височина.

Въ нашия надписъ се срѣща и скратено **ѕ** вм. **оу**, както е въ уставнитѣ ржкописи. Такова **ѕ** не бива да се смѣта като бѣлегъ на по-сетнѣшно врѣме, защото скратено **ѕ** се употрѣбява още въ X вѣкъ, както се вижда и отъ Самуиловия надписъ.

Друга особеность, по която се отличаватъ квитѣ набу

---

[1]) Мѣстноститѣ около Нишъ, Свърлигъ, Зайчаръ, Неготинъ, Голубацъ и др. често съставлявали сѣверозападната часть на старобългарското царство.

Цузменовия надписъ, е тѣхната *жгловатость*: всички буквени части, както въ кирилскитѣ ржкописи се пишатъ *обло*, тука сж начертани *жглесто*. Съ исключение на **С**, което поне споредъ снимкитѣ нѣма жглесть видъ, всички други букви, а именно **Ѕ**, **Д**, **В**, **З** и **М** иматъ сѐ жглести завивки тамъ, дѣто би трѣбвало да иматъ обли. Тукъ обаче не бива да търсимъ нѣкаква старинность, а трѣбва да си обяснимъ работата съ техническата изработка на самия надписъ. Като зememъ прѣдъ видъ, че надписътъ не е писанъ съ перо и върху мека материя, а е дълбанъ на металъ, ще разберемъ лесно, отдѣ се явява тая жгловатость: когато се дълбаятъ буквитѣ, по-лесно е за дълбача да прави жглести съединения, а не обли — оттамъ облитѣ части у букви **Ѕ**, **Д**, **В**, **З** и **М** излизатъ *жглести* вмѣсто обли. Исключение прави, сждейки по снимката, защото самия надписъ не съмъ виждалъ, покрай **С**, още и конечниятъ знакъ :~, който е запазилъ облия си характеръ.

Въ Цузменовия надписъ забѣлѣзвамъ и третя особеность, каквато не съмъ срѣщалъ до сега нито въ надписи, нито въ книжни паметници. Тази особеность испжква у ония букви, чиито крайща свършатъ въ обикновени кирилски ржкописи съ кукички.

Извѣстно е, че букви **Т**, **З**, **Ѕ** иматъ на горнитѣ си краища висящи части въ видъ на *остри клинчета* и тия клинчета висятъ о самия крайчецъ на горната напречна линия. Въ нашия надписъ обаче, тия висулки се спущатъ малко по-навжтрѣ отъ напрѣчната линия и то не въ видъ на остри клинчета, а въ видъ на *тжпи зжбци* Това се забѣлѣзва въ всички букви, що се срѣщатъ въ надписа, а именно въ тритѣ **Ѕ**, въ **З** и въ **Т**, та не може да се смѣта като нѣщо случайно, а е нарочно излѣзло тъй отъ ржката на дълбача, вѣроятно въ зависимость отъ материала и сѣчивото, а не че се е искало да се придаде особенъ типъ на тритѣ букви.

Впечатление правятъ и буква **М** и **N**, които сж начертани много шаралапатести. Особено **N** е тъй широко, че заема почти двойно мѣсто, отколкото обикновено, както се пише. При тая буква е за забѣлѣзване и това, че съединителната линия захваща съвсѣмъ отъ върха на лѣвото стълпче и отива надолу дори до основата на дѣсното, когато бихме очаквали да захваша малко по-долу отлѣво и да свърши пакъ малко по-горѣ надѣсно. Впрочемъ такова **N** се срѣща и въ книжни паметници, както напр. въ Супрасълски Сборникъ.

Двата знака, прѣдназначени да стоятъ единъ въ началото, други въ края на надписа, по несъобразителность на дълбача, който не си размѣрилъ добрѣ мѣстото, сж събрани твърдѣ сгжсгено единъ до други, та конечниятъ знакъ дори влѣзалъ

по необикновенъ начинъ, между двоеточието, когато би трѣбвало да бжде малко раздалечъ отъ него.

Като вземемъ прѣдъ видъ общиятъ характеръ на буквитѣ въ Цузменовия надписъ, като оставимъ на страна всичко индивидуално и случайно въ него, можемъ съ голѣма вѣроятность да приемемъ, че тоя надписъ происхожда отъ епоха между XII и XIII вѣкъ, т. е. че той съ старината си не отива по-далекъ отъ XII вѣкъ, нито по-късно отъ XIII.

За етимологията на самото име **Цоуꙁменъ** нѣма да говоря, понеже ми трѣбватъ още нѣкои данни, за да мога да подтвърдя една своя мисъль. Обикновено се мисли, че **Цоуꙁменъ севастъ** е билъ куманинъ, то може да е истина, но това не би му прѣчило да носи славянско име, и ако нѣма други доказателства, а само чудното му име, то едва ли би оправдало куманския му произходъ; защото името **Цоуꙁменъ** може да бжде и моравско и да отговаря на българ. ***Цоуждьменъ** или ***Тоуждьменъ**. Нека се има прѣдъ видъ, че тъкмо въ Чехо-моравия има много имена, въ чиито съставни части влиза думата **чоуждь** или по чехо-моравски cuzí, cizí. Но за това другъ пжть.“*).

Исторически обяснения върху надписа.

Собственото име *Цузъменъ*, ако и да се срѣща въ нѣкои срѣдновѣковни паметници, не бѣше до сега ясно на ученитѣ. Така на примѣръ въ Actes d'l'Athos, приложение къмъ томъ XIII на Византійскій Временикъ на Actes de Zographou на стр. 12 четемъ: Marie *Τζουσμένη*, fille de l'empereur Jean Comnène[1]). Мария Цусмена въ този документъ съ съмнителна дата и отъ съмнителенъ произх дъ се счита за дъщеря на императора Иоанна Комнена[2]) (1118 1143 г.), защото въ акта се съдържа още и слѣдното: *Διὰ τοῦτο κἀγὼ Μαρία ἡ Τζουσμένη, γνήσιος γόνος τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων, ἀκούσασα περὶ τοῦ ἁγίου ὄρους . . . ἐδόθη μοι χώρα ὁ Ἐρισσὸς . . .* А споредъ другъ зографски актъ отъ 1267 г. Мария Цусмена е била баба (*μάμμη*) на Никифора Патралифа, който произхождалъ отъ западноевропейско рицарско сѣмейство, което било установено на постоянно мѣстожителство въ тракийската область, около крѣпостьта

---

*) Горната палеографическа бѣлѣжка върху надписа написа г. професоръ Б. Цоневъ, за която редакцията изказва свойта благодарность.

[1]) До такъво заключение дошли издателитѣ на Зографскитѣ актове, защото въ единъ отъ тѣхъ намираме: *Διὰ τοῦτο ὑπέγραψε καὶ ἡ βασιλία μου σιγιλλίῳ εἰς μνημόσυνον τῶν ἁγιοκοιμήτων βασιλέων πάππων προπάτων, Ἀλεξίου, Μαυροϊωάννου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ μου κυροῦ Μανουὴλ βασιλέως καὶ τῆς ψυχῆς μου* (стр. 14).

[2]) Върху този документъ ни обърна внимание г. Йорд. Ивановъ, за което му благодаримъ.

Димотика[1]). (*ἦγουν τὰ τοῦ Πατραλείφα ἐκείνου καὶ τῆς μάμμης αὐτοῦ τῆς Τζουσμένης.* Actes de Zographou p. 17). И още: *ἀπὸ τῆς μάμμης τοῦ Πετραλοίφα ἐκείνου κυροῦ Νικηφόρου κυρᾶς Μαρίας τῆς ἐπικεκλημένης Τζουσμένης.* Мария Цусмена е подарила нивя на българския зографски монастиръ, които се намирали около Иерисо при светотогорския провлакъ. (*Περὶ τῶν χωραφίων τῶν ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Ἱερισσοῦ διακειμένων τῇ τοῦ Προαύλακος τοποθεσίᾳ.* Ibid. p. 19). Пита се, за какво е било прикачено на Мария Комнена, която е била (*γνήσιος γόνος*) чиста рожба на благочестивитѣ царе, още и прозвището Цусмена, което не е никакъ византийско! Може само да се допустне, че тя е била оженена за нѣкой чужденецъ, който е можалъ да има голѣмо значение въ византийската империя и трѣбало да се направи такъва жертва. Принцесата пъкъ отъ своя страна съ гордостъ приела варварското просвище Цусмена. Понеже името на Цузмена не звучи на славянско, като на пр. *Каменъ, Любенъ, Младенъ, Сребренъ, Стаменъ, Стоименъ* и пр., а сѫщо се знае, че прѣзъ XI и XII в. византийската империя имала нѣколко пѫти разправии съ печенегитѣ и даже бащата на Мария Цусмена, Иванъ Комненъ, прѣзъ 1122 г. разбилъ печенегитѣ, които бѣха нахлули въ Тракия, и слѣдъ туй голѣма часть отъ тѣзи пълчища бидоха настанени изъ юго-западната България; при туй извѣстно е още, че печенежкиятъ военачалникъ Кегенъ е постѫпилъ даже и на византийска военна служба, то прѣдъ видъ на всичко туй може да се допусне, че Мария Комнена—Цузмена трѣба да е била оженена за нѣкой печенѣжки водитель, който указалъ важна услуга на Византия. Дали нашия севастъ Цузъменъ се е намиралъ въ нѣкакви роднински връски съ сѣмейството на принцесата Мария Цусмена или пъкъ тукъ имаме случайно съвпадение на еднакво звучащи имена, не можемъ да кажемъ нищо съ положителность, защото свѣденията ни сѫ съвсѣмъ оскждни.

Друго неясно извѣстие за името Цузъменъ намираме въ хрониката на Никита Хониата, който е писалъ прѣзъ 1204—1210 г. Тамъ четемъ: *Τὴν δὲ πόλιν εἰσιόντα κατέχειν βλάχον τινά, Ἐτζυϊσμένον τὴν κλῆσιν, φρουροῦντα τὸν Πρόσακον καὶ ὅσα τῶν ἐκεῖθι τῷ Ἰωάννῃ κατήκοα*" Nicet. Choniat. p. 818. Възъ основа на извѣстията на Никита отъ Хонъ г. К. Иречекъ писа: „Въ сѫщото врѣме (1205 г.) Шишманъ (*Ἐτζυϊσμένος*), намѣстникътъ на Калояна въ Просѣкъ, отгдѣто прѣди малко билъ изгоненъ Стрѣзъ, възползуванъ отъ отсѫтствието на краль Бонифация, обсадилъ, — въ съюзъ съ гръцкитѣ граждани — кралица Маргарита въ Солунската крѣпость. Бонифаций прибързалъ да се върне отъ Пелопонесъ и, ако и да успѣлъ да спаси Солунъ,

[1]) *Ἕως Πετραλεῖφαί τινες αὐτάδελφοι τέσσαρες, ἐκ τοῦ τῶν Φράγγων γένους ὁρμώμενοι καὶ κατὰ τὸ Διδυμότοιχον τὴν οἴκησιν ἔχοντες.* Nicet. Chon. p. 110.

нъ трѣбало да отстжпи почти всичка останала Македония на българитѣ. Калоянъ още прѣди това занялъ Охрида съ другитѣ градища и кули на западъ, когато нѣмало въ тѣхъ нито латински, нито византийски гарнизони". (Истор. на българитѣ, стр. 316 българ. изд.).

Отождествяването на *Τζυϊσμένος* съ Шишманъ не отговаря на фонетическитѣ правила. Византийскитѣ автори името Шишманъ обикновено пишатъ *Σούσμανος* или *Σύσμανος*. Ако се ржководимъ по фонетическитѣ правила, то отъ *Ἐτζυϊσμένος* можемъ да очакваме **Цуисменъ** или **Чиисменъ**, защото *Ἐ* въ началото на думата се смѣта за прѣдставка, а *ος* е окончание. Тъй че въ този случай неможе никакъ да се очаква Шишманъ, както се приемаше досега[1]).

Възъ основа на историческитѣ извѣстия отъ врѣмето, прѣзъ което е живѣлъ и дѣйствувалъ Цузъменъ, можемъ да поправимъ и допълнимъ старото изложение на г. проф. К. Иречека както слѣдва: Прѣди Цузъменъ да се е настанилъ въ срѣдна Македония, като български управитель, полунезависимиятъ византийски властелинъ Добромиръ Златевъ, или Златановъ, или умалително Златковъ *(Χρύσος)*, владѣлъ крѣпоститѣ Струмица, Просѣкъ съ околноститѣ имъ.[2]) Добромиръ отначало признавалъ върховната власть на Византия, нъ поради недовѣрието спрямо него, затуй че той по сетнѣ съчувствувалъ на царь Петра и Асѣна I—прѣзъ борбата за независимость съ Византия — билъ затворенъ, нъ скоро билъ освободенъ, защото далъ клѣтва за вѣрность, *(εἶτα ὀμόσας ἀπολύεται τῆς*

---

[1]) Сжщо и името на легендарната дъщеря на българския царь Самуиля, която Diocleas нарича „Kosara", не е правилно транскрибирано и даже се смѣта отъ ученитѣ за не славянско име. (Kosara nicht slawisch bei Diocleas). (Const. Jireček, Geschichte der Serben, p. 206). Нека забѣлѣжимъ, че и до днесъ въ цѣла централна Македония християнското име Константинъ между българитѣ се съкращава въ Кочо и Коцо, а женското Константина въ—Коца, частицата *ра* трѣба да се смѣта за приставка. Въ Охридъ и днесъ има семѣйство Коцарь или Коцаре—овци—ови, както и Коцо—овци. Тъй че Самуиловата царска дъщеря, която е била омжжена за черногорския пленникъ, князъ Ив. Владимира, се наричала „Коцара", а не Теодора. Разпространеното сръбско женско име *Косара*, почива на фалшива почва.

[2]) Г-нь проф. К. Иречекъ името *Χρύσος* сближава неправилно съ Хърсъ Той пише: *Χρύσης* slaw. Chrrs, Ortsname Chrrsovo; vgl. den russ. Gott Chors bei Nestor (Geschichte der Serben, S. 285 Anm. 4) Мжжкото собствено име *Χρύσος-ου* е гръцки буквалевъ прѣводъ на българското Златанъ или Златко, което и до днесъ се срѣща като честоупотрѣбително име въ срѣдна Македония и България. Въ старитѣ паметници намираме името **Злата**: Monumenta Serbica с. 12 женското пъкъ име Златка или Злата е по гръцки *Χρυσή*; то се срѣща и до днесъ между гръцкото население въ България. Името Сребренъ е *Ἀργύριος* Аргиръ; а Звѣзданъ е *Ἀστὴρ* Стерйо или Щерйо женското име Люба е *Ἀγάπη*, и сега употрѣбително въ Станимака. Името *Εὐσεβία*, е Блага, то се срѣща по насъ и въ формата Сева. Въ статията църковни старини (Извѣст. на Българ. Археол Друж. томъ II св. 1 стр. 33) собственото име е взето за сжществително „*Благочестие*", поради което и прѣводътъ на надписътъ е погрѣшенъ.

φυλακῆς καὶ εἰς τὸ κεφαλαττίκιον τῆς Στρουμπίτζης πέμπεται. Nicet Choniat. p. 644), та му се повърнало струмищкото капитанство, Нъ понеже наново започналъ да прѣдприема грабѣжни походи къмъ Сѣресъ и по течението на р. Струма, то самъ императорътъ Алексий III се принудилъ да се отправи отъ Кипсела, кждѣто се намиралъ сборниятъ пунктъ на византийската армия, съ войскитѣ си срѣщу Златкова за да го залови и накаже. (*Ἔπειτα δέ συλλαβεῖν τὸν Χρύσον προθέμενος ἤ γοῦν ἀνακόψαι τῶν ἐκδρομῶν ἃς ἐποίει λαθραίως τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ τὸν Στρυμόνα χωρία.*)

Нъ военното прѣдприятие излѣзло не сполучливо, та императорътъ се принудилъ да сключи миръ съ Хриса и да му даде за жена роднината си, дъшерята на протостратора Маноила Камица, съ намѣрение да го привърже къмъ себе си. Добромиръ Златковъ обаче на ново измѣнилъ на императора, нъ този пжть заедно съ тъста си Камица. Тѣ завладѣли Битоля и Прилѣпъ, (*Εὐμαρῶς οὖν Πελαγονίαν χειροῦνται καὶ ῥᾳδίως ὑπάγονται Πρίλαπον.* Ibid. p. 708); опустошили и ограбили Тесалия, Еллада и Пелопонесъ. Императорътъ тогава съ обѣщания наново успѣлъ да привлече на своя страна Добромира, като го оженилъ за своята внучка Теодора, която по прѣди била сгодена за Иванка, убийцата на Асѣна I. Сега вече императорътъ съ измама заловилъ Добромира Златковъ и му отнелъ Струмишкитѣ владѣния. А съ българския царь Калояна Алексий III. сключилъ миръ 1201 г., *Τότε δὲ καὶ τῆς Στρουμμίτζης (ὁ βασιλεύς) ἐκράτησεν, ἁπάτῃ κἀνταῦθα τὸν Χρύσον περιελθών καὶ τὰς πρὸς Ἰωάννην σπονδὰς ἐξεπέρανεν.* (Ibid. p. 809.[1]) Византийската титла на Добромира Златановъ изпърво е била *κεφαλὰς* или *κεφαλώτης* по старобългарски **КЕФАЛИГА**, войвода, на латински capitaneus. Областьта, която той владѣелъ, отъ административна гледна точка се наричала по гръцки *кефалатикионъ* т. е. капитанство. Дали по подирѣ Добромиръ е получилъ по високо звание, не ни е извѣстно. На Добромира Златевъ трѣба да се гледа като на остатъкъ отъ българскитѣ традиционни мѣстни властелини, които признали византийската властъ още при покоряването на българската държава отъ импер. Василия Българоубиеца.

Едва прѣзъ врѣме на обсадата и щурмуването на Цариградъ отъ Латинитѣ или „франкитѣ" (априлъ 1204 г.), царь Калоянъ се възползувалъ отъ общия смутъ и успѣлъ да завладѣе византийскитѣ области като започналъ отъ софийската планиска область дори до Тесалия. По туй врѣме паднали въ български ржцѣ градоветѣ: Призрѣнъ, Скопие, Охридъ, Про-

[1]) Изложението на тѣзи събития отъ г. Т. Успенскій въ съчинението Образованіе втораго Болгарск. Царства, не издържва критика. Неправилно схваща много нѣща и Д-ръ Н. Ридојчић въ срудията си: О неким господарима града Просека на Вардару. Летопис кн. 250. стр. 13.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

сѣкъ, Беръ и пр.[1]) Цѣлата Микедонска земя била тогава оставена подъ управлението на Цуйзмена, който се настанилъ въ гр. Просѣкъ, като най важенъ стратигически пунктъ въ централна Македония.[2]) *φρουροῦντα τὸν Προσάκον καὶ ὅσα τῶν ἐκεῖθι τῷ Ἰωάννῃ κατήκοα).* Тъй че, Цуйсменъ се явява тукъ като български владѣтелъ на македонскитѣ владѣния едва къмъ 1204 г. подиръ Добромира Златевъ; а българскиятъ севастократоръ Стрѣзъ отъ крѣпостьта Просѣкъ е управлявалъ *„половината отъ българското царство"* слѣдъ напускането на Цуйсмена, който прѣзъ II-рата половина отъ 1205 г. съ българскитѣ войски въ Македония, се отправилъ за гр. Солунъ, на помощь на гръцкото население срѣщу латинскиятъ солунски кралъ Бонифаций, който тогава обсаждалъ въ Пелопонесъ гр. Навплионъ. На помощь на Цуйсмена наскоро съ многобройна войска пристигналъ отъ Мраморно море и царь Калоянъ, който завзелъ гр. Сѣресъ. И до като българскитѣ войски съ помощьта на гръцитѣ се мжчели да привзематъ солунския акрополъ (градътъ билъ вече завзетъ) набързо пристигналъ Бонифаций отъ Гърция и заставилъ българитѣ да снематъ обсадата и да отстжпятъ отъ града. Царь Калоянъ на бързо се оттеглилъ въ гр. Беръ, който билъ негово владѣние, и оттукъ се опжтилъ и завладѣлъ останалитѣ тесалийски крѣпости, които принадлежали на Бонифация.[3]) *(Ὁ δὲ γῆ Ἰωάννης κατὰ πᾶσαν ἄδειαν ἐς Βέρροιαν ἄπεισι, καὶ τὰς λοιπὰς πόλεις ὅσαι μαρκεσίῳ ὑπέκυπτον ἑαυτῷ προσωκείωσεν.* Nicet. Chon. p. 819.)

---

[1]) Д-ръ Радоичѣ, погрѣшно приема, че Просѣкъ билъ изгубенъ отъ Византия прѣзъ 1201 г. „И склопио (Алексие III) с калојаном мир (1201) и за кога је Хрис изгубио Просек и у град је био намештен војвода Калојанов Шишман, који се прославио заузевши варош солунску 1205 г. и обсадајући тврђаву његову.

[2]) Нѣколцина византийски писатели отъ XIII и XIV в. високо сж цѣнили стратегическото значение на Просѣкъ; той господствувалъ на Солунския пжть отъ сѣверъ, а сжщо и на пжтя отъ западъ. Миналата година даже и сърбитѣ, за да запазятъ западна Македония, се укрѣпиха пакъ тамъ само, че малко по на сѣверъ.

[3]) Проф. В. Златарски въ ректорската си рѣчь: *„Гръко-български съюзъ прѣзъ 1204/5 г."* София 1914 г. неточно излага редица отъ тогавашнитѣ събития. На стр. 7 той пише че „още до като вървѣла обсадата на Цариградъ отъ кръстоносцитѣ (1204 г.) и основитѣ на византийската империя се рушили отъ вжтрѣшни и външни удари, Калоянъ сполучилъ да завземе византийскитѣ владѣния на западъ отъ София до Тесалийската граница." А пъкъ на страница 16—17 си противорѣчи като казва: „По пжтя си на западъ Калоянъ завладѣлъ Сѣръ и сполучилъ да обсади Солунъ (?!) (Г-нъ професоре, градътъ Солунъ падналъ въ ржцѣтѣ на Цузмена, военоначалникътъ на Калояна, който дошелъ съ български войски отъ Просѣкъ, а оставялъ въ латински ржцѣ само акрополътъ сегашното Йедикуле. Тъй схваща този въпросъ даже и Д-ръ Н. Радойчичъ). По нататъкъ продължава г. проф. „но пристигналиятъ наскоро Бонифаций го накаралъ да снеме обсадата и да отстжпи отъ града. Тогава българитѣ 1205 г. се пръснали по македонскитѣ градове, които Бонифаций не се осмѣлилъ да защити и Калоянъ се възползувалъ отъ това, че всички градове били оставени безъ гарнизони, и сполучилъ окончателно да закрѣпи властьта си въ

Като се вземе въ внимание всичко до тукъ изложено може да се направи заключение, че *севастъ* Цузъменъ, който се споменува въ нашия надписъ не е могълъ да бѫде зетъ на византийския императоръ, защото споредъ тогавашнитѣ дворцови византийски обичаи, трѣбало е да носи много по-висока титла отъ оная на севастъ, която се давала и на недотамъ влиятелни лица. По сѫщето съображение трѣба да изключимъ и тождеството на Цузмена, въ зайчарския надписъ съ Цузмена военачалникътъ на царь Калояна, който управлявалъ крѣпостьта Просѣкъ заедно съ голѣма часть отъ Македония, тъй като управителитѣ на обширни земи се величаели съ много по-високи звания отъ онова на севастъ. Замѣстникътъ на Цузмена въ *Просѣкъ* е билъ *севастократоръ Стрѣзъ*.

Що се отнася до националностьта на Цузмена, то споредъ Никита Хонията, той е *влахъ (βλάχος τὸ γένος)*. Но за тоя писатель и царь Асѣнъ и Добромиръ Хрисъ сѫ власи, при все че на послѣдния името звучи чисто славянски. Изглежда, че Никита е твърдѣ малко компетентенъ да говори по отношение националностьта на „*мизийскитѣ народи*“. Не бива да се забравя и куманскиятъ елементъ въ България по онова врѣме. Както е извѣстно даже самиятъ български царь е билъ оженентъ за куманка; конницата на българската армия се рекрутирала главно отъ кумани; военначалникътъ при втората обсада на гр. Солунъ отъ Калояна е билъ куманинътъ Манастра. Тъй че *севастъ Цузъменъ* споредъ насъ можелъ е да бѫде или печенегъ или куманинъ.

Македония.“ Два пѫти ли Калоянъ привзималъ крѣпоститѣ въ Македония? Г-нъ проф. Василий, не си противорѣчите, нъ излагайте събитията по точно и въ по научна форма! Слѣдъ туй трѣбва да знаете, че тогава и Константинополскиятъ патриархъ избѣгалъ въ България. Г-нъ ректоре, ний ли трѣба да ви посочваме документи по тия въпроси. Ний не можемъ да приемемъ, че прѣзъ 1204/5 г. могло е да се сключи съюзъ между българската държава и нѣкои гръцки градове, които били подчинени на латинитѣ. Задружното дѣйствие между българи и гърци срѣщу латинитѣ може по скоро да се нарѣче *съглашение* отколкото *съюзъ*, защото гърцитѣ приемали да признаятъ Калояна за свой царь, защото тѣ нѣмаха вече своя държава. Освѣнъ това не само гърцитѣ отъ тракийскитѣ градове били съгласни да признаятъ българския царь за свой *василевсъ*, както вий твърдитѣ, а и ония отъ македонскитѣ градове. Както видохме, солунскитѣ гърци помагали на българитѣ. Сѫщото правили и гърцитѣ на гр. Сѣръ и гр. Беръ; всички тѣ спадали въ Македония а не въ Тракия.

* * *

Два берата, дадени на гр. Пръславъ отъ султанъ Махмудъ II (1808—1839 г.).

Настоящитѣ два берата още прѣзъ турско врѣме се намирали въ кжщата на видния прѣславски житель *Господинъ Йовковъ*, Тѣ сега сж подарени на археологическото дружество въ Прѣславъ и се

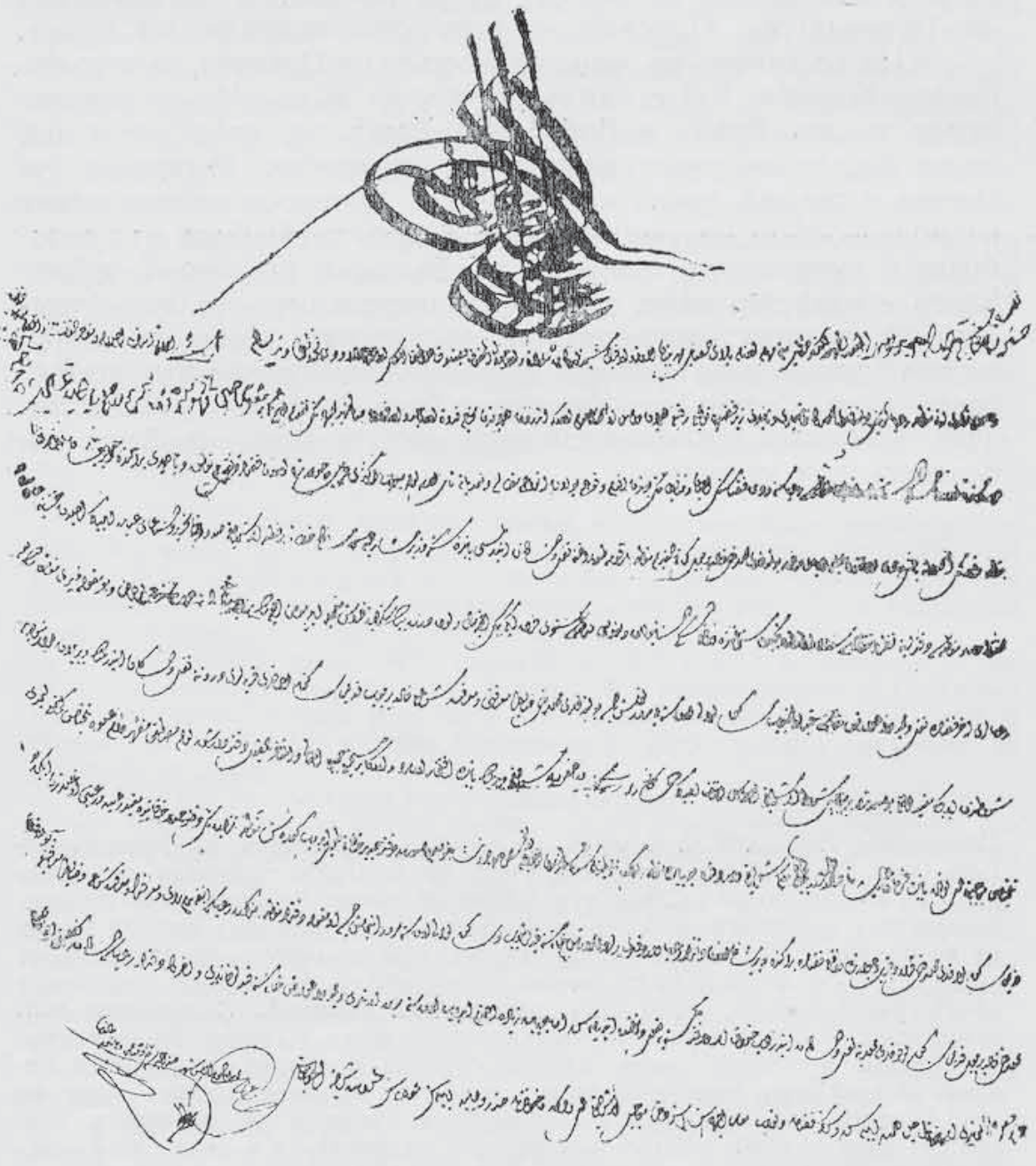

пазятъ въ музея му. Върху значението на тѣзи берати както и на самия дервентъ, който се споменува въ берата и лежалъ на пжтя

за Цариградъ, ще се обнародва въ една отъ слѣднитѣ книги на „Минало“ специална студия, въ която ще се посочатъ старитѣ пѫтища и проходи, които сѫ имали непосрѣдствена връзка съ този дервентъ на стария гр. Прѣславъ.[1])

Султанъ Махмудъ II.

Всемогѫщъ и августейшъ на цѣлата вселена, всеведѫщъ, съвършенъ, самостоятеленъ, подпора на царството и основенъ стълбъ на щастието на славното царство. До тебе по настоящемъ видински пазитель везиръ-паша.

Както ти е извѣстно моитѣ прославени и велики кадии и сѫдии, които черпили и черпятъ отъ менъ добродѣтелъ и цѣнни наставления, щомъ като пристигне този бератъ, който е чисто копие отъ по-добритѣ ми и съвършени прѣдшедственици и щомъ ти се вржчи този бератъ съ слѣдното съдържание, съ което съмъ помоленъ отъ покорнитѣ раи на видински санджакъ, мѣстность подвѣдомствена на Ески-Истамболъ съ царски височайши бератъ, за да ти заповѣдамъ: тъй като аянитѣ и забититѣ (пазители на обществената безопасность) немогли да понесатъ и прѣкратятъ вършенитѣ звѣрства и всевъзможни изтѫпления върху раитѣ и послѣднитѣ (раята) сѫ били принудени да напуснатъ своитѣ аяни и сѫ се прѣселили въ близкитѣ села и околности, които се намиратъ зарегистровани въ *царската регистрация* (хазиней амире), означенитѣ мѣста въ никополски санджакъ, подведомствени на Ески-Истамболъкъ, които мѣста сѫ давали (приходъ) 42 хиляди акчета въ натура и 14800 акчета въ брой, то на тебъ везирю велики заповѣдвамъ, щото поменатитѣ раи да ги настанишъ на мѣстата, кѫдѣто си бѣха попрѣди, за да се запази горния приходъ (отъ никополскитѣ аяни) и да не се накърнятъ интереситѣ на аянитѣ. Ако нѣкои отъ раитѣ сѫ настанени и сѫ живѣли повече отъ 10 години на едно и сѫщо мѣсто, да се оставатъ, въ случай че желаятъ да останатъ, а другитѣ да се настанатъ въ старитѣ мѣста по силата на закона и височайшата ми заповѣдь.

Щомъ получите тоя указъ (бератъ), ще дѣйствувате възъ основа на заповѣдьта ми.

Отъ горѣпоменатия забитъ (управитель), да потърсишъ и видишъ въ оригинала на крѣпостниятъ актъ съ тугата, ония които сѫ избѣгнали и сѫ пръснати, дали дѣйствително заедно съ синоветѣ си сѫ зарегистровани като раи и, ако сѫ такива и сѫ нестанени въ новитѣ мѣста и не сѫ изминали 10 години, дигни ги отъ тамъ и на законни основания настани ги на старитѣ имъ мѣста безъ да ги зарегистровашъ (повторно). Ако на тѣхнитѣ мѣста искатъ да се настанатъ други и тѣ претендиратъ, че иматъ права на земята, то по начинъ

---

[1]) На г. Йорданъ Господиновъ редакцията изказва своята благодарность, че й остави бератитѣ на разположение.

безъ да се оскърбляватъ послѣднитѣ, да се даде прѣдимство на избѣгналитѣ раи, като се настанатъ на старитѣ имъ мѣста.

И ви, които сте наиби и кадии, както и горнитѣ мои вѣрни служители и ви да се съобразите съ заповѣдьта ми и да се прѣдпазвате отъ грѣшки, които могатъ да бждатъ противни на постановлението ми. Така да знаете и на свещената ми грамота дадете довѣрие.

V мѣсецъ сеферъ 5-й 1233 г. или 1817.

Прѣвелъ: **Ил. Коцаревъ.**

Султанъ Махмудъ II.

Всемогжщъ и августейшъ на цѣлата вселена, всеведжщъ, съвършенъ, независимъ, подпора на царството и основенъ стълбъ на щастието на славната империя. До тебе славний ми везиръ-паша, силистренски валия и мждри шуменски кадия.

Като достигне до васъ тоя мой височайши бератъ, знайте че прочутия аянинъ Салихъ Зааде е подалъ прошение, въ което казва, че аянитѣ отъ шуменската каза искатъ данъци отъ населението на Ески Истамболлъкъ и околноститѣ му, шуменско, и съ това ставатъ причина за разорение на казаното население и за запустяване на дервента, който се пази отъ сжщото население, до като, по силата на единъ мой височайши бератъ, послѣдното, срѣщу услугитѣ му за пазене на проходитѣ (дервентитѣ) би трѣбвало да бжде освободено отъ военитѣ данъци, да носи оржжие и да не се притеснява и измжчва съ искането на въпроснитѣ данъци. Като заявява горчото, той иска да се издаде повторно моята височайша заповѣдь.

По поводъ на това разгледаха се запазенитѣ въ държавното ми съкровище регистри, въ които се намѣри записано, че въ село Ески Истамболлукъ има 121 мусулмани и християни дервентчии, които пазатъ проходитѣ на пжтя по рѣката Голѣма Камчия, понеже проходитѣ на Камчийския пжть сж опасни и страшни. А населението на казаното село, което е вписано за дервентчийско и което изпълнява възложената му длъжность както подобава, т. е, управлява и надзирава проходитѣ и прѣкарва мирно и благополучно държавнитѣ хазни и хората, безъ да се нанесе нѣкаква поврѣда на имота и живота на нѣкого, споредъ дервентчийскитѣ условия не трѣбва да се облага съ данъци, нито пакъ да се притѣснява и измжчва съ искане на данъци.

По този начинъ като се установи, че населението на горѣказаното село е отъ старо врѣме дервентчийско и натоварено да пази дервентитѣ и като ми се доложи съ резолюция (деркенаръ) и докладъ (такриръ), че е умѣстно да се издаде височайшата ми заповѣдь за да се прѣмахне и забрани всѣкакво вмѣшателство, противно на старитѣ наредби и условия, издаде се настоящия ми височайши ферманъ, за да се дѣйствува споредъ него.

Ти, споменатий ми везире, като достигне до тебе настоящия

ми височайши фермань, ще се съобразишъ съ височайшата ми заповѣдь въ случая, а именно: понеже въ държавнитѣ регистри на съкровището на рѣченото село е вписано като дервентчийско, ще се постараешъ де се прѣмахнатъ и забранятъ притѣсненията и вмѣшателствата, сторени отъ аянитѣ и други, за да не му се търсятъ да-

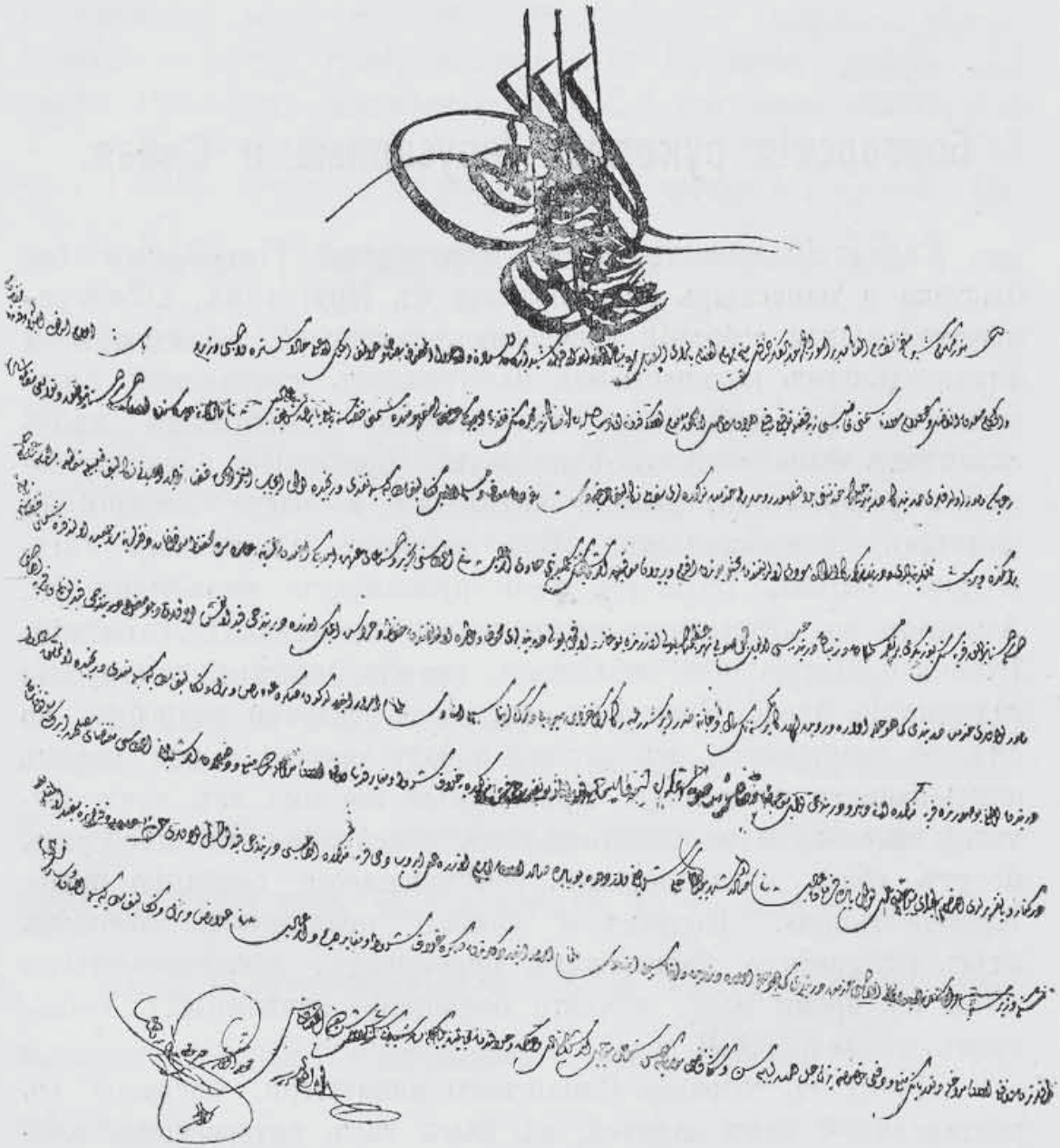

нъци въпрѣки старата наредба и височайшата ми заповѣдь, щомъ като споменатото население изпълнява както подобава дервентчилъка т. е. управлява, надзирава прохода за безопасно и благополучно минаване. А и ти, спомѣнати ми кадия, ще дѣйствувашъ съгласно височайшата ми заповѣдь, като отбѣгвашъ отъ всѣкакво противозаконие.

27 мухаремъ 1243 или 8 августъ понедѣлникъ 1827 г.

Прѣвелъ: **Ян. Гелевъ,**
Екзархийски Капу-Кехая.

Вл. Розовъ.

Болгарскія рукописи Іерусалима и Синая.

Синайскій монастырь св. Екатерины, Патріаршая библіотека и монастырь св. Авраамія въ Іерусалимѣ, кромѣ замѣчательныхъ собраній греческихъ рукописей, обладаютъ и значительнымъ количествомъ памятниковъ славянской письменности. Къ сожалѣнію, относительно славянскихъ манускриптовъ Синайской обители наукѣ приходится довольствоваться устарѣлыми, крайне скудными и часто невѣрными данными, извлекаемыми „Изъ записокъ Синайскаго богомольца“ (Кіевъ. 1872 г.), а о рукописахъ монастыря св. Авраамія въ литературу не проникало еще никакихъ свѣдѣній. Рукописи Патріаршей библіотеки, правда, описаны со стороны содержанія проф. Красносельцевымъ достаточно подробно, но онъ не указываетъ, къ какому изводу принадлежитъ языкъ описываемаго памятника. Приводимыя же имъ изъ нихъ цитаты списаны и напечатаны такъ неисправно, что иной разъ могутъ сбить изслѣдовзтеля, довѣрившагося описанію проф. Красносельцева. Поэтому я считаю нелишнимъ сообщить здѣсь свѣдѣнія о болгарскихъ рукописяхъ, изслѣдованныхъ мною во время моего личнаго посѣщенія названныхъ библіотекъ лѣтомъ 1908 года.

Начну съ собранія Синайскаго монастыря. Согласно съ поставленной нами задачей, въ немъ насъ интересуютъ слѣдующіе памятники:

№ 2. Этимъ номеромъ авторъ „записокъ Синайскаго богомольца“ отмѣтилъ четвероевангеліе среднеболгарской редакціи, отнесенное имъ къ XI—XII в. Благодаря небрежному храненію греческими монахами славянскаго отдѣла библіотеки, отъ этой рукописи уцѣлѣло только 23 листа, которые, дѣйствительно, относятся къ первой половинѣ XII вѣка. По счастью, этотъ драгоцѣнный для исторіи болгарскаго языка

памятникъ, повидимому, не погибъ безслѣдно. Еще въ монастырѣ я замѣтилъ замѣчательное сходство начертанія буквъ въ немъ со снимками съ Добромирова евангелія, изданными Ягичемъ. Впослѣдствіи проф. Цоневъ на основаніи фотографій, сдѣланныхъ мною съ Синайской рукописи, призналъ тождественность ея съ этимъ евангеліемъ. Рукопись имѣетъ 23 листа. Пергаменъ. Размѣры: 21×15,4 снт. Величина столбца 14,5×10. На страницѣ 19—20 строкъ. Висота буквъ 0,3 снт. Уставъ древняго типа. Редакція средне-болгарская. Начало: „$\frac{\text{р}}{\text{мѳ}}$ / **Ѣ о тціери архисинагоговѣ / ѥмоу їс҃с҃ь. и вси дивлѣахѫ / сѧ и прѣхавьшоу пакы їс҃соу / вь кораби на онь поль. Собраса / народь многь о немь.**“

№ 19. Октоихъ, XIV в. Бум., 217 лл. Размѣры 29×19,6. Величина столбца 22,5×12,5. На страницѣ 27 строкъ. Высота буквъ 0,25 снт. Позднѣйшій уставъ. Редакція средне-болгарская.

Л. 1. Приписки на славянскомъ языкѣ паломниковъ, посѣщавшихъ Синай. Одна датирована 1622 годомъ.

Л. 2. и Л. 2 об, Сербскія службы. Тутъ же находится и приписка, сдѣланная тѣми же чернилами и той же, повидимому, рукой, **„Сию книгѫ даде гюргь логоѳетѫ гже цр҃це. прѣст҃ѣи / бц҃и горы сїнаискыіе. бь да го прости:“**

Съ Л. 3-го начинается болгарскій текстъ: **Всѫ ве стры вьскрны + творе́нїе / прѣпобнаго w҃ца҃ нашего, їѡа́на дамаскина.“**

Л. 217. Приписка: **„Новѡм ѡтѡих конець сѫ бг҃ѡ тр҃ѕ. . . . иже и илѡже́нна / прѣпобнаго ѡц҃а нашего їѡ ста́рца. прѣложивша / го изъ грьчьскы въ блъгарскыи нашъ ѧзыкъ. сїа́ / избра́вшо въ сто́и горѣ а҃ѳонстѣй. и лаврѣ бг҃оно / снаго w҃ца҃ наше а҃ѳнасїа: любовїѧ и же-**

ланїемъ, / и бгтиа стго дха. прѣложи и йсписа кнїгы, йхже / имена зе. тетраєулъ. празнаплъ. лїтоургїж. типи/ ѱалтирь. θеѡкарь. мчнеж. агїристъ. бгослова. / лѣствицж. Іслака. варлаама дороθеа. патерикъ. / антїѡ. и ина многа. сачїни и прѣдаде бжтвны / и стыимъ цркамъ. блгарскыж зема. и оукра / сїи ꙗко же нѣкыми оутварми цркыми. и еще / же, мнїси и мирстїи васи. елїци бышж троудо / любїемъ симъ подражателе. оукрасишж са дхо / внѣ ꙗко чада цркваа свѣтоѡбразнаа. и того / ради, вѣчнаа памть іѡаннѳ старцоу. вторѡм / творцоу, паче же тазоименитоу. іѡ. іѡсифѳ. / θеѡфанѳ. космѣ. йхже млтвами, наставн / на на пж покаанїа. и помлоуи ны бе, ꙗко блгъ / и члколюбецъ. : . млтвами прчтыж бцж и всѣ / стхъ, амиⷩ: ~~~~~ / Сега ради и азъ грѣшныи и хоудыи, и послѣ / днїи васѣхъ. и недостоинъ нарєшися име/немъ иночьскымъ, меθѡдїе, нж и іеромона / об. понждихся и азъ. ѡ сладкы изводъ старцовѣ. / и йсписа нѣколико книгъ. ѱалтиреи до. з. / часникы. є. литоургїж. д. лѣствица. г. и и/на многа. послѣди же изведо сего ѡсмогласни/ка изъ агїристъ сладкы. и сставн его сице до ко/нца. въ немже сж. слоужбы вса ѡ всрсѣни. н. / и катаднєвнаа (!) пѣнїа и ношнаа. неизмѣнно, по/каанна всѣ. и пѣсни сладкыж єѵлкыж. и бла/говѣстїи. аі. и миронѡсицъ

на грѣбныѫ пѣ/сни .·. мола же всѣкого. или братїа моа иноци. / или и мир°стїи хѡлюбївїи., аще доко г дойде сїа / книга. или слоужїти въ неи, или прѣписовати. / и обращете неисправленно по слабомѹ оумоу / моемѹ. не понашажще зло славите. да и вы / маздж прїимете, ѡ гѣ бѣ. дажщаго мѣтвы / молящимсѧ и блваща лѣта праведныхъ. / и помѣнѣте, ꙗко никтоже въ чакохъ има / съ врашеное. тъчиѫ Єдинъ бъ. и тѡмоу / слава въ вѣкы вѣкѡ м, / амиинъ.

№ 20 Октоихъ (параклитикъ), XIV в. Та же бумага, тотъ же почеркъ, тотъ же языкъ, что и въ № 19. Всего 239 лл. Размѣри 29,5×19,5 снт. Величина столбца 22,5×12,5 снт. На страницѣ 27 строкъ. Высота буквъ немного болѣе 0,2 снт.

Л. 1. „Начаѧ съ бгѡмъ † сѣго пара / клитика. невъзвратно прѣимѣѫ въ сѣкѫ / слоужьбѫ осмогласникоу .·.

Л. 238 Приписка: „Новѡмоу ѡсмогласникѹ, бжтвныи конецъ. / и сего написахъ. меѳодїе іеромонахъ .·.“

Л. 239 и 239 об. службы на средне-болгарскомъ языкѣ, писанныя другою рукой.

№ 22. Богородичникъ, XIV в. Бум., лл. 159 съ текстомъ и 2 пустыхъ. Почеркъ и языкъ другихъ рукописей Меѳодія. Размѣры 29,6×19 снт. Величина столбца 22,4×12, 5 снт. На страницѣ 26 строкъ. Высота буквъ 0,2 и 0,25 снт.

Л. 1. Бгородичникъ° съ бгѡ мэ пръстыа бцѫ. ѡ мэ сми / гласовѡмъ. въ сѫботѫ вер̑ .·. / канѡ н пръстѣи бци гла с а.

Л. 158 об. Приписка: „† Гѣи іисѹ Хе с бжии, по-

милꙋи ма грѣшнагw . . · / хвалѫ ти приналшѫ оу҃богый, / Бц҃е помлоу҃и ма . · , Меѳо́дїе а҃ і҃еромона҃: ~“

На слѣдующихъ листахъ имѣются приписки на славянскомъ языкѣ паломниковъ, посѣщавшисъ Синай. Одна изъ нихъ датирована 22 мая 1622 года.

№ 23. Тріодь, XIV в. Бум., лл. 393. Величина 28×18 снт. Размѣры столбца 21,5×13 снт. на страницѣ 28—29 строкъ. Высота буквъ 0,25 снт. Позднѣйшій уставъ. Изводъ средне-болгарскій. Надъ рикописью трудились одновременно два писца. Почеркъ одного изъ нихъ выглядитъ много старше, чѣмъ почеркъ другого. У обоихъ встрѣчается икогда ꙋ вм. ж; въ младшемъ почеркѣ эта черта встрѣчается значительно чаще, чѣмъ въ первомъ.

Л. 1. Пѣні҃а тричнала ѩхже пемь вѫ ве/ликый по҃.

Л. 393. Приписка: w҃ сине w҃ свѣта моего҃, силанїе. w҃ сина w҃ сло҃ин / мое к тебе желанїе. Ѩже вѫ w҃гни неw҃палимала сѫблюде се. сѫблюди ме / w҃ w҃гнѧ вѣчноующаго. Сѣрьскы ѩковь митрополить посла сие книгы / вѫ синаю. и҃ приложи е҃ прчтѣки дв҃ѣ / м҃три. Іе҃же и҃ по имени писана быше / з҃ѣ соугоубень трипѣсньць и҃ часослов҃ць, / п҃тирь. и҃ чтенїе҃ златоо҃устово. ѩко да ю w҃кр҃ѣщоу вь ча҃ вѫза҃нїѧ҃ гр҃ѣховь / ѩзбавителницоу вѫкоупѣ и҃ пр҃ѣста / телницоу. s҃ ѩ҃ и҃ мл҃ю вѫсоу братию срьбле / вѫкоупѣ и҃ грьке симь книгамь неw҃iемь / ліемымь быти w҃ дома пр҃ѣчтиіе дв҃ы / до вѣкы . кто ли дрьзне w҃iети сиіе. / сѫ сно҃мь іеі҃е Хмь соудь да имать а҃ми / вь лѣто ѕw҃зи҃ і҃ндиктиw҃. гі҃ / црствоующимь вѫ на бл҃гочьстивимь / цр҃емь стефаноу-уресоу, и҃ матері е҃го҃ / монахїнелесаве҃. Слѣдовательно, ру-

копись уже въ 1360 году была подарена Синайскому монастырю.[1])

№ 24. Пентикостарь, XIV в. Бум., 303 лл. Величина 29,5×20 снт. Размѣры столбца 22,5×14 снт. На страницѣ 29 и 32 строки. Высота буквъ 0,2 снт. или немного болѣ. Писанъ на той же бумагѣ, что и № 23, тѣми же двумя руками. Языкъ обоихъ писцовъ отличается тѣми же особенностями, что въ предыдущей рукописи.

Л. 1. Запись одного изъ паломниковъ, бывшихъ на Синаѣ, датированная 4-ымъ февраля 1622 года.

Л. 3. „Иже въ ст҃ы҃ х҃ wц҃а нн҃шего, и҃wа злоустаго на схоу по / целокѣ . слв. оучителне .·. / Аще кто бг҃очтивь и бг҃олюбивь . да наслади / тьсе добраго нашнаго тр҃ьжьства“.

Л. 4. „Всж б҃ е҃ ст҃го и праведнаго / к лазара“.

Л. 373. Та же запись, что и въ № 23 „w҃ сина w҃ сѣкта моіего сила / ние . w҃ сина и силно моіе / к тебѣ желание и. т. д.“ Орѳографія только нѣсколько иная.

Л. 373 об. Та же запись въ греческомъ переводѣ.

№ 25. Миней праздничный, XIV в. Бум. 261 л. Величина 26,5×20 снт. Размѣры столбца 20×14 снт. На страницѣ 27 строкъ. Высота буквъ 0,3. Писанъ двумя руками одного времени. Во второмъ почеркѣ число строкъ то же, но размѣры столбца 21,4×14,2 и высота буквъ 0,15 снт.

Л. 1. „С҃ s бг҃мь пч҃чин а҃ / емъ . миней / всем҃ 8 гг҃дищ 8 . и҃ др҃жнь . в҃ s т҃ s сегw҃ (л?) ѣдѕ . w҃ . дѫ / мца се҃ п҃ о҃ . д҃ мца . авгоу“.

Л. 261 об. Рукопись Обрывается на службѣ Преображенія

[1]) Горната приписка е обнародвана и отъ Л. Стајановича въ I том. на „*Записи*“ № 116. Нъ публикацията не е напълно точна. Тукъ става дума за царь Стефана Уроша, синъ на Стефана Душана, роденъ отъ българската царкиня Елена, която слѣдъ смъртьта на мжжа си Ст. Душана се покалугерила и още прѣзъ 1360 г. вече се именувала Елисавета.

(Б. Р.)

Господня словами: „**прѣ́кразисе прѣднимѝ . лоучами прѣ-свѣтлиⷯ**“.

Миней содержитъ службы и болгарскимъ святымъ: Л. 44 об. „въ **ѧ҃і.** (октября) **прѣпоⷣ бны҃ . патꙋ҃ы**“, 5 / об. „въ **ѳ҃і** (октября) **прѣпоⷣ бнаа́го ѡ́ц҃а нш҃го ꙗ́ⷩ҃н . ры҃ / льскаа́го**“, 88 об. „въ **кв҃.** (ноября) **ѕспение с҃тго . и праве / днаго Михаи́ла воѝна . ѕго же мощи҃ / лежатъ въ трьновⷭ ст҃ѣ҃ѝ патриа́рⷭ хи҃и**“. Кромѣ того, на л. 184 находимъ: „**въ . ѧ҃і . дн҃ь.** (февраля) **с҃тго . кирила . филоᷮфа . ѡц҃а .·.· / нш҃е҃г костантина ѝ с҃тго марі҃тина . ѝ / с҃тго кирила:—/ въ лѣ҃ ѕ҃. т҃. о҃. ꙋ҃. ѡ҃ сьⷣзаниꙗ вьсего мира**[1])“.

№ 28. Миней (май—августъ), XIV ст. Бум., 274 л. Величина 28,8×20 ст. Размѣри столбца 20×13 снт. На страницѣ 27—58 строкъ. Высота буквъ 0,2 и 0,25 снт. Рукопись сербская, только на л. 272 (бумдго и почеркъ тоже XIV в.) находимъ отрывокъ службы первомученику Стефану, средне-болгарскаго извода.

№ 36. Толкованіе евангельское, 1770 года. Бум. лл. 408. Величина 21,6×15. Размѣры столбца 15 (16)×9,5 (10,5). Число строкъ на страницѣ весьма неодинаково — отъ 18 до 23. Высота буквъ также измѣнчива. Поздній полуустав. Орѳографія русскихъ изводовъ, но прорывающееся иногда смѣшеніе падежей и приписка показываетъ, что писецъ былъ болгаринъ.

Л. 3. **Ѝзволе́нїемъ ѻ҃ц҃а ѝ спопеше́нї / емъ с҃на, ѝ совершенїемъ с҃та́гѡ / дха. преписахъ ѝⷭ грⷣчесκаго / ѝзво́да сіѐ тлъκова́ніе є҃ꙋа҃лское, / ѡ҃ второ́ю нлю по всѣ́хъ с҃тыхъ, /**

[1]) Горѣнаведенията праздиченъ Миней отъ XIV в. има особенно значение за насъ, тъй като въ него се съдържатъ службитѣ на нѣкои видни български светии. Желателно е, Синодътъ или Академията ни да се погрижатъ за точното копиране службитѣ на българскитѣ светии, които трѣба да бждатъ издадени, като най стари отъ досега извѣстнитѣ. (Б. Р.).

даже до недѣла захѵеова, / ещѐ имеетъ и ѕ, слова инаѧ,/ двшеполезнаѧ златоустови, / w покаанїе; и w хртїанское/ житїе; и w стра кжїй; и w сде / страшное; и w милостиню; / и како стоати оу цркви; / и w добра и зла хотенїе; / преписахъ азъ смиреный, и / многогрѣшный, никифѡръ / монахъ, въ стый wбытелъ / рылскый, въ лѣто, ѧ ѱ о, / мца / об. мца ноемврїа, а день . пре игѵ / мена кѵръ веніамина іеромонаха, / и пре скевофилака кѵръ іѡсїфа,/ іеромонаха. читѵщїи, wцы и бра / тїа, аще wбрѣщете нечто по / грешено, исправите молимса; / и насъ поминайте въ стый ваши / молитвы, іакѡ да и вые wбрѣ / щете милостъ w гда нашего / іиса хрта; въ день сдный, / амнь.·.~

Л. 406. „Конецъ, и бгѵ слава.·.~ / 1770, мца ноемврїа, а ~ / никифоръ грѣшный рѵкою.·.~“

Изъ другихъ приписокъ имѣютъ значеніе для указанія судьбы рукописи слѣдующія:

Сиа книга / тѵлкѵванїе / євангелскѵ / на / θеѡклита / іермонаха / рилскаго / монатра / 1780 (л. 5—13) и „азъ харитонъ мѵнахъ рилскы / положилъ сие книга / ѵ сінайскы мнастирѣ / кѵгатѵ седмахъ ми / ца съ мітодіе ѧ w ї и мартъ“.

Не безъ значенія и слѣд. замѣтка: ѧ ѱ ов, „1798 мца маїа 16 день престависа / оцъ игменъ Гераси[м], Потw[ш] (?)“.

Рукопись содержитъ слѣдующія слова:

Л. 5. „Поученіе вѫ вїю, длю / по всѣхъ сты, на єуаское тлъ / кованіе, преведено ѡ грє / ческы ꙗзыкъ, на словенскы“. Нач. „Понеже преступленїа ради праѡцꙋ/адама изгнаны быхѡ ѡ блженѡе / ѡно жизнь небное“.

Л. 14 об. „Повченіе, вѫ недєлю трєтвю тлькованіе єуаское, ѡ матѳеа / зачало, ни“. Нач. „Несть дрѹго по-безаконо дѣло братїа / ѡ сребролюбїа, и ѡ любостежаніе лютє / йши“.

Л. 25 об. „Повченіе вѫ длю ѧ ю, тлъко/ванїе єуаское, ѡ матѳеа, зачало кє“. Нач. „Несть крѣпчейши и твердейши нечто, / ꙗко же чиствю вѣрѹ и несомнѣнвю“.

Л. 36. „Пооученіе, вѫ длю є ю; тлько/ваніе єуаское, ѡ матѳеа, зачало, ки.“ Нач. „Источникъ дховны и спасителны ѡгра / ждаетъ и ѡбиколитъ насъ, братіе ѡ/хрте“.

Л. 46 об. „Поученіе вѫ длю ѕ ю, тлько / ваніе єуаское, ѡ матѳеа, зачало, кѳ.“ Нач. „Єлицы желаютъ, ползвати-се ѡ бжествє / нвю писанїю, да творѹтъ духовное собра / ніе“.

Л. 54 об. „Поученіе вѫ длю ѕ, єуаїа / ѡ матѳеа, зачало, лг.“ Нач. „ꙗкоже иногда единъ добръ ѡцъ не тво/ритъ волю чедо своемѹ, аѣіе єгда мѹ / испроситъ нечто“.

Л. 63. „Поученіе вѫ длю и ю, єуаї / а ѡ матѳеа, зачало ни“. Нач. „Некыйса вѣсегда спасенїа ради на / шего

преблг҃ный гдь, прїзива́етъ / на́съ множи́цею въ разли́чные тра́ / пезы҃ дх҃о́вныа пов҃че́нїа“.

Л. 71 об. „Поу҃че́нїе въ нл҃ю θ҃ ю, є҃вл҃їа / ѡ҃ матѳе́а, зача́ло нѳ҃“. Нач. „Є҃гда҆ хо́четъ, да го́ститъ кто҆ люба́ / зны҃ и҃ дрⷭ҃зы҃ сво́й богатно“.

Л. 81 об. „Поу҃че́нїе въ нл҃ю і҃ ю. є҃вл҃їе / ѡ҃ матѳе́а зача́ло чв҃“. Нач. „Въ сегда҆ подоба́етъ, возлю́блены҃, / да потщи́мсѧ спасе́нїе ра́ди дⷭ҃шъ / на́шихъ са҃ вели́кое раде́нїе“.

Л. 91 об. „Поу҃че́нїе въ нл҃ю а҃і є҃вл҃їа, / ѡ҃ матѳе́а, зача́ло рѣ҃“. Нач. „Ино́гда҆ бо бесе́дуетъ и҃а҃ве влка҃ на́шъ / і҃съ хр҃то́съ въ сщ҃е́нное є҃вл҃їе є҃гѡ“.

Л. 100. „Поу҃че́нїе въ нл҃ю ві҃, є҃вл҃їа / ѡ҃ матѳе́а, зача́ло о҃θ“. Нач. „И҃но не́стъ да смⷭ҃ща́етъ, возлюбле́ны҃ / и҃ да помрача́етъ чл҃вѣ҃чес҃кое поми / шле́нїа“.

Л. 107 об. „Поу҃че́нїе въ нл҃ю гі҃, є҃вл҃їа / ѡ҃ матѳе́а, зача́ло пз҃“. Нач. „Мно́гыми и҃ разли́чными нра́ви, при́тча / мы҃ и҃ преда́нїемъ премⷭ҃дре́йшимы҃“.

Л. 114 об. „Поу҃че́нїе въ нл҃ю ді҃, є҃вл҃їа / ѡ҃ матѳе́а, зача́ло п҃θ“. Нач. „Се́демъ сⷭ҃тъ сме́ртный гр҃ѣховы҃, / ѡ҃ кото́рый раждаю́тсѧ проче́мъ“.

Л. 123 об. „Поу҃че́нїе въ з҃і; є҃вл҃ї / а ѡ҃ матѳе́а, зача́ло рѣ҃“. Нач. „ѠБича́е и҃мⷭ҃тъ дѣ҃лателїе и҃же / соблюда́ютъ кне́зовскы҃ ни́вїе, / и҃ лива́дїе, да собира́ютъ

єлíкы / цвéты wбрѣщвтz крáсны и̂ ме / ризлúвы, да гы дáрвютz госпо́ / дїемz свóймz“.

Л. 132 об. „Пооучéнїе вz нлю д зі; гєулїе / w̄ матѳéа, зачáло зв̃“. Нач. „Вéлико дóбро є̃сть мóлитва, / єгдà бивáетz помишлéнїемz / и̂ рáзвомz блгдáрнемz“.

Л. 141. „Пооучéнїе вz нлю д ні; / гєулїе w̄ лѣки, зачáло зі̃“. Нач. „Ꙗ̃ко же є̂дúнь дóбрz риболо́ / вецz, и̃же да є̃сть вz дѣло / сегò велмì хúтрz и̂ искýсанz“

Л, 151. „Пооучéнї вz нлю д ѳі; гєулїе, / w̄ лѣки зачáло кз̃“. Нач. „Ѡ̃ всѣхъ добродѣтелѣй, / любовz і̃есть честнéйши / и̂ височéйши“.

Л. 162. „Пооучéнїе вz нлю д к; гєулїе / w̄ лѣки зачáло л̃“. Нач. „Нѐ тóчїю са̂ словесà и̂ пооучé / нїемz показýеши гдь̂ тáйно / є̂жѐ и̂зъ смéртвыхъ воскресéнїе“.

Л. 171 об. „Пооучéнїе в э нлю̂ кā гєулїе / w лѣки зачало лѣ̄“. Нач. „Прочитáнїе кж̄éственнымz / словесéмz, возлю́бленый, є̃сть Ꙗ̃коже є̂дúнь мнóгоцвé/твщїй и̂ блг̄овхáнний рáй“.

Л. 184 об. „Пооучéнїе в нлю̂ кв̄, гє̂у̂/лїе w̄лѣки зачáло пг̄“. Нач. Рzсà кж̄éственнаа словесà / сѣтz блгā и̂ полáзнаа на ты / е и̃же внимáютz“.

Л. 197 об. „Пооучéнїе в э нлю̂ кг̄ ю̂ / гєулїе w̄ лѣки зачáло лѝ.“ Нач. „Ꙗ̃ко же є̂гдà вúдїтz є̂дúнь / слáбz и̂ немóщень члвѣкz, / крѣпчáйшаго себѐ и̂ силнé/йшаго“.

Л. 210 об. „Пооучéнїе в нлю кд, Єуліе / є, w лѫки зачáло лѳ.“ Нач. „Множúцею велúкаа нѫжда, / и сѣлнéйши скорбѫ и / без мѣрный, оустроáетѫ и / овизáетѫ члвѣцы к вѣрѣ кжїю“.

Л. 219 об. „Пооученїе в нлю ке, Єуліе / а, w лѫки зачáло нг.“ Нач. „Велúкое препѣтїе Єсть кѫ / довродѣтели гóрдостѫ / и воз ношéниа“.

Л. 237. „Пооучéнїе в нлю кѕ. Єуліе / w лѫки зачáло ѕѕ.“ Нач. „Толúкое Єсть велúкое сло лихо / имéнїе, ако иúно безакóнїе / нéсть лютейши и горшее сегѡ“.

Л. 250. Пооучéнїе в нлю кз Єуліе / w лѫки зачáло ои.“ Нач. „Понéже ідéйскый люди любе/ши бгѫ и влка нáшѫ, нейскѫ / дéши на всакѫ день наказ/ю/ще úхѫ разлúчнымѫ нрáвомѫ“.

Л. 262 „Пооучéнїе в нлю ки. Єуліе / w лѫки зачáло ос.“ Нач. „Аще би сотворúлѫ нéкой велú/кый црь богáта гощéнїа и ве/лúкаа трáпеза“.

Л. 275 об. „Пооучéнїе в нлю кѳ; Єуліе/а w лѫки зачáло пе.“ Нач. „Ꙗкоже Єсть благо/дарéнїа велúко сло и дѫшевредúмое / безакóнїа тáко Єсть благо/дарéнїа велúко добро“.

Л. 288. „Пооучéнїе в нлю, л: Єуліе. / w лѫки зачáло мѳ.“ Нач. „Ꙗкоже w многоѣдéнїе бива/етѫ далáкѫ, сїрéчѫ отечéнїе / корéмо“.

Л. 299 об. Пооучéнїе в нлю, лā Єулїе / wī лѣки зачáло чī.“ Нач. „Ѿвсѣхъ чѣвствы телѣснїа, / зренїа ѥсть слад чéйша и вожé/лѣнéйша на члвѣка“.

Л. 310. „Пооучéнїе в нлю, лв; Єулїа, / wī лѣки зачáло, чд.“ Нач. „Вѣсáка бо непрáвда, и хище/нїа и лихоимéнїа ѥсть злáа“.

Л. 322 об. Пооучéнїе в нлю пред вѣз / движéниемъ чтнáго крта / Єулїа wī їwáнна, зачáло, θ“. Нач. „Рече гдь никтóже в зыйде на нбо“.

Л, 334 об. „Пооучéнїе в нлю по возви/женїе чтнáго крта“. Нач. „Áще би былъ ѥдинь црь бога/тéйши, ѩже имѣлъ бы брань / со ѥдинаго врагá своегò“.

Л. 346 об. „Пооучéнїе в нлю пре рождствѣ / хртóвы“. Нач. Пéрвый wī ѩнехь трыехъ Єулйс/товъ бжéственный áпль мат/θéа написáвъ Єулїа на Єврéйс/кый ѩзыкъ“.

Л. 359. Пооучéнїе въ нлю по ро/жествó хр тово.“ Нач. „Ѿшéдшимъ вóлквомъ, сѣ / а гглъ гднь ѩвйсѧ въ снѣ їwсйфѳ, глā; вставъ, прїими wрóча“.

№ л. 370. „Пооучéнїе в нлю пре просвѣщé / нїемъ, ѥ глїе wМарка, зача: а“. Нач. „Зачáло Єулїа їи съ хо това сна бжїа ѩкоже ѥсть пйсано въ / прорwцехъ“.

Л. 380. „Пооучéнїе в нлю по просвѣ/щéнїи.“ Нач. „Áще тóржество бже/ственымъ / бгоѩвлéнїемъ проидѣ, но

ѩже ѡ немъ спасителнаꙗ словесѧ не / хощѹтъ прейтѝ никогдѧ“.

Л. 389 об. Слово ѧнтіѡхꙋ ра^ди покаꙗніе.“ Нач, „Гдь бгъ на в^сакъ дѣнь прізываетъ на^съ / на покаꙗніе, сѧ. прр҃цы и ѧпостолы, и сѧ / стоѥ ѥ҃ꙋліе“.

Л. 391 об. „Слово како подобаетъ да / живѣютъ православны хр҃тїа́ны.“ Нач. „Бгъ заповѣдѧ прр҃ок҃ / мѡѷсе́ю, да речетъ людемъ, сѣ пред^ / васъ двѧ пѹта поставлꙗю“.

Л. 394. „Слово стаго генадїа патрї/а́рха царыграда, кѧко да и҃ме́ / емъ стра^ бжїй въ себѣ.“ Нач. „Мнѡг҃ чл҃вѣцы и҃матъ та говорѧтъ, немѡг҃ да найдемъ и҃скꙋсна оу҃чи́теля / да ме наꙋчитъ како да се спасемъ.“

Л. 396 об. „Поо҃у҃чѣніе, стаго і҃ѡа́нна злато/ꙋ́ста, ра́ди страшнаго сѧда.“ Нач. „І҃ѣкѡ два разбо́йницы ѡ҃бр҃та́ютсѧ / въ мі́ръ; ѥ҃ди́нъ разбо́йникъ нарица́етсе / кой соблече сі҃рома́ха; ѧ҃ дрꙋгы҃ разбо́йникъ / кои не ѡ҃блече́тъ сі҃рома́ха.“

Л. 398 об. „Слово ра́ди ми́лостина.“ Нач. „Человѣче тебѣ да́де гдь бога́тество; не ре́че ты҃ да го посво́йши, и да речеши / мое ѥ҃сть бога́тество.“

Л. 401. „Слово и҃же во сты҃хъ ѡ҃ц҃а на́ше / го і҃ѡа́нна златоꙋ́ста, ка́ко по/добаетъ стоѧти оу҃ цр҃квы҃.“ Нач. Чл҃вѣче смисли себѣ и оу҃ко́йсе, оу҃ цр҃ / кви бе́зъ стра́ха стойши“.

Л. 405. „Слово ради добра хотѣнїа, / и зла хотѣнїа.“ Нач. „Нѣкой братъ вопроси нѣкоего стар / ца, рече ѥмꙋ, ѡче, коѥ наричаѣтсѧ / добро дѣло, коѥ зло. рече старецъ / чѣдо не имать дрꙋго по зло дѣло / ѡ телѣсна оугожденїе.“

Подъ №№ 37 и 38 находятся знаменитые Синайскій требникъ и Синайская псалтирь, о которыхъ не распространяюсь въ виду ихъ общеизвѣстности,

Изъ сказаннаго видно, что славянскія рукописи данной библютеки не имѣютъ большого значенія для историка древнеболгарской литературы, но представляютъ, даже если исключить изданные цѣликомъ глаголическіе памятники, крупный интересъ для изслѣдователя болгарскаго языка. Большинство рукописей, судя по ихъ бумажнымъ знакамъ относятся къ 40—70 г.г. XIV столѣтія, столь важнаго въ судьбахъ болгарскаго языка, вѣка орѳографической реформи патріарха Евѳимія. Особенно любопытны памятники, писанные Моѳодіемъ, ученикомъ старца Іоанна, развившаго такую обширную литературную дѣятельность въ лаврѣ св. Аѳанасія на Аѳонѣ. Меѳодій не только сообщаетъ намъ единственное дошедшее до насъ свѣдѣніе объ этомъ замѣчательномъ инокѣ, котораго Академикъ Шахматовъ считаетъ предшественникомъ Евѳимія, но своими списками трудовъ Іоанна позволяетъ намъ судить о характерѣ литературной дѣятельности послѣдняго, степени византійскаго вліянія на него, качествѣ его переводовъ, его стилѣ, языкѣ, орѳографіи.

Перехожу къ боблютекѣ греческаго патріарха въ Іерусалимѣ. Между ея рукописями на болгарскомъ языкѣ писаны слѣдующія:

№ 2. Четвероевангеліе, 1532 года. Бум. л. 325. Величина 31×20 снт. Размѣры столбца 21,6×13,6 снт. Высота буквъ 0,5 снт. Крупный полніи уставъ молдаванскаго типа. Изводъ молдавско-болгарскій. Бумага польскихъ фабрикъ начала XVI вѣка. Каждому евангелію предшествуютъ предисловія Ѳеофилакта архіепископа болгарскаго, На рукописи много интересныхъ приписокъ, касающихся событій и видающихся личностей Балканскаго полуострова. Для судьбы рухописи важны слѣдующія приписки. На л. 248 об., пови-

димому, рукою писца книги отмѣчено: „Ѻкаа̀ниыи по Симе́ѡw / пи в лѣ ҙи. Мца де аі:“ На л. 313 послѣ евангелія Іоанна также стоитъ: „Ѻкаа́нный по Сймѡw:“ Л. 1/об. содержитъ вкладную: „Аще кто покусится вззать / нѣаки ѯхищреніе си тетро / евангел да буде̄ проклѣ̄ / вз вѣки вѣко ами и ѡ на грѣшни Ермона па ѳеніе ѡ Богдании ѡ мона ти свѣеви / в лѣто ҙрлз мца аг҃ѵ д.“ Другія почти одновременныя записи указываютъ, что рукопись была подарена сербской церкви св. архангела Михаила въ Іерусалимѣ. Большинство ихъ принадлежитъ румынамъ и сербамъ, но есть и болгарская: Л. 5 об „Да се знае кога пиидѣ зе цѕрѣ ѕ сти Ерусалимз градз / здѣ на сти архангелз. и сз нимь хаци ласко́ и хаци / вз карионь ѡ манастирз сти ѡцз рилзскы: Ѱ / и сз нимь ѡрестà гр / шни поклонімсе ѕ сти грѣкь / вз лето ҙрлв..“

№ 3. Апостолъ, XVI в. Бум. 234 л. Величина 28,2×20,2. Размѣри столбца 20×12,5. Высота буквы 0,3—0,35. Молдавскій уставъ XVI в. Изводъ молдавено-болгарскій. Кромѣ апостола, посланій, предисловій къ нимъ, сказаній всякаго рода, содержитъ: Л. 218. „Сзбо́рникь сз бгм. в/. мь / мцемь.“ Л, 227 об. „Стго Епіфанія епка кіпрьска / ѻ сты ві апль. где / кзжо ихь проповѣда. и како / и гдѣ скончашж. и стаа ихь тѣлѣса гдѣ лежж / вз коихь мѣстѣхь:—“ Нач. „Сймо́нь петрз врз / хwвни аплw. іако іавлѣ / ѣтса посла́нми свои́ми. ска́заж вз понтѣ. / и вз галатіи.“ Л. 229 об. „На благовѣщеніе на антіргіи / антіѳw.“

Изъ приписокъ найболѣе важна слѣдующая, писанная

молдавской скорописью XVI в.: „...рѳмаанйа попъ ѣѳрааѣ(?) да единъ книгѳ а / потолъ граѳ / иерлмѳ и даде іе въ лѣто ѕ тицы. р к ѕ...“ (Л. 330 об.). Нѣсколько ниже отмѣчено: „Сиа книга церве / стаага архангела;“ очевидно, дѣло идетъ о той же церкви св. Михаила.

№ 7. Октоихъ, XVI в. Бум., лл. 177. Величина 28,4 ×20. Размѣры столбца 24,5×14. На страницѣ 29 строкъ. Высота буквъ 0.25. Полуустав. Изводъ молдавско-болгарскій. Содержитъ послѣдніе 4 гласа.

На л. 173 об. читаемъ послѣсловіе: „за є хс хо. сла свѳршителю боу въ вѣкы ами: / Въ севидц. и пр-блгом боу сла. давшом по зачалѣ и коне / И єже w не начинаемомѳ. вѕсѣком дѣлѳ блгом. та ра / (ди)... ый. и мнwгр шнїи. трѳдивїиса. сла. / бь сый... и ржкоа неѳ-мѣтелень. аще и что сѕгрѣ / ши въ сеи книз(ѣ). (н)ѣ бо моеа волеа, таково нж лж / кавал(го)... новенїемъ. и мое несъ мьїслѕство. нж / wци и бра(тїе)... да исправ-лѣаще чьтѣте и млте ба за / дховника... ла. блгвенїемъ и проценїемъ. ами“.

На л. 2 читаемъ: „влто зрла. мца агу. а днь / Се оубо а смерений. ермона х парѳе нїе. рѳсѳ л w земла рѳскиа / родо м йночество м же w богданїа. w монастирѣ сучє / вица. и прийдохъ зде съ гълоугери w богданїа“. Это тотъ самый Парѳеній, который въ 1629 году пожертвовалъ въ библіотеку при храмъ св. Архистратига Михаила рукопись № 2. Слѣдовательно, онъ уже нашелъ въ этой библіотекѣ и нашъ октоихъ, на которомъ и сдѣлалъ приписку.

№ 12. Требникъ, XIV—XV в. Бум., лл. 227. Величина 21×15,2.

Писанъ 5 почерками, значительно различающимся между собою. Изводъ средне-болгарокій. Содержаніе:

Л. 1. „(Чоудо) архнгла / Михаила: вх хонѣхх“. Нач. „Начало исцѣленіа даров / х: и владѣти: данхіхх намх бгомх / й блго тиа и дрхзновенхемх: Михла а / рхистратига“.

Л. 15. „Чинь малааго wбраза мнишхскаго“.

Л. 28 об. „Чинь великаго / англхскаго wбраза“.

Л. 66 об. „Чинь погрѣбалны/на оумершимь мнихом .·.“.

Л. 99 об. „Ка мниχоу на коучиа“.

Л. 104. „Молитвж . гле . попх на главою“. Идетъ рядъ молитвъ надъ болящими“.

Л. 113 об. „Сте .·. гла . а“. Слѣдуютъ степенные всѣхъ 8-ми гласовъ.

Л. 118 об. „Чи . на сщение водѣ . на бгоявлениѣ“.

№ 13. Типикъ, XIV в. Бум., л. 145. Величина 20,8×13. Размѣри столбца 16,5×90 снт. Высота буквъ 0,15. Мелкій полуставъ. Редакція средне-болгарская.

Л. 1. Типикх, црквнаго устава . іже в їе / рл мѣхх стыж лавры . прпбнаго и бгоно / снаго . wца нашего савы . сиже оустахх бы / вае и прчіихх . же вх їерлмѣхь стыхь wбитѣлїи“.

Л. 16. Приписка: ги ісу хе сне бжи помлви ма / грѣшнаго . и направи 8мх мой непотхкно / вено сврхши коне . да не по посраме бж вх / книгахх си ржкож попа їwана.·.-“.

№ 18. Требникъ, XV—XVI в. Бум., лл. 229. Величина 18,5×14,4. Размѣри столбца 14,7×9,8. Число строкъ —17. Высота буквъ 0,3 снт. Поздній уставъ. Редакція средне-болгарская.

Л. 1. Псалтирь. Начало не сохранилось. Начинается рукопись со словъ 20-го псалма: „**ꙗ҆ко оу҆клонишѧ на тѧ̀ зла҆ѧ̀. по / мы́слишѧ сов҃ѣ́ты и҆̀х же не вꙁ / мо́гwша сꙁста́вити**“.

Л. 160 об. „**Пѣ҆̀ мwу҆сео́ва**“ и другія пѣсни.

Л. 169. Стихиры.

Л. 172. „**Кано҆̀ ѳ҃ клгодарестѧве҆̀ ѳ҃ пр҃ т҃ѣи бци**“.

Л. 192 об. „**Чт҃ныи паракли҆̀ пр҃тѣ / и д҃ блчци нашеи бци**“.

Л. 202 об. „**Єгда т҃ хо́ще кт҃о спа́ти**“.

Л. 206. „**Нача́ло полоунощницы**“.

Л. 209 об. „**Рѣчи и҆збра́нны w҃ х҃ сты / писа́нїи сѣло полезны**“.

Л. 210. „**Чт҃ны и҃ паракли҆̀ с҃тм҃ѕ / геѡргїю**“.

Л. 219. „**Чт҃ныи паракли҆̀ с҃тмоу ни / ко́лѣ**“.

Л. 228 об—229 об. Многочисленныя приписки сербовъ, посѣщавшихъ Іерусалимъ. Всѣ онѣ XVII вѣка.

№ 20. Часословъ, XVII в. Бум., Величина 18,2×12,8 снт. Размѣры столбца 15,2×9 снт. На страницѣ 22 строни Высота буквъ 0,25—0,3 Поздній уставъ, Средне-болгарская редакція.

Л. 1. „**Сѫ҃ бгмь по҃ ч҃ нае҃ м҃ ча҆ слове҆ ц҃ и҆мѣ҆ слоуба҆ но҃ ж҃ / на҆ и҆ дниѳ҃ э҃ на҆. г҃ нача҃ло / полоно҃ щ҃ ници / на҆ вѫ҃ к҃ сѫ҃ дн҃ь чере҆ д҃ не**“.

Л. 14. „**Дроу҆ г҃ полоно҃ э҃ щ҃ ница пѣ҃ м҃ вае҃ в҃ сѫ҃ т҃ ко**“.

Л. 22 об. „**На҃ ч҃ ло ѵ҃ тр҃ьници**“.

Л. 45. „Та. ча. пр҃звыи“. Слѣдуютъ часы съ обѣдницей.

Л. 76. об. „Начало великои / навечерници“.

Л. 92 об. „Ѻказанїе малои навеерни / ци“.

Л. 93 об. „Тропарни. вьсе лѣта / приимѣж. тропа же и кон / ка. нарочитымь стым / праз нико“. Тутъ слѣдуетъ отмѣтить „иже вѫ сты wца нашего. корнїлїа философа крѣтивша болгары“, помѣщеннаго подъ 14-мъ февраля на л. 140.

К. 181 об. Рукопись обрывается на словахъ. „ї ѧмы соуѫхождениѣ. ї без / вена. развѣ немощи ради: / боу нашемоу. / слава / вѫ вѣкы вѣкwмѫ / аминь / ї w / а“.

На л. 11 об. приписка: „В лто зрки / мц ма г днь / блго произволи а раба бжїѣ магдали / и снве на Θеwрь. и валиѣ вѫжделѣ мо / за любо бжїю. направи мо сиа бжтвенаа / кни. зове чалове. и дадо вь црко. / иде ѣ хра вѫзненїе га ба и спса наше / iv ха ра дше. покойна гиторїе. / и ра на дша на. мла ва сѫници / помѣните. а кто покуси вьзми / либо прода а w проклѣ w бга / сѫтворша нбо и зелу и w на / не проще вѫ бѫдеща вѣка / а гри“.

№ 21. Псалтирь, к. XV-нач. XVI в. Бум., лл. 305. Величина 13,8×9. Размѣры столбца 10,2×6. На страницѣ 15 строкъ. Высота буквъ 0,15—0,2.

Л. 1. „Двда прка и црѣ пѣнь каѳісма а“.

Л. 278 об. „Пѣ мwѵсеова вѫ исходѣ“ и прочія пѣсни.

Л. 303—305. Славянскія и греческія приписки. Послѣднія писаны кирилицей. Между ними любопытны слѣдующія: Л. 304 об· Сие запи҃сь . ѡ҃·тѫ свицѭ грѣшникь . попь . илиа . попь синтѳ/фь ѡ҃нѳкь . ѡ҃тць . мѳ тоⷣрь / и мати . недо . и подрѳже заф / ира . каⷧ (т) ѳ‘. Л. 305. „Смере҃ние а҃тѫнасие е҃мѡ на ѡ҃ бѡ да ски / зе҃мли и мѡ наст и҃менѳ-е҃тсѧ / сѫкѳ҃ “.

Гораздо менѣе славянскихъ рукописей въ библіотекѣ монастыря св. Аврамія въ Іерусалимѣ. Со стороны содержанія онѣ къ тому же не представляютъ интереса. Это все четвероевангелія той редакціи, которая такъ распространена была въ Молдавіи и Валахіи въ XV—XVII вв. и которую такъ легко узнать по предиссовіямъ Ѳеофилакта, архіепископа болгарскаго, неизмѣнно предшествующимъ въ ней каждому евангелисту. Но наши рукописи роскошной отдѣлки и представляютъ значительный интересъ для исторіи молдавскаго искуства.

№ 1. Евангеліе — тетръ, XVII в. Бум., 244 л. Величина — большой листъ. Писано уставомъ молдавскаго типа. Редакція молдавско-болгарская. Евангелія снабжены предисловіями Ѳеофилакта, сборниками, сказаніями и т. д. Рукопись украшена иконами евангелистовъ, богатыми заставками, раскрашенными золотомъ и зеленой, краской, желтой и малиновой красками. Вмѣсто киновари вездѣ употребляется исключельно золото. Въ сборникѣ „вı҃ мⷰ҃це“ находимъ имена Сави и Симеона Сербскихъ. На л. 7 читаемъ приписку: Блговоле҃нїе ѡ҃ца и҃ сѫпоспѣ҃нїе сна / и҃ сѫвръ҃шѣнїемь стго дха . и҃спи҃са / сїа҃ є҃ѵлі҃а пове҃нїе ги҃на на҃шего / ıѡ҃ і҃стра҃тїе да бы҃ воево҃да гп҃рь мо҃да / скои҃ зе҃мли и гп҃жа є҃гѳ҃ катерина . и҃ да / де є҃ж вѫ ст҃ѣ҃ ми҃ти҃рь называ҃ема кат҃ї / ноу҃ . и҃де҃ є҃сть хра҃мь сѫкѡ҃рь а҃рхи҃стра҃ / тига ми-хаи҃ла и гаврі҃ила . и҃ прѡ҃чїи҃ / бесплѫтныхъ ихъ сы҃ль . вѫ

мwлбж се / бѣ и вх пáмать wцемь йхь и чл / дwмь и рwдытелемь йхь: — влтw ꙁрог, мца ге ѕі днь". На л. 161 об. находимъ имя переписчика и мѣсто возникновенія памятника: „сіа ев лї йписа много / грѣшны ермона гевасіе прое / гѕме вх пѕте ско . мн три . / влто ꙁрог . мца ге гі днь".

№ 22. Евангеліе-тетръ, XVI в. Бум.. 302 л. Величина-большой листъ. Уставъ молдавскаго типа. Редакція молдавско-болгарская, Евангелія снабжены предисловіями Θеофилакта, сборниками, сказаніями и т. д. Рукопись хорошей работы, но не имѣтъ ни золота, ни разнообразія красокъ предшествующаго памятника. Она довольствуется едной киноварью.

Позволю себѣ указать еще одну рукопись. Хотя писецъ ея и называетъ себя русакомъ, но мнѣ не удалось найти въ ней руссизмовъ. Она всецѣло должна быть отнесена къ среднеболгарской редакціи. Это № 11. Евангеліе—тетръ, XV в. Пергам., 268 л. Величина — большой листъ. Уставъ молдавскаго типа. Редакція молдавско-болгарская. Евангелія снабжены предисловіями Θеофилакта и другими обычными статьями. Заставни расписаны золотомъ, голубой, синей и красной красками яркихъ цвѣтовъ. Вм. киновари вездѣ золото. Въ сборникѣ встрѣчаемъ имена Савы и Симеона сербскихъ. На л. 259 находится приписка: „Сьи тетрѡ евль йписа рж-кóж лвдоѵмна михаила дїлкw / на . рvсáкь сьи . вх соу-чáвско трѣгѕ . почл мца се кá и сх / врхши мца маїа, ка . днь бѣ, па . чл, гі . впа же и почл а чл дне". Ниже погречески ἔτος 1455. На л. 259 читаемъ: „сѫи тетро-евлѫ сѫврхши впа за вхсе кроѵмѣ срéбрл".

Ив. Снѣгаровъ.

Положението на Охридската Архиепископия отъ възстановяването на второто българско царство до 1334 г. [1]

II. При българския царь Ивана Асѣна II.

Възвишаването на охридската архиепископия било тѣсно свързано съ могжеството на епирския царь Теодора, затова тя изгубила своето първостепено значение слѣдъ знаменитата клокотнишка битка въ 1230 г., когато българскиятъ царь Иванъ Асѣнь II взелъ въ плѣнъ Теодора Дука и прѣвзелъ всичкитѣ му владѣния заедно съ Охридъ дори до Драчъ, отъ които солунското деспотство оставилъ на брата на Теодора и своя зетъ Мануила да управлява като неговъ васалъ. [2]) Охридската архепископия, която до тоя моментъ играела важна църковна, държавна и обществена роля, сега трѣбвало да отстжпи своето мѣсто на другата българска архиепископия — търновската. Ако сега тя запазила още нѣкакъвъ блѣсъкъ на прѣдишното си величие, то това се дължило исключително на великия архиепископъ Димитрия Хоматиана. Въ писмата на Хоматиана ние намираме, указания, че въ това врѣме сждебната компетенция на охридската архиепископия високо се цѣнила, и даже жителитѣ на Солунъ, столицата на Мануиловото деспотство, я поставяли по-горѣ отъ сждебнитѣ инстанции въ Солунъ. За по-контесна прѣзстава нека приведемъ актъ между солунскитѣ граждани *Орея* и нейната мащеха *Кали Сахликина* за имуществото на бащата на Орея, *Романъ Логаръ*. Орея се омжжила, когато още баща ѝ билъ живъ, и омжжила дъщеря си Мария за солунския житель Димитрия Кравофока, като ѝ дала зестра между другото и лозето въ мѣстностьта *Ограда*. Но въ врѣмето на деспота Мануила мащехата на Орея, Кали Сакликина, възбудила противъ Орея дѣло, което се разглеждало отначало отъ солунската митрополия и солунския дукъ Алексия Пигонитъ, а подирѣ въ сжда на Мануила (*παρὰ τῷ βήματι . . . δεσπότου καὶ βασιλέως κυροῦ Μανουήλ*). Въ първитѣ двѣ инстанции искътъ на Сахликина билъ признатъ за неоснователенъ. Сждътъ пъкъ на Мануила го призналъ за основателенъ и на Сахликина билъ прѣданъ домътъ на Орея и лозето ѝ въ Ограда. Слѣдъ нѣкое врѣме, когато вече рѣшението на Мануила узналъ отъ солунския митропо-

[1]) Продължение отъ 7 и 8 книга.
[2]) Г. Акриполитъ у Migne, t. 140 1018 — 1019.

литъ Иосифа и другитѣ честни лица за несправедливостьта на своето рѣшение и слѣдъ като се запозналь съ крѣпоснитѣ актове на Орея, анюлиралъ рѣшението на сжда при неговия дворецъ и по негова заповѣдь споръть на Сахликина съ Орея билъ разгледанъ отново въ солунската митрополия, която разрѣшила спора въ полза на Орея, и нейния зетъ Кравофока. Обаче послѣдниятъ още не считалъ своето право за напълно осигурено съ рѣшението само на солунската митрополия и, може би, вслѣдствие протеста на Сахликина и заминалъ за Охридъ, гдѣто се обърналъ къмъ архиепископа съ молба синодално да разгледа неговото дѣло и да опрѣдѣли, справедливо и законно ли е рѣшението на сжда при двореца на Мануила противъ него и неговата тъща. Въ началото на прошението си той се обръща къмъ архиепископа съ думитѣ: „*παναγιώτατέ μου δέσποτα, ἀρχιεπίσκοπε πάσης Βουλγαρίας*“ а се подписалъ „*δοῦλος τῆς μεγάλης ἁγιωσύνης σου*“, — изрази, които се употрѣбявали въ обръщението къмъ патриарха. Този случай, несъмнѣно, свидѣтелствува, че охридскиятъ архипископъ сега нѣмалъ оная власть, която ималъ при Теодора Дука. Съобщавайки на деспота Мануила за рѣшението на охридския синодъ въ врѣмето на Теодора Дука по наслѣдствения споръ между Константина Лалпета неговия зетъ по сестра солунчанина Хамедраконтъ, архиепископъ Хаматианъ моли Мануила да внесе това дѣло въ сжда на своя дворецъ и да провѣри, законно ли е рѣшението на архиепископията или незаконно и, ако е законно да го подтвърди.[1]) Причината, по която Хаматианъ се обърналъ къмъ Мануила, очевидно, се заключавала въ това, че административната власть на деспотството оспорвала валидностьта на рѣшението на охридския имотъ.

Въ Солунъ и Епиръ влиянието на охридския архиепископъ се намалило вслѣдствие новото политическо положение на работитѣ. Както се спомена и по горѣ, слѣдъ клокотнишката битка отъ епирското царство останали като отдѣлно деспотство само Солунъ и Епиръ, които Иванъ Асѣнъ II далъ на Мануила. Послѣдниятъ, естествено, се намиралъ въ извѣстна зависимость отъ своя благодѣтель тестъ и съвсѣмъ не могълъ да мечтае за възстановяване на византийската империя и за унищожаването на никейското царство. Това полунезависимо положение се изказвало въ неговия титулъ „деспотъ“. Хоматианъ се обръща къмъ него „*δέσποτά μου ἅγιε*“[2]), „*κράτιστέ μου δέσποτα*“[3]), макаръ понѣкога да му придава и царски атрибути: „*ἐπεὶ γοῦν τὸ τῆς ἁγίας βασιλείας σου παλάτιον οὐκ ἀμοιρεῖ*[4])“. И Акрополитъ съобщава, че Мануилъ се наричалъ деспотъ, но се ималъ нѣкои прѣимущества на царска честь, напр. подписвалъ своитѣ грамоти съ червено мастило[5]). Въ всѣки случай фактически Мануилъ билъ въ подчинено положение спрямо Асѣна II. Такъво положение,

---

[1]) Pitra VII, 502—503.
[2]) Ibid. 501.
[3]) Ibid. 504.
[4]) Ibid. 502
[5]) Ibid 504.

както справедливо прѣдполага Василевски, могло да бѫде тежко и да го кара да търси нѣкакъвъ изходъ. Охридскиятъ архиепископъ се намиралъ въ владѣнията на неговия сюзеренъ—българския царь и съ нищо не могълъ да му помогне въ неговия стремежъ къмъ политическа независимость. И Мануилъ почналъ да търси покровителство на западъ. Той сключилъ съюзъ съ морейския князь Годфрида Вилардуена и изказалъ прѣдъ папата желание да подчини църквата на своето деспотство на римския прѣстолъ. Въ началото на 1232 год. папа Григорий IX му отговорилъ, че неговото намѣрение да встжпи въ лоното на католическата църква—и да бѫде лененъ владѣтель на римския прѣстолъ ще бѫде прието благосклонно и милостиво, ако само той го изпълни въ дѣйствителность. А отъ 1232 год., както ще видимъ сетнѣ, въ деспотството на Мануила почнала да се възстановява властьта на никейския патриархъ, прѣзъ която влиянието на охридския архиепископъ постепено се губѣло.

Що се отнася до българското царство, дѣйностьта на охридската архиепископия не излизала вънъ отъ границитѣ на нейния диоцезъ. Ние не знаемъ, царь Иванъ Асѣнъ II отнелъ ли нѣкои епархии отъ охридската архиепископия въ полза на търновската и изобщо ние не знаемъ, въ каква форма се изразявали отношенията между двѣтѣ български архиепископии и между Асѣна II и охридската архиепископия. Никакви документални свѣдѣния нѣмаме върху това. Но едно е несъмнѣно, че царь Иванъ Асѣнъ II, ако и да не закачалъ автокефалията на охридската архиепископия, се отнасялъ къмъ нея тъй, както и неговитѣ прѣдшественици. Църковното раздвоение, което се появило въ неговото царство слѣдъ прѣвземането на охридския диоцезъ съ Охридъ, сигурно е занимавало неговия умъ и го подбуждало да търси срѣдства за неговото унищожаване. Но и той, както и Калоянъ, не могълъ да се рѣши на крайна мѣрка—да унищожи една отъ двѣтѣ архиепископии. Обаче, като оставилъ охридската архиепископия, Асѣнъ II се стремѣлъ да я затъмни и да намали нейното влияние върху българското паство чрѣзъ възвеличаване на търновската архиепископия. Повидимому, сближаването на *погърчената* охридска архиепископия съ българското царство трѣбвало да бѫде напълно възможно при Ивана Асѣнъ II, който съ своята хуманность къмъ плѣнницитѣ-гърци и съ своята кротость той е привързвалъ къмъ себе си гърцитѣ, че, дѣйствително, той се явявалъ въплощение на гръцко-българския миръ и единство. По разказа на Г. Акрополита, когато слѣдъ клокотнишката битка Асѣнъ II се впусналъ напрѣдъ, градоветѣ и селата, гдѣто достигала вѣсть за неговата побѣда и за неговото человѣколюбиво отнасяне къмъ народитѣ които се подчинявали, му се покорявали безъ съпротива.[1]) Сжщиятъ

[1]) Migne. t. 140, col. 1048: *Φιλανθρωποτέρως δὲ περὶ τὸ ἁλωθὲν πλῆθος ὁ Ἀσὰν διατεθεὶς τοὺς πλείους τῶν στρατευμάτων, καὶ μάλιστα τοὺς χυδαιοτέρους καὶ σύγκλυδας, ἐλευθεροῖ καὶ πρὸς τὰς ἑαυτῶν ἀποπέμπει κόμας τε καὶ πόλεις, τάχα γὲν τὸ φιλάνθρωπον ἐνδεικνύμενος, τάχα δὲ καὶ τὸ συμφέρον τούτῳ πραγματευόμενος· ἐβούλετο καὶ γὰρ δεσπόσαι τῶν τοιούτων τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς ἀποσπάσας. οὗ καὶ τετύχυκεν· ἐπεὶ καὶ γὰρ κατ' αὐτῶν κατόπιν ἐχώρει, πάντα ἀναιμωτὶ τούτῳ ὑπέπιπτον . . .*

Акрополитъ, съобщавайки за смъртьта на царь Асѣнъ II, го характеризира като най-добъръ мжжъ между варваритѣ не само за българитѣ, но и за другитѣ народи, и като човѣкъ, който се отнасялъ человѣколюбиво къмъ всичкитѣ, които се обръщали къмъ него за милость, особено къмъ гърцитѣ [1]). Още по възможно трѣбвало да бжде сближението на охридската архиепископия съ българското царство въ това врѣме, защото въ 1232 год. била прѣкратена всѣкаква връзка между търновската архиепископия и Ватикана. Между това гъркофилското настроение на българския царь не само не дѣйствувало за свързването на охридската архиепископия съ интереситѣ на българското царство, но, напротивъ, то й повредило. За да разберемъ това, нека направимъ единъ прѣгледъ на тогавашната международна политическа обстановка. Цариградскиятъ латински императоръ Роберта († 1228 год.) наслѣдилъ неговиятъ 11-годишенъ братъ Балдуинъ. Прѣдъ видъ на критическото положение на империята, особено прѣдъ видъ успѣхитѣ на Теодора Комнина, влиятелнитѣ барони прѣдложили на Ивана Асѣна II да сгоди своята малолѣтна дъщеря Елена съ сжщо малолѣтния императоръ Балдуинъ[2]) Надѣвайки се да достигне господство въ Цариградъ, Асѣнъ се съгласилъ съ прѣдложението на латинскитѣ барони, като обѣщалъ на латинитѣ своята помощь за връщането на изгубенитѣ имъ земи [3]). Брачниятъ договоръ билъ скрѣпенъ съ клетва отъ двѣтѣ страни. Обаче духовенството, баронитѣ и рицаритѣ, които оскърбили Роберта, се съпротивлявали на съюза съ българския царь. За окончателно рѣщение въпросътъ билъ прѣнесенъ въ Римъ.[4]) Тукъ билъ опрѣдѣленъ за опекунъ на Балдуина Иерусалимскиятъ екскраль Иванъ де Бриенъ, който отстжпилъ своята корона на зетя си Фридриха II Хохенщауфена, а послѣ станалъ неговъ смъртенъ врагъ и въ 1229 г. прѣдвождалъ папскитѣ ключеносци противъ Хохенщауфена въ южна Италия.[5]) Прѣзъ м. априли въ присжтствието на папата билъ сключенъ въ Перуджия договоръ между пълномощницитѣ на цариградското регенство съ ексъ краль Иоанна. Първа точка на договора съставлявалъ бракътъ на Балдуина съ дъщерята на Ивана Бриена. Въ продължение на малолѣтството на Балдуина, Бриенъ длъженъ билъ да управлява империята и слѣдъ прѣдварителна коронация ималъ право да носи императорски титулъ, който той щѣлъ да носи пожизненно даже въ случай, ако дъщеря му или зетъ му биха умрѣли прѣди него. [6]) Въ м. августъ 1231 г. наново незначениятъ императоръ пристигналъ въ Цариградъ, и билъ

---

[1]) Col. 1073: *Μετὰ βραχὺ δὲ καὶ ὁ Βουλγάρων ἄρχων Ἀσὰν ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο, ἀνὴρ ἐν βαρβάροις ἄριστος ἀναφανεὶς οὐκ ἐν τοῖς οἰκείοις μόνον, ἀλλα γε δὴ καὶ τοῖς ἀλλοτρίοις· ἐχρήσατο καὶ γὰρ φιλανθρωπότερον τοῖς προσερχομένοις αὐτῷ ἐπήλυσι καὶ μάλιστα τοῖς Ῥωμαίοις, καὶ φιλοτίμως αὐτοῖς παρεῖχε τὰ σιτηρέσια.*

[2]) Васильевскій, в Журн. Мин. Н. Просв. 1885, т, 32.

[3]) ib.

[4]) ib. стр. 33.

[5]) ibid.

[6]) ibid.

коронясанъ отъ латинския патриархъ за императоръ.[1]) Идването на Бриена въ Цариградъ разрушило всичкитѣ планове на Ивана Асѣна II. Слѣдъ това въ неговата политика настжпила важна промѣна. Той се сближилъ съ никейския императоръ Ивана Ватаци. Непосрѣденъ резултатъ отъ новата политика на Асѣна била формалната отмѣна на унията съ Римъ и прѣговоритѣ съ никейския патриархъ за опрѣдѣляне каноничното положение на търновската архиепископия. Въ 1232 год. билъ сключенъ формаленъ договоръ, който точно опрѣдѣлялъ отношенията на търновската архиепископия къмъ никейския патриархъ. По тоя договоръ, търновската архиепископия признавала върховната власть на вселенския патриархъ; архиепископътъ търновски, както всѣки другъ подчиненъ на патриарха митрополитъ, слѣдъ избирането си отъ архиереитѣ на окржга му, се ржкополагалъ отъ патриарха.[2])

По такъвъ начинъ прѣнебрежението на Ивана Асѣна II къмъ автокефалната българска архиепископия въ Охридъ достигнало до такъва степень, че той се съгласилъ да подчини църквата на своята столица на никейския патриархъ, намѣсто да обедини всичкитѣ епархин на своето царство подъ властьта на каноническия български духовенъ началникъ и да възстанови етнографскитѣ граници на нейния диоцезъ, както тѣ били начъртани отъ Василия Българоубийца. Сѣкашъ по ирония на сждбата, се случило тъй, че въ царуването на завоевателя на древна България, Василия II, цариградскиятъ патриархъ билъ лишенъ отъ много свои епархии въ полза на автокефалната българска църква; а въ царуването на най могжщия царь на второто българско царство, Ивана Асѣна II българската църква била лишена отъ повече отъ половината на своя диоцезъ. Но отъ друга страна тази отстжпка на Асѣна II имала за своя крайна цѣль възвеличаването на търновската църква, чрѣзъ нея той подготовлявалъ почвата за учрѣждаването на търновската патриаршия. Иванъ Асѣнъ II добрѣ е знаелъ, че за тая цѣль по рано било нужно, търновската църква да бжде призната за каноническа и да бжде приета въ общение отъ православнитѣ патриарси. Съ постъпенното закрѣпване на дружбата съ никейския императоръ българскиятъ царь ловко движелъ и прѣговоритѣ за даване на търновската църква автокефалность. Туй скрито намѣрение на Ивана Асѣна било узнато и отъ гърцитѣ. Вече патриаршескиятъ екзархъ въ солунското деспотство въ своето писмо рѣшително и явно протестира противъ идеята за автокефалия, която би могла да се яви у Асѣна. Като прѣдлага два начина за поставяне архиепископъ на вакантния търновски прѣстолъ и да изпрати избрания кандидатъ за ржкополагане или на патриарха или на него самия, той пише на българския царь: „и тъй нека твоя царственость избере едно отъ двѣтѣ, а никакъвъ другъ планъ нека не и дохожда на умъ като напр. тоя, по който, отъ които той е избранъ, отъ тѣхъ да бжде ржкоположенъ; никакво друго неблагоприлично разсжждение

[1]) ib. 34.
[2]) Васильевскій, цит. ж. стр. 50—51.

нека не се опитва да ослаби силата на твоята вѣра и да поведе къмъ нарушаване договора съ църквата, защото върховната правда създава на всѣки въвдаяния, достойно на правенитѣ отъ него дѣла".[1])

Въ 1234 г. едновременно съ годявката на дъщерята на Ивана Асѣна, Елена, съ сина на Ватацъ, Теодора, билъ сключенъ настжпателенъ съюзъ противъ франкитѣ, който ималъ за цѣль пълното унищожаване на латинскнто владичество, изгонването на латинитѣ отъ Цариградъ и раздѣлянето на тѣхнитѣ владѣния между съюзницитѣ. И брачниятъ. и политическиятъ договори били подкрѣпени съ клетва. Въ сжщото това врѣме Асѣнъ подигналъ въпросъ за възвеждането на търновския архиепископъ въ патриархъ.[2]) Прѣзъ пролѣтьта въ 1235 год. въ Лампсакъ се извършило тържественото бракосъчетание на българската принцеса Елена съ гръцкия прѣстолонаслѣдникъ Теодора. Заедно съ това „за да възблагодарятъ още повече българския архонтъ Асѣна за роднинството и дружбата, по императорско и съборно опрѣдѣляние, архиереятъ търновски, подчиненъ на цариградския патриархъ, билъ направенъ автокефаленъ и провъзгласенъ патриархъ"[3]). Съ тоя актъ на Асѣна българската църква окончателно се раздѣлила *на двѣ части.*

Дружбата на Асѣна II съ никейския императоръ нанесла и друга врѣда на охридската архиепископия — възстановила юрисдикцията на никейския патриархъ въ солунско-епирското деспотство и окончателно отстранила отъ него и влиянието на охридския архиепископъ. Външната политика на деспота Мануила се намирала въ пълна зависимость отъ политиката на българскич царь. Докато Асѣнъ водѣлъ приятелска политика съ цариградския латински императоръ, и Мануилъ търсилъ приятели на западъ и склоненъ билъ да признае властьта на папата. Но щомъ Асѣнъ прѣкжсналъ всѣка връзка съ латинитѣ и се сближилъ съ Ватаци и Мануилъ volens-nolens трѣбвало да се присъедини къмъ тоя актъ на своя сюзеренъ Въ 1232 г. той се обърналъ къмъ патриарха Германа съ молба да съдѣйствува за сключване съглашение между него и Ватаци; при това Мануилъ направилъ опрѣдѣлени и твърдѣ важни прѣдложения относно унищожението на схизмата между патриарха и църквата на деспотството. До колко Теодоръ Дука се показалъ непримиримъ съ патриарха по въпроса за управляване на епархиитѣ въ епирското царство, дотолкова Мануилъ изпадналъ въ крайна раболѣпность. Въ своето послание той нарича патриарха слънце което свѣти непрѣкжснато, велика и свѣтоносна планета, която нощѣ изчезва и се скрива отъ нашитѣ взорове, пламенна и огнеобразна колесница, която обема тъмнината и помрачението. [4])

Прѣдъ видъ на трудностьта и опасностьта на пжтуването Мануилъ моли патриарха да не иска. щото всѣки архиерей отъ деспотството да отива въ Никея, за да се ржкоположи, а да се съгласи:

---

[1]) Ж. М. П. пр. 1885, III стр. 55.
[2]) ibid. IV, стр 208.
[3]) Г. Акрополитъ изд. Migne' t. 140, 1057.
[4]) Васильевскій Ж. М. Н. пр. 1885, III, 36

или на единъ отъ западнитѣ архиереи да даде право да поставя епископи на вакантнитѣ катедри, или да изпрати нѣкого отъ източнитѣ архиереи, да изпълнява патриаршеската служба. Съ други думи Мануилъ прѣдлагалъ на патриарха да назначи за епархиитѣ въ епирско солунското деспотство особенъ екзархъ или мѣстоблюститель съ патриаршески пълномощия.

Патриархътъ дошълъ въ неизказана радость отъ неочакваното прѣдложение на солунския деспотъ. Той се счита побѣденъ отъ внезапно появилата се благосклонность у Мануила къмъ него. „Ние сме побѣдени, кълна се въ твоитѣ доблести, нии сме побѣдени, всеблагополучнѣйши господарь, и понесохме толкозъ неочаквано поражение, че такова и на умъ не можеше да ни дойде прѣди да се извършило то.[1]) Патриархътъ разбира възстановяването на своитѣ права на западъ въ широка смисълъ на думата. Указвайки, че въ своитѣ отношения къмъ западнитѣ области той се основавалъ на каноните и законитѣ на благочестивитѣ царе, заявява, че той и източнитѣ иерарси на основание на тѣзи канони „искаха да приведатъ къмъ това, че подобно брачущ тѣ се (младоженецъ и невѣста) тѣ (т. е. изтокъ и западъ) заедно да се поднаклонятъ“ подъ неговитѣ ржцѣ.[2]) Патриархътъ не е съгласенъ да даде екзархийска управа на западнитѣ епархии, той ги счита за свои епархии и извѣстява Мануила, че слѣдъ нѣкое врѣме той самъ ще се яви на западъ. А до това врѣме по рѣшението на синода отъ 6 мартъ 1232 год патриаршески мѣстоблюститель на западъ билъ назначенъ анкирскиятъ митрополитъ Христофоръ, на когото била издадена синодална грамота съ пълномощия да дѣйствува въ качество на патриаршески екзархъ.[3]) Тъй като въ своя отговоръ до Мануила патриархътъ говори за забавяне и отсрочване на удовлетворението на молбата на Мануила, то ние не знаемъ кога заминалъ на западъ патриаршескиятъ екзархъ, но въ всѣки случай въ началото на 1233 год. той билъ вече въ владѣнията на Мануила и дѣйствувалъ за възстановяване правата на патриарха. Мануилъ приелъ патриаршеския екзархъ „охотно“ (*ἀσμένως*) и „съ подобаващата честь“ (*μετά τιμῆς τῆς ἀξίας*), както за това той самъ съобщава на патриарха въ своето второ писмо до него.[4]) Въ назначението на екзарха Мануилъ вижда вече „съчетани двѣтѣ сестри“, т. е. изтокъ и западъ и „Ефрема и Иуда“ „обединени въ единъ народъ на Якова, хвалещъ и благославещъ Бога съ едни уста властьта на хореарха на великия патриархъ, нашия Яковъ, водещъ съ своитѣ дѣйствия и украсяващъ повѣреното отъ Бога паство“.[5]) Мануилъ произнася присжда надъ борбата на своя братъ и неговитѣ сподвижници противъ патриарха Германа. Сега за него Германъ е най-искусниятъ борецъ, който „притворявайки се за падналъ, по-

---

[1]) ib.
[2]) ib. 38 и 39.
[3]) ib. 40.
[4]) Ж. М. Н. пр. 1985, IV, 236.
[5]) ib. 234—235.

бѣдилъ.[1]) Той поздравлява Германа за тази побѣда надъ западъ, която на никого отъ неговитѣ прѣдшественици не се удавала. Той увѣрява патриарха, че сега патриаршеската слава не ще се произнася съ шопотъ въ неговата държава, а ще се провъзгласява съ открити уста и веселъ язикъ.[2])

Както всѣкога на изтокъ, тъй и сега подиръ дѣйствията на владѣтеля епирски слѣдвали и иерарситѣ въ неговото деспотство. Сѫщиятъ керкирски митрополитъ Георги Вардани, който заедно съ охридския архиепископъ Димитрия Хаматиана яростно се борѣлъ за автономията на църквата въ западното царство и написалъ дълъгъ остъръ отговоръ на патриаршеския протестъ, сега пише на сѫщия патриархъ Германа II писмо, проникнато съ чувство на повиновение, което достигва до това, че той счита източния клиръ висшъ, а западния низшъ, и приемането на западнитѣ иерарси отъ патриарха за него е велика радость. Въ това писмо се говори, че епископитѣ на западнитѣ гръцки страни се събрали въ едно мѣсто по поканата на деспота Мануила. Въ това събрание било прочетено патриаршеското послание до Мануила и всички явили се на събора епископи единодушно се съгласили да признаятъ върховната власть на патриарха. „Възведи, свѣтейши господинъ, твоитѣ очи наоколо—пише Вардани на патриарха—вижъ всички свои синове. Ето тѣ се подигнаха и дойдоха къмъ тебе, т. е. къмъ твоето священно и законно послушание и повиновение. Защото, ако и да не се събра (както се каза погорѣ) въ нѣкое опрѣдѣлено мѣсто епископскиятъ съборъ—нѣколцина властники, още малцина липсватъ—обаче ние всички сме съгласни и единодушни и прѣдставляваме като цѣло съчетание на много отдѣлни членове и халки на една верига. Насъ ни въодушевлява една грижа за общото благо, едно желание, за да можешъ ти всички насъ да съединишъ подъ единъ покривъ и прикриешъ съ една риза".[3]) Съ други двѣ грамоти, дадени отъ патриарха Германа на своя екзархъ, патриархътъ се разпорежда вече за възстановяването на неговитѣ икономически права въ западнитѣ епархии. Въ една отъ тѣхъ той прѣдлага на Мануила да прѣдостави на неговия екзархъ правото да получава „евлогия" или данъкъ отъ находящитѣ се подъ негова власть монастири, молитвени домове и свещеници.[4]) Съ втората грамота той се грижи да възстанови своитѣ права върху ставропигиалнитѣ монастири и съмнителнитѣ, т. е. върху такива монастири, които нѣматъ положителни признаци, по каква ставропигия сѫ основанн—епископска или патриаршеска.

Патриаршескиятъ екзархъ намѣрилъ такъва подръжка у деспота Мануила, че прѣдъ неговата власть трѣбвало да прѣклонятъ глава и да търпятъ унижения висшитѣ интереси на деспотството. Керкирскиятъ митрополитъ Георги Вардани тъй се чувствувалъ омаломощенъ и поразенъ, че въ едно писмо до патриаршеския екзархъ той се приз-

---

[1]) ib. 235: *καὶ δοκῶν πίπτειν νενίκηκας.*
[2]) ib.
[3]) Ж. М. Н. пр. 1885, III, 43—44.
[4]) ib. 44—45.

нава „по-отхвърленъ отъ смѣта“, че той „получилъ въ господното домоуправлеиие, разбира се, най-послѣдния дѣлъ и най низкия отъ епископскитѣ прѣстоли“.[1]) За доказателство на нищожеството на керкирския прѣстолъ въ сравнение съ източнитѣ катедри Вардани анализира филологически думата „Керкира:“ κέρκος (опашка) и οὐρά (сжщо опашка), което значи, че Керкира е послѣдна въ реда на митрополиитѣ. Въ заключение той припада „къмъ главата, плѣщитѣ, ржцѣтѣ и колѣнѣтѣ“ на екзарха, „добрѣ знаейки, че да се почита образа значи да се прѣнася благодарностьта на самия първообразъ,[2]) т. е. на патриарха, когото екзархътъ прѣдставлявалъ.

Сжщо и влиятелниятъ при Теодора навпактски митрополитъ Иванъ Апокавкъ билъ сломенъ отъ желѣзната ржка на патриаршеския екзархъ. Търпейки отъ него оскърбления, Апокавкъ, който вече билъ оставилъ епархията си и приелъ схима, се обръща къмъ янинския епископъ да се застжпи за него прѣдъ екзарха, който хранѣлъ особено разположение и любовь къмъ янинския епископъ.[3])

И тъй, благодареиие на никеофилската политика на българския царь Ивана Асѣна II могжщитѣ сратници на българския архиепископъ Димитрия Хоматиана прѣтърпѣли пълно поражение въ своята десетгодищна борба съ никейския патриархъ за независимостьта на църквата въ западното гръцко царство и съ това се оправдали думитѣ на деспота Мануила къмъ патриарха, че тѣзи, които се показали побѣдители, се намѣрили долѣ.[4])

Само водительтъ на борбата съ патриарха останалъ съ гордо съзнание на своята правда. Това билъ охридскиятъ архиепископъ Хоматианъ. Ревностно грижейки се за възстановяването на патриаршескитѣ права, патриаршескиятъ екзархъ подигналъ въпроса и за ржкоположението на епископа въ гр. Сервия[5]) отъ Хоматиана. Патриархътъ поискалъ обяснения направо отъ ржкоположения епископъ, но, намѣсто него, самъ Хоматианъ излѣзналъ да защити каноничностьта на ржкоположението на епископа.

Почвайки писмото съ текстъ отъ книгата на прор. Исая (41 гл.) Хоматианъ се обръща къмъ Патриарха: „Ето съмъ и азъ, мои сждии! Приемете моята защита и ако тя се покаже достойна, освободете ни отъ отчетъ, ако пъкъ е пуста, гласувайте заслуженото наказание. Обаче (Богъ знае), о божествено сждилище и прѣдседателствуваща, всепочитание и отъ ангелитѣ възпѣвана главо на тоя кржжокъ, воспитана въ дома Божи и упражнена доколко е прилично въ църковнитѣ обичаи, азъ съвсѣмъ не съмъ знаелъ пжтищата на подлецитѣ, нововъведителитѣ и славолюбивитѣ, макаръ тази дума да е тежка за самолюбеца. Защото азъ съмъ се стараелъ да живѣя по образеца на хора, бдещи по силата на благодатьта надъ себе си, и за туй азъ

---

[1]) ib. 47.
[2]) ib.
[3]) ib.
[4]) Ж. М. Н. пр. 1885, IV, 235.
[5]) Сегашното Селфидже въ южна Македония. До ржкополагането на епископъ отъ Хоматиана Сервия влизала въ окржга на солунската митрополия.

съмъ билъ поставенъ иерархъ, носещъ на шията яремъ на послушание“ [1]).

Нататъкъ той обяснява, че той ржкоположилъ сервийския епископъ вслѣдствие туй, че латинитѣ завладѣли всички западни страни и изпѫдили законнитѣ православни архиереи, между които и сервийския. Изпѫдениятъ сервийски иерархъ слѣдъ нѣкое врѣме умрѣлъ, и жителитѣ на тая епархия се измѫчвали подъ „желѣзната прѣчка“ на латинската власть, вслѣдствие което мнозина отъ тѣхъ приели обичаитѣ на завоевателитѣ—едни по невѣжество, други по безсилие да противостоятъ до край на тиранията на иноземцитѣ. Когато Теодоръ Дука завладѣлъ между другитѣ градове и Сервия, народътъ се нуждаелъ отъ духовенъ началникъ за подкрѣпване на колебаещитѣ се и за спасяване на изгоненитѣ и заблуденитѣ. „Освободителтъ— пише Хоматианъ — трѣбвало да удовлетвори тази нужда. И той се обърна къмъ респективния помазващъ, [2]) търси го старателно, но той съвсѣмъ не се яви, тъй като той бѣше задъ границата [3]) Подиръ туй се обърна къмъ останалитѣ архиереи, но и тѣ, умѣстно е да се каже съ думитѣ на св. Писание, съ своя покровъ направили мракъ [4]) въ тайнитѣ мѣста въ Солунъ. Обърна той своя умъ къмъ древната църковна история и си спомни за (извършенитѣ) въ зависимость отъ обстоятелствата дѣяния, които измѣнявали на точностьта на канонитѣ и, обръщайки внимание на икономията, изисквана отъ затруднителнитѣ обстоятелства, сѫ исправяли недостатъка на точностьта [5]). Той встѫпи въ сношение съ чуждъ синодъ и нейния прѣдседатель, т. е съ синода на илирийскитѣ иерарси, или, по сетнѣшното название, съ синода на българитѣ, тъй като той оставаше непоколебанъ, и му съобщи своето намѣрение. И отъ начало неговото прѣдложено желание не се удовлетвори, тъй като този свещенъ синодъ, не искаше да прѣстѫпи прѣданията на отцитѣ, ако отстѫпеше на просбата на господаря. Но тъй като той не разбираше и ту молѣше, ту заплашваше и заедно съ това указваше на владѣещата политическа бърканица и ненормалното положение на нѣщата, най-насетнѣ, това свещено събрание *(σύλλογος)*, едвамъ отстѫпи на неговитѣ молби. И виждайки, че точностьта на канонитѣ е потопена въ вълнитѣ на прѣвратата на нѣщата и че обичаитѣ на църквата и спасението на народа се намиратъ въ опасность, той не обърна внимание на подозрѣнието (което могло да се яви у другитѣ) въ стремежъ къмъ власть и на епитимията, която е прикачена на нападащитѣ върху чужди църкви. Но отъ ревность къмъ доброто, прѣдъ видъ икономията и сѫществуването затруднителность, (за която имено

---

[1]) Pitra, VII 577: *ἐμαυτῷ, γὰρ ἔσπευδον ζῆν κατὰ τοὺς ἀγαθῇ χάριτι στρεφομένους εἰς ἑαυτούς. καὶ ἦφ' ᾧ ἐταττόμην ἱεράρχης, φέρων ἐπαυχένιον τὸν ζυγὸν τῆς ὑπακοῆς.*

[2]) Къмъ солунския митрополитъ.

[3]) т. е. въ Солунъ, който още оставалъ въ ржцѣтѣ на латинитѣ.

[4]) Теол. XVII, 12.

[5]) Иска да каже, че въ затруднителни обстоятелства, когато законитѣ не могли да се приложатъ точно се отстѫпвало отъ тѣхъ за икономия.

ясно споменаватъ и божественитѣ канони, т. е. 4. правило на I-ия и 37-то правило на VI вселенски съборъ) избира прѣдстоятель на тази църква и, по свещения обичай, го ржкополага въ Духа.

А този, който го ржкоположи, бѣхъ азъ самия, който прѣдстоявамъ днесъ, и давамъ отчетъ за моето дѣяние и викамъ за свидѣтель всецаруващия Богъ и това тираническо врѣме, което никой не би могълъ да запише за лъжливъ свидѣтель, ако само той не е глупавъ и побърканъ.

Затова, прочее, азъ не съмъ нито възмутитель, нито настжпващъ (ἐφοδοποιὸς) като Васиана и Стефана, които за такива се изобразяватъ въ дѣяиията на IV вселенски съборъ. Нито разбира се, подвѣдомственията на мене синодъ може да бжде обвиненъ въ стремежъ да грабне чуждо право и прономия, принадлежаща на друга епархия. Далече сж отъ такова намѣрение и дѣлото на тоя синодъ, и нашитѣ дѣла".

По-нататъкъ Хоматианъ съ цѣлъ редъ примѣри отъ дѣятелностьта на апостолитѣ и църковнитѣ отци доказва, че тѣ, които добрѣ знаели цѣнностьта на евангелието, се съобразявали съ исканията на обстоятелствата и допускали да не се прилагатъ каноните въ тѣхната точность, когато това било нужно за спечелване по-вече нравствена полза.

„Съ тѣзи отци—заключва писмото на Хоматиана—църквата на Византия по рано блѣстеше; сега пъкъ църквата витинска[1]) съ тѣхъ се хвали, имайки върховетѣ на държавата и иерархията, и „уви!" възкликва прѣславната Византия, като вижда нищожната Витиния, прѣоблечена въ нейната слава и записваша прѣврата на нѣщата като насилие на свѣта".

Тъзи силна, по мѣста, укорителна апология на Хоматиана дава основание да се мисли, че положението на сервийския епископъ станало доста опасно слѣдъ дохаждането на патриаршеския екзархъ въ епирското деспотство. Навѣрно, екзархъгъ подигналъ въпросъ за свалянето на този епископъ като ржкоположенъ отъ друга църковна власть и при туй отъ власть, съперничаща съ патриарха въ западната часть на Балканския полуостровъ. Ако не е имало такъвъ въпросъ то нѣмало причина, да защищава Хоматианъ каноничността на сервийския епископъ. Послѣдниятъ съ дохаждането на патриаршеския екзархъ не могълъ повече да признава вѣдомството на охридския архиепископъ, своя ржкоположникъ, и по примѣра на всички останали епирски архиереи и той трѣбвало да признае властьта на патриарха въ лицето на солунския митрополитъ. Затова въ апологията на Хоматиана става дума не за принадлежностьта на сервийската епископия на охридския архиепископъ, а за каноничностьта на сервийския епископъ, поставенъ отъ охридския синодъ. Тъй щото отнасянето на патриаршеския екзархъ къмъ сервийския епископъ допълва всичко туй, що знаемъ за безпощадното унищожение на всѣкакви слѣди отъ прѣдишното автокефално сжществуване на епирско-солунскитѣ епархии.

---

[1]) Никейската, която се намирала въ областьта Витиния.

Какъ се отнесълъ патриархътъ къмъ апологията на Хоматиана, сваленъ ли билъ сервийскиятъ епископъ, нищо не се знае. Едно само е извѣстно, че слѣдъ тази апология ние не виждаме вече Хоматиана и патризрха да се борятъ. Обаче не се знае да ли това затишие било врѣме на миръ или на скжсване всѣкакви сношения между охридската архиепископия и вселенската патриаршия. Удивително е това, че Хоматианъ, който обвинявеше никейския патриархъ въ нарушаване правата на охридския прѣстолъ върху сръбската и търновската църква, въ апологията си не защищава правото на своя прѣстолъ върху сервийската епископия, което първиятъ и третиятъ Хрисовули на Василя Българоубийца даваль на охридския архиепископъ. И не само въ апологията, но и въ акта на охридския синодъ за посвещаването на сервийския епископъ катедрата на гр. Сервия се признава за подведомствена на солунския митрополитъ; и синодътъ ясно се изразява, че посвещението на сервийския епископъ би било узурпация на чуждо право, ако то не се оправдавало отъ желанието да се помогне на оставената безъ епископъ сервийска църква и отъ разпоредбата на Теодора Комнина. Даже синодътъ рѣшилъ да увѣдоми солунския митрополитъ, „за да се запазѣло правото на митрополията неповрѣдено [1])".

Както тоя синодаленъ актъ, тъй и апологията и писмата на Хоматиана до патриарха Германа II показватъ, че охридскиятъ архиепископъ въ борбата си съ вселенския патриархъ проявлявалъ повече, отколкото патриархътъ, каноническо съзнание и чувство на тактъ, стремежъ къмъ християнско единение и любовь къмъ страдалното православно паство. Доколкото патриархътъ оскърбявалъ съ своитѣ писма архиепископа, дотолкова послѣдниятъ се стараелъ съ вѣжливъ и почтителенъ тонъ да усмири гнѣва на патриарха и да го накара да се почувствува виновенъ. Напълно справедливо разсжждава гръцкиятъ историкъ Милиараки, че патриархътъ считалъ себе си нѣкакъвъ вождъ на собствена държава и дѣйствувалъ само като такъвъ, а не като народоначалникъ (*ἐθνάρχης*) за спасението на страдащия народъ [2]). Въ своя отговоръ до деспота Мануила патриархътъ се радва само за възстановяването на своитѣ прономии и нищо не споменва по въпроса за примирието на императора Ватаци съ Мануила, даже молитствува на Мануила дълголѣтие въ неговото царство, побѣди надъ враговетѣ и разширение на неговитѣ владѣния. Интереситѣ народни диктуващи политическо обединение на гръцката раса, за него сж били чужди. По поводъ на тази борба може да се прокара принципиално разграничение между охридската архиепископия и вселенската патриаршия. Въ първата дѣйствува повече реалистическо настроение, въ втората пъкъ — идеялистическо; първата се стараела да измѣни живота съгласно съ идеята на християиството чрѣзъ акомодация къмъ живота, втората пъкъ—чрѣзъ налагане на идеалнитѣ искания на фактитѣ. Принципътъ на охридската архиепископия билъ: *за спасе-*

[1]) Pitra, VII, col. 336—337.

[2]) Цит. съч. стр. 231.

нието на човѣка законътъ се измѣнява; а принципътъ на вселенската патриаршия билъ: *fiat lex, pereat mundus.*

Въ врѣмето на българското владичество слѣдъ 1235 год. положението на охридската архиепископия ставало по-тежко. Ако до тази година при Асѣна II тя имаше могжща съперница въ търновската архиепископия, то слѣдъ тази дата, когато нейната съперница била вече патриаршия, тя, несъмнѣно, се чувствувала значително унижена. Учрѣдяването на търновската патриаршия се смѣтало отъ раководнитѣ български кржгове за възстановяването на древното българско патриаршество, което било основано отъ царь Симеона. Този възгледъ ясно е изразенъ въ синодика на царь Борила II, гдѣто направо се говори за възстановяванеео отъ Ивана Асѣна II на **„Патриаршества блъгарскаго царства[1])“.** Прѣдъ очитѣ на българския царь и ржководнитѣ български кржгове охридската архиепископия не била непосрѣдна приемница на древната българска патриаршия и, слѣдов., тѣ не и признавали правото да има подъ своето вѣдомство цѣлата българска църква, когато това право се изразявало въ титула на нейнитѣ прѣдстоятели »*ἀρχιεπίσκοπος τῆς πάσης Βουλγαρίας*«. Правото на върховно прѣдставителство на българската църква си присвоилъ търновскиятъ патриархъ, което конкретно се изразявало въ неговия титулъ, еднакъвъ по смисълъ съ титула на охридския архиепископъ. Той се титулиралъ архиепископъ на Търново и патриархъ на всички българи [2]). Тази тенденция се забѣлѣзва и въ синодика. Слѣдъ споменването на българскитѣ царе и царици и редъ византийски иерарси се споменватъ иерарситѣ на българската църква. Отъ древнитѣ български архипастири се споменватъ само четирма прѣславски патриарси—Леонти, Димитрий, Сергий и Григорий. За охридскитѣ патриарси подиръ падането на западното българско царство въ 1018 г. и за охридскитѣ архиепископи слѣдъ това не се споменува. Слѣдъ прѣславскитѣ патриарси се изреждатъ търновскитѣ, очевидно, съ цѣль да се подчертае историческата връзка и приемственость на търновската патриаршия съ прѣславската.

Въ сжщия синодикъ къмъ епархиитѣ на търновската патриаршия се причислява и диоцезътъ на охридската архиепископия. Това свидѣтелство явно указва на туй, че охридската архиепископия се намирала въ нѣкаква външна зависимость отъ търновската патриаршия. Въ какво се изразявала тази зависимость—само въ споменване ли името на българския патриархъ или пъкъ и въ даване данъкъ на патриаршията търновска, като всѣка подчинена митрополия? Но

---

[1]) Изв. Арх. Инст. вкрлѣ 1900 V, 91.

[2]) Въ синодика се срѣща слѣдното многолѣтствие за търновския патриархъ Евтими: **Єѳѵмію прѣосщенномѫ архїєпкпѳ богоноснаго великаго гра Трънова и вьсѣмъ блъгаромъ патрїархѳ многа лѣта.**

ако и да билъ подчиненъ охридскиятъ архиепископъ на търновския патриархъ, неговиятъ диоцезъ не билъ унищоженъ, и той вжтрѣшно билъ независимъ иималъ подъ своята власть всички епископии, които били подъ неговата юрисдикция въ момента на завладяването на Охридъ отъ българитѣ. Туй е несъмнѣно, защото, както правилно разсжждава Голубински, ако архиепископскиятъ диоцезъ билъ унищоженъ отъ българскитѣ царе, то слѣдъ тѣхъ той не щѣлъ да бжде възстановенъ и по такъвъ начинъ щѣло да се свърши неговото сжществуване: отъ българитѣ архиепископията пакъ минала подъ властьта на византийцитѣ, и цариградскитѣ патриарси едва ли би допуснали нейното възстановяване, ако тя еднажъ била унищожена [1]). Но Голубински приема за по-вѣроятно, че охридскиятъ архиепископъ не билъ подчиняванъ на търновския патриархъ като единъ отъ неговитѣ митрополити, защото, споредъ него, твърдѣ трудно и невѣроятно е да се прѣдположи, че българскиятъ царь се рѣшилъ да посѣгне върху правата на архиепископията, които се считали законни отъ гръцката църква и които тогава се прѣдставлявали за права, подарени отъ Юстинияна [2]). Обаче Голубински не е знаелъ, че тъкмо въ туй врѣме гръцката църква (никейската патриаршия) е оспорвала правата на охридската църква, и Иванъ Асѣнъ II смѣло могълъ да посѣгне даже върху нейното сжществуване. Ако той не се осмѣлилъ да стори туй, то не толкова, защото нейнитѣ права му се показвали законни, колкото по сжщитѣ съображения, по които и Калоянъ не се рѣшилъ да я закрие.

Споредъ Дринова пъкъ, охридската архиепископия, която запазила своята вжтрѣшна самостойность, „само признавала търновската своя сестра като по-първа глава на българската църква [44]) Изобщо, по схващането на Дринова, двѣтѣ български иерархии — охридската и търновската били въ тѣсно единство прѣзъ всичкото царуванн на Асѣна II [3]).

Да се говори за братско единство между охридския архиепископъ и търновския патриархъ, нѣма никакви данни. Напротивъ, зависимостьта, макаръ и номинална, на първия отъ втория, никакъ не могла да се примири съ автокефалния духъ, който съ вѣкове е живѣлъ въ охридската архиепископия, и съ оная висока прѣдстава, която охридскитѣ архиепископи имали за своята власть, особено пъкъ съ врѣменикътъ на учрѣдяването на търновската патриархия, Хоматианъ. Самото име на търновския патриархъ не било възможно да се споменва отъ охридския архиепископъ безъ горчевина и чувство на унижение.

Ако охридската архиепископия е добила нѣщо при Асѣна II и неговия приемникъ, то, навѣрно, това било само национализация на клира и — низшия и до извѣстна степень епископския съставъ. Асѣнъ II, както видѣхме, изобщо билъ благосклоненъ къмъ гърцитѣ, и едва ли

---

[1]) Краткій очеркъ ист. прав. церк. стр. 115.
[2]) Цит. соч. 115 и 125.
[3]) Исторически прѣгледъ на бълг. църква, стр. 126.

той проявилъ нетърпимость къмъ гръцкия висшъ клиръ въ охридския диоцезъ. По всѣка вѣроятность, насилствено чистене на епископскитѣ катедри отъ гръцкитѣ епископи нѣмало, поне по разпоредбата на българската върховна държавна власть. Обаче може да се допуска, че слѣдъ смъртьта или оставката на гръцкитѣ епископи на тѣхнитѣ катедри поставяли епископи-българи, които самото българско паство на диоцеза могло да избере. Нѣма основание да се мисли, че приемницитѣ на Хоматиана сж били българи, защото въ момента, когато Охридъ отново падналъ подъ гърцитѣ, на нейния архиепископски прѣстолъ седѣлъ пакъ гръкъ [1]).

III. При гръцкитѣ императори.

Въ 1246 год. слѣдъ смъртьта на българския царь Калимана I, Охридъ отново попаднадъ подъ византийска власть, подъ която останалъ почти цѣлъ вѣкъ. Охридската архиепископия се върнала въ това положение, въ което се намирала т. е., подъ властьта на гърцитѣ до прѣвземането на Цариградъ отъ латинитѣ. За съжаление, източницитѣ даватъ твърдѣ оскждни свѣдѣния за живота на архиепископията прѣзъ това врѣме. Несъмнѣно, и сега, както до 1204 год., тя се намирала въ зависимость отъ висшитѣ политически и духовни кржгове въ Цариградъ въ смисълъ, че нейниятъ архиепископъ се избиралъ не отъ архиепископския синодъ, а отъ императорското правителство и архиепископитѣ се избирали не изъ срѣдата на охридския клиръ, а отъ цариградския. До прѣвземането на Цариградъ (1261) отъ Михаила Палеолога положението на архиепископията не било толкозъ нормално защото императоритѣ, които не бнли още утвърдени въ Илирия, се съмнѣвали въ вѣрноподаннитѣ чувства на архиепископитѣ къмъ никейската династия. По съобщението на Акрополита, Теодоръ II Ласкаръ (1253—1259) арестувалъ архиепископа Константина Кавасила, понеже го подозрѣлъ въ съчувствие къмъ неговия противникъ, епирския деспотъ Михаила II, съратници на когото били братята на Кавасила Иоанъ и Теодоръ[2]). Обаче слѣдъ възцаряването на Михаила Палеолога охридската архиепископия дошла до туй завидно положение, което и създалъ нейниятъ архиепископъ — принцъ Иоанъ Комнинъ. Византийскитѣ императори я покровителствували, като я считали подпора на своята династия въ Македония. Благоволението на възстановителя на византийския прѣстолъ, Михаила Палеолага, къмъ охридската архиепископия се проявила прѣди всичко въ туй, че той освободилъ архиепископа Константина Кавасила и му позволилъ отново да заеме своя прѣстолъ [3]). Тази благосклоность на императора Михаила Палеолога внушила на единъ отъ охридскитѣ архиепископи прѣзъ това врѣме, вѣроятно, на Якова Проархия, надѣждата да си

---

[1]) Срв. Гелцеръ, Der Patriarchat. v. Ochrida S. 19.

[2]) Migne t. 140, 1196.

[3]) Акрополитъ: *Ἀλλ' ὁ βασιλεὺς Μιχαὴλ ἐλευθερώτερον τῆς πράγμασι χρώμενος, καὶ θεοῦ τὸ πλεῖον τῶν πραττομένων αὐτῷ ἢ καὶ τὸ πᾶν ἀναρτῶν, ἐλευθερίαν τῷ ἀρχιεπισκόπῳ δέδωκεν εἰς τὴν αὐτὸν ἀφίκεσθαι.*

възвърне изгубенитѣ по рано епархии на охридския прѣстолъ и да възстанови узаконенитѣ отъ Василия II граници на охридския диоцезъ. Архиепископътъ прѣдставилъ на императора Михаила тритѣ хрисовули, които Василий II далъ на охридския архиепископъ Иоана, и молилъ императора да ги приложи. Вслѣдствие на това ходатайство въ 1272 г. м. августъ императорътъ Михаилъ Палеологъ далъ единъ хрисовулъ на архиепископа, името на когото не е указано. Въ тоя хрисовулъ не се опрѣдѣлятъ конкретно правата на архиепископията, а само се дава на архиепископа общо право да присъединява къмъ своя прѣстолъ всички ония епархии, които били отнети отъ съсѣднитѣ митрополити самоволно безъ нѣкаква узаконителна грамота отъ страна на приемницитѣ на Василия II. Хрисовулътъ на Михаила Палеолога има значенке за историята на охридската архиепископия съ това, че въ него императоритѣ Юстиниянъ Велики и Василий Българоубиецъ се явяватъ устройвачи на една и сжща архиепископия, която въ хрисовула се нарича архиепископия на България или на Първа Юстиниана. Въ началото се говори, че императоръ Юстинианъ си обезпечилъ постоянна славна паметь съ своитѣ грижи относно „светѣйшата архиепископия на България", която той нарекълъ по своето име и архиепископия на Първа Юстиниана, тъй като тамъ той се родилъ. „Всичко той правѣлъ, най-голѣмо усърдие той полагалъ, какъ да я възнагради достойно и да я възведе къмъ по-голѣма честь и свѣтлость. Отъ тукъ дълго врѣме трѣбва да се прѣброява, какво старшинство прѣдъ другитѣ той и далъ и съ колко прѣимущества той я почестилъ и колко църкви, удостоени съ честьта на архиерейство, той опрѣдѣлилъ за нея. Освѣнъ че я почестилъ съ много и голѣми дарове съ съгласието на светѣйшия папа на старшия Римъ Вигилий, той се погрижилъ още за нейната слава въ бждащето и за запазването на даденитѣ и прѣимущества прѣзъ всичкото врѣме. За това, той утвърдилъ тѣзи нѣща и съ хрисовули". По-нататъкъ се разказва какъ вслѣдствие политическитѣ бърканици архиепископията изгубила много отъ своитѣ епархии. Едни подпаднали подъ чужда власть и били заробени; други изчезнали прѣзъ толкова безпорядъци и не било лесно да се укажатъ поименно; трети били отнети отъ мнозина митрополити, които се стрѣмили да се възползуватъ отъ удобния моментъ и съ течение на врѣмето си утвърдили правото върху тѣхъ; четвърти пъкъ „възлюбили автономното управление и се отцѣпили отъ своята обща майка[1])". Въ края на това историческо изложение се разказва какъ Василий Българоубиецъ притурилъ къмъ прѣвъзходството по честь на българската архиепископия още нови привилегии и възстановилъ най-много отъ принадлежалитѣ ней църкви, като я гарантиралъ отъ всѣкакви бждащи загуби.

Въ удостовѣрение на това, че той самъ е такъвъ справедливъ сждия, какъвто билъ Василий Българоубиецъ, Михаилъ Палеологъ присъединилъ хрисовулътъ на послѣдния къмъ своя хрисовулъ [2]).

[1]) Има прѣдъ видъ бившитѣ епархии на архиепископътъ въ Сърбия и България.

[2]) Гл. Ралли и Потли, Синтагма, V, 296—268.

Михаилъ Палеологъ не закъснѣлъ да направи опитъ и на дѣло да приложи изказанитѣ въ своя хрисовулъ pia desideria на охридския архиепископъ. Въ лионския съборъ, свиканъ около това врѣме (1272) за съединението на източната и западната църкви, пратеницитѣ на императора прѣдложили да се отнеме автокефалията на сръбската и българската (търновската) църква и да се върнатъ на охридската архиепископия, като разяснили, че тѣзи църкви по-рано принадлежали на охридския прѣстолъ. Несъмнѣно, Михаилъ Палеологъ съ това гонѣлъ политически цѣли: той искалъ чрѣзъ църквата да държи България и Сърбия въ извѣстна зависимость отъ Византия. Но въ всѣки случай неговиятъ опитъ за посѣгване върху църковната автономия на България и Сърбия показва, колко голѣма близость е съществувала между него и охридската архиепископия.

Сжщо и при приемницитѣ на Михаила Палеолога охридскитѣ архиепископи се ползували съ тѣхното благоволение и щедрости. Въ врѣмето на императора Андроника Палеолога Стари, охридската архиепископия страдала отъ бъркането на гражданскитѣ чиновници въ нейнитѣ дѣла. Въ случай на смърть на архиепископа или на нѣкой епархиаленъ епископъ гражданскитѣ чиновници си присвоявали правото да управляватъ духовенството и експлоатиратъ доходитѣ и имотитѣ на овдовѣлата архиепископия или епископия. Вслѣдствие тѣзи злоупотрѣби архиепископъ Григорий или неговиятъ прѣдшественникъ подалъ тжжба на императора Андроника Палеолога Старши, който съ специаленъ хрисовулъ *отъ м. юний 1312 год.*, обявилъ бъркането на гражданскитѣ чиновници за „съвсѣмъ несправедливо и нечестиво“ и за нѣшо, извършено „не съ съгласието и по волята на императора“, а безъ негово „опрѣдѣляние и знание, и искане“.[1]) Като взелъ прѣдъ видъ, че още императорътъ Иоанъ Дука, по поводъ оплакването на патриарха Германа, Андроникъ Палеологъ заповѣдалъ, щото никой чиновникъ или началникъ да не смѣе да извърши насилие „на свѣтѣйшата“ архиепископия или епископия слѣдъ смъртьта на архиепископа или епископа, а напротивъ „ако се намѣри нѣкоя църковна вещь, то—говори императорътъ—тѣзи, които се намиратъ въ областьта на тъзи свѣтѣйша църква, сж длъжни да я вематъ и държатъ и пазятъ, както и другитѣ нейни приходи чрѣзъ дѣйствителни и истинни и удостовѣрени регистри до тогава, до като бжде поставенъ въ нея другъ архиерей, и тѣ ще ги прѣдадатъ на послѣдния споредъ каноническото и законното постановление относно туй[2]). Нарушителитѣ на тоя указъ се заплашвали съ отлжчване отъ църквата, съ лишаване отъ приемъ въ императорския дворъ и „съ голѣмъ и безпощаденъ (*ἀσυμπάθητον*) гнѣвъ“ на императора[3]). Сжщиятъ императоръ се отнасялъ съ голѣмо благоговѣние къмъ архие-

---

[1]) Zachariae v. Lingenthal, Ius Graeco-romanum III, 633: *ἡ βασιλεία μου ἄδικον παντελῶς καὶ ἀνίσιον τὸ τοιοῦτον ἔργον λογίζεται, καὶ ἅπερ ἔφθασεν ἐνεργηθῆναι τοῦτο παρά τινος οὐ κατὰ γνώμην καὶ προκίρησιν τῆς βασιλείας μου γέγονεν, ἀλλ' ἐκτὸς ὁρισμοῦ καὶ εἰδήσεως καὶ θελήσεως αὐτῆς.*

[2]) ib. 634.

[3]) ib. 635.

пископския храмъ въ Охридъ. Той му подарилъ изящно изработена и съ злато вѣзана плащаница, на която поставилъ слѣдния надписъ, имащъ, споредъ Кондакова, „монументаленъ характеръ [1])“.

Μέμνησο ποιμὴν Βουλγάρων ἐν θυσίαις
Ἄνακτος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου [2]).

Плащаницата сега се намира въ охридската катедрална църква съ Климентъ [3]) Освѣнъ туй Охридъ, ако и да билъ далечъ отъ толицата, понѣкога охридскитѣ архиепископи играли такъва държавна роля, каквато собствено подобавала на цариградския патриархъ. Въ врѣме на междуособната борба на Палеологовцитѣ Андроникъ младши се обърналъ къмъ цариградския патриархъ и неговия синодъ да склони неговия дѣдо императора Андроника за сключване на примирие. Но императорътъ, нѣмайки довѣрие къмъ патриарха, възложилъ тази мисия *на охридския архиепископъ Григорий*, който на чело на 24-членна депутация заминалъ въ Регия, гдѣто билъ Андроникъ младший, и произнесълъ прѣдъ послѣдния привѣтствена рѣчь[4]). Въ тая депутация участвувалъ и единъ иерархъ отъ охридския диоцезъ, *мъгленскиятъ епископъ Нифонъ*, когото и другъ пѫть императорътъ изпращалъ заедно съ други легати при своя съперникъ-внукъ за водене прѣговори [5]). Сѫщо и роднинитѣ на Андроника Палеолога питаели сѫщото почитание къмъ българския архиепископски градъ. Неговиятъ зетъ, великиятъ етериархъ Прогонъ Сгуръ и неговата дъщеря и жена на Прогона, Евдокия, възобновили на свои срѣдства охридската богородична църква, която въ турско врѣме станала архиепископска църква, а сега е катедрална подъ името на св. Климентъ. За това свидѣтелствува надписътъ на една отъ стѣнитѣ на тази църква: *Ἀνηγέρθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τῆς πανυπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς περιβλέπτου διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου κυρίου Προγόνου τοῦ Σγούρου τοῦ μεγάλου ἑτεριάρχου καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ κυρίας Εὐδοκίας γαμβροῦ τοῦ κραταιου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐγούστου καὶ βασιλέως, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ῥωμαίων Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου καὶ Εἰρήνης τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης ἀρχιερατεύοντος δὲ Μακαρίου τοῦ παναγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας ἐπὶ ἔτει σωγ* (6803—1295) [6]).

Вниманието на императоритѣ къмъ охридската архиепископия се проявлявала и въ това, че тѣ се грижели да поставятъ на нейния прѣстолъ образовани и отбрани иерарси-гърци. Напр. архиепископитѣ Адрианъ, Генадий, Григорий, Антимъ, Матей сѫ били лица, които се занимавали съ литературна дѣйность и имали тѣсни връзки съ знаменититѣ въ тѣхно врѣме политически дѣйци и писатели въ Цариградъ. Особено тѣ се отличили съ постоянната полемика противъ

---

[1]) Памятники христіанскаго искуства на Аѳонъ, 264.
[2]) Сборникъ на М. Н. просв. IX, прилож. Табл. V.
[3]) Сега отнета отъ сърбитѣ.
[4]) Йоанъ Кантакузинъ у Migne' t. 153, 313.
[5]) Ib.
[6]) М.С.Б. IV, прилож. табл. II, срв. *Δήμιτσα*, въ *Μακεδονία*, l. I, 381.

латинитѣ и изобщо съ борбата си противъ униостичното движение въ Цариградъ.

Обаче, както въ всѣка политика, тъй и въ политиката на византийскитѣ императори Палеологовци къмъ охридската църква е имало свои цѣли. Императоритѣ се стрѣмели да направятъ охридската архиепископия *стълпъ* на своята династия въ инороднитѣ Илирия и Македония. Тѣ мислѣли, че по-лесно ще могатъ да си задържатъ тѣзи провинции чрѣзъ прѣданни на тѣхъ специални духовни управители, отколкото, ако ги подчинатъ духовно на цариградския патриархъ, който при това често се увличалъ отъ антидинастически интриги. Тъзи надежда на императоритѣ още повече се укрѣпявала отъ туй, че охридскитѣ архиепископи дѣйствително се отличавали съ своя строгъ легитимизмъ, съ своята неподкупна вѣрность на тѣхния прѣстолъ. Въ охридския диоцезъ тѣ били не само духовни ржководители на повѣреното имъ българско и албанско паство, но и нѣщо като императорски комисари. Като вземемъ прѣдъ видъ, че тѣ принадлежали на византийскитѣ ржководни кржгове и че тѣхното високо положение се дължело на императора, лесно може да се разбере защо тѣ не сж могли да играятъ друга д ржавна роля, освѣнъ да бждатъ твърдина на династията. Тѣхната зависимость отъ двореца била почти робска: понѣкога тѣ се принуждавали да позволяватъ на императоритѣ туй, що цариградскиятъ патриархъ не позволявалъ като неканоническо. По свидѣтелството на Пахимера, охридскиятъ архиепископъ Макарий—сжщиятъ, който се смоменува въ горѣприведения надписъ—благословилъ четвърти бракъ на сръбския краль Стефана Милутина съ дъщерята на Андроника Палеолога, Симонида [1])

Макаръ и да било доста яко положението на охридската архиепископия при императоритѣ Палеологовци, но отъ друга страна тѣ прѣтърпѣха голѣми теригориални загуби въ царуването на Андроника сгарщи и младши. Сръбското кралство почнало бързо да се разширява на югъ и заедно съ това се увеличавалъ и диоцезътъ на сръбската архиепископия за смѣтка на охридската. Стефанъ Урошъ II (Милутинъ) (1282—1321) първенъ (1282) прѣвзелъ отъ гърцитѣ двата Полога съ тѣхнитѣ градове, *Скопие*, *Овче-Поле*, *Злетово*, и *Пиянецъ* [2]), сетнѣ (1284) прѣвзели *Дебъръ*, *Кичево* и *Порѣче*[3]) и часть отъ Прилѣпско съ трѣскавецкия монастиръ [4]). Тъй щото, при Милутина южната граница на Сърбия вървѣла на сѣверъ отъ византийскитѣ крѣпости Струмица, Просѣкъ, Прилѣпъ, Охридъ и Кроя[5]). Всички тѣзи земи Малутинъ подчинилъ въ църковно отношение на ипекския архиепископъ. Въ хрисовулигѣ на Милутина, издадени на хилендарския монастиръ—единиятъ между 1293—1302 г.

---

[1]) Migne, t. 144, кн. IV, 305.

[2]) Даничич, Живот Кральева и архиепископа српских, стр. 108—109. Сжщо и въ хрисовула на Милутина отъ 1318 г. Споменик III, стр. 10.

[3]) Спом, III, стр. 20.

[4]) Даничич, цит. съч. стр. 138, гдѣто се разказва, че Милутинъ между другитѣ монастири въ Македония облагодѣтелствувалъ и трѣскавецкия.

[5]) Иречекъ, историја Срба, 320.

другиятъ[1]) около 1318 г.—се споменва срѣдъ сръбскитѣ епископии скопската[2]). Въ втория хрисовулъ при това се споменватъ тѣтовскиятъ Теодоръ, Гостиварскиятъ Даниилъ и скопскиятъ Никодимъ между егуменитѣ, които заедно съ епископитѣ участвували въ събора свиканъ подъ прѣдседателството на ипекския архиепископъ Никодима за утвърдяване рѣшението на Милутина да подари на хилендарския монастирь селището Улиаръ[3]). Относно дебърската епископия нѣма ясни указания дали тя била оставена като отдѣлна, сръбска епархия слѣдъ прѣвсемането на дебърско и кичевско отъ Милутина. Въ тукущо укизанитѣ хрисовули се споменва „ДЬБРЬСКАЯ“ епископия, но ипекската архиепископия още по-рано имала и друга дебърска епископия въ Босна близо до Сараево. Коя отъ тѣзи едноименни епископии се има прѣдъ видъ въ хрисовулитѣ, положително не може да се каже, но, по всѣка вѣроятность, трѣбвало да се има прѣдъ видъ босненската дебърска епископия, която била по-древна сръбска епископия и която по-късно се явява въ числото на ипекскитѣ епархии наредъ съ дебърската епископия въ охридския диоцезъ. Ако македонската дебърска епископия била запазена, то въ хрисовулитѣ на Милутина трѣбваше да се явятъ двѣ дебърски епископии. Ние се виждаме принудени да допуснемъ, че въ църковно отношение дебърско, кичевско и порѣчето съ трѣскавецката мѣстность отъ Прилѣпско били разпрѣдѣлени между призрѣнската и скопската епископии. Дебърската катедра била закрита, може би, защото въ врѣме на окупирането на дебърско отъ Милутиновитѣ войски тя била вакантна или пъкъ епископътъ ѝ като гръкъ напусналъ епархията си. Никифоръ Григора ни съобщава за пристигането на дебърския епископъ въ Цариградъ „по нѣкои свои нужди“ приблизително около туй врѣме, когато Дебъръ, Кичево и Порѣче паднали подъ сърбитѣ[4]). Не слѣдствие ли неговото отсѫтствие въ момента на завзимането на Дебъръ Милутинъ закрилъ дебърската епархия, съ цѣль да увеличи съсѣднитѣ първостепенни епархии на сръбската архиепископия?

Какъ и да е, охридската архиепископия била лишена отъ цѣлия сѣверенъ край на Македония, въ които влизали *скопската* и *дебърската епархии*, *мѣстностьта около трѣскавицкия монастирь отъ пелагонийската епархия* и *часть отъ малешевската* или *мородвизската* (Пиянецъ и Злѣтово)*).

Слѣдъ велбуждската побѣда на Стефана Дечански надъ съюзнитѣ българо-гръцки войски (28 юлий 1330 г.), охридската архиепископия изгубила и Велесъ, Просѣкъ, Щипъ, Чрѣшче малко на югъ отъ Кичево[5]).

Къмъ епархиитѣ, изгубени прѣзъ XIII—XIV в.в., трѣбва да се отнесе и *влашката епископия*, която отъ XIII в. не се споменва вече въ списъка на епархиитѣ на охридската архиепископия[6]).

[1]) Miklosich, Monum Serbica, стг. 60.
[2]) Спом. III, стр. 24.
[3]) Ibid.
[4]) Ed. Bonnae т. I, 164.
[5]) Даничич, Живот кральева, стр. 197.
[6]) Gelzer, Der Patriarchat v. Ochrida, S. II.

*) Селото Морадвизь съ остинки отъ старата крѣпость и сега сѫществува при Злѣтово въ сърбска територия. Б. Р.

Н. А. Мушмовъ.

Старо-българскитѣ монети.

За български монети пръвъ е подигналъ въпросъ чешкиятъ славистъ П И. Шафарикъ въ своето съчинение: Slovanské Starozitnosti, Прага, 1837 год. Това дало поводъ на Априлова да пише на 10 априлъ 1838 год. на Неофита Рилски и да му прѣпоржча да изпитва за български монети, като твърдѣ важни за българската история. (Периодическо списание на Б. Кн. Дружество 1888 г., кн. XXV—XXVI стр. 30). Априловъ успѣлъ въ 1840 год. да намѣри двѣ монети отъ царь Светослава и Срацимира, които ги издалъ отлитографирани въ „Деница". Въ 1847 год. Д-ръ Янко Шафарикъ е издалъ въ списанието „Гласникъ", издавано отъ дружеството „Сърбскыя Словесности" въ Бѣлградъ, 14 български монети.

Христодулъ С. Николовъ въ 1859 год. е прѣвелъ двѣ отъ издаденитѣ отъ Я. Шафарикъ български монети и прѣвода е публикуванъ въ „Български книжици", кн. I, стр. 74, 1859 г.

Раковски въ 1860 год. въ „Нѣколко рѣчи о Асѣню", стр. 93—103, е прѣпечаталъ 10 отъ издаденитѣ отъ Шафарика монети, съ което е популяризиралъ между българитѣ българската нумизматика.

Въ 1875 год. харватскиятъ професоръ Симе Любичъ въ своя цѣненъ трудъ: Opis Jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875 г. описва 224 български монети. Стариятъ пъкъ български книжовникъ Ат. Илиевъ въ 1889 год. въ „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина" кн. I публикува интересната си студия: „Погледъ върху българската нумизматика' (стр. 97—132 и табл. I—IV), кждѣто описва издаденитѣ отъ Любича български монети и отъ тогава вече българската нумизматика получи гражданство въ свободна България, като се заговори за български монети и въ учебницитѣ.

Отъ изслѣдванията на изброенитѣ до тукъ труженици на българската нумизматика вѣрно сж опрѣдѣлени само монетитѣ на слѣднитѣ български царе:

1) Михаилъ II Асѣнъ (1246—1257 год.).
2) Тодоръ Светославъ (1295—1322 г.).
3) Михаилъ III Шишманъ (1323—1330 г.).

4) Иванъ Срацимиръ (?—1396 г.).
5) Иванъ Шишманъ (1371 – 1393 г.).

Монетитѣ отъ царь Ивана Александра съ сина му, неговъ съуправитель на царството, Михаилъ (1331—1355 г.), както и ония сѣчени слѣдъ смъртьта на послѣдния (1355—1371 год.), върху които е изобразенъ царь Иванъ Александръ самъ, всичкитѣ поменати труженици сж ги отдавали първитѣ на Асѣня и Петра, а другитѣ на царь Асѣня II. Причината за това заблуждение е монограмата ⁂, която всички сж я приемали за монограма на Асѣня I. Това не точно схващание въ българската нумизматика прѣмахна сръбскиятъ професоръ Люба Ковачевичъ, който въ своята студия: „Прилошци Југословенској нумизматици: I Најстари бугарски новци", Бѣлградъ, 1908 г., сполучливо, и аргументирано доказа, че горната монограма не може да означава Асѣнъ, а Александръ. Това тълкувание на монограмата е възприето вече въ България отъ ония, които се занимаватъ съ българската нумизматика[1].

Старитѣ автори приписватъ монети и на царь Симеона. Въ „Гласник Дружьства Србскыя Словесности" 1847 г, стр. 94: върху монета отъ Михаила II Асѣня е прочетенъ надписъ, SIMEON ASEN вмѣсто MIHL ASEN. Раковски пъкъ прѣдполага, че тази монета е отъ Асѣня I, сѣчена по случай миропомазането му за царь въ 1186 г. отъ търновския патриархъ Иоанъ и надписътъ трѣбвало да се чете S ION — свети Иоанъ[2]).

Любичъ отдава една монета отъ Ив. Александра съ сина му михаила на Симеона[1]). Той даже отива и по далечъ, като описва една златна неопрѣдѣлена монета отъ Петербурския Ермитажъ отдава я на Самуиловия братъ Владимира[2]).

Съ положителность още не може да се каже, кой български царь е сѣкълъ пръвъ монети, защото всѣки день може да ни донесе изненада въ областьта на българската нумизматика. Исторически данни за искане официално разрѣшение за сѣчене монети има само отъ царь Калояна, който въ 1204 г. е получилъ разрѣшение отъ папа Инокенти III да сѣче монети съ своя отличителенъ знакъ[3]). Обаче точно опрѣдѣлени монети, които да принадлежатъ на Калояна, до днесъ нѣмаме. Въ послѣдне врѣме намѣриха се двѣ мѣдни български монети, които

---

[1]) В. Златарски, Извѣстия на Българ. Археол. Дружество, I. 1910 год., стр. 29—53.
Н. Мушмовъ, Античнитѣ монети на Балканския Полуостровъ, 1912 г., стр. 481—490 слѣд.

[2]) Нѣколко рѣчи о Асѣню първому, стр. 97.

[1]) Любичъ, Opis стр. 3 и табл. I. 2.

[2]) Пакъ тамъ стр. 1 и табл. I. 1.

[3]) Migne, Patrologia latina t. 215 p. 280 . . . publicam in regno tuo cudenti monetam tuo charactere insignitam liberam tibi concedimus facultatem.

се отнасятъ къмъ епохата на Асѣня I, Калояна или Борила[1]), но не може съ положителность да се каже на кого именно отъ тѣзи трима царе да се прѣпишатъ. Бѫдѫщи находки и изслѣдвания ще разрѣшатъ този въпросъ. Отъ извѣстнитѣ до сега български монети трѣбва да се заключи, че по-стари български монети отъ XII в. нѣмаме. Царетѣ отъ първото българско царство навѣрно не сѫ чувствували нужда отъ свои собствени монети и затова не сѫ сѣкли такива, а сѫ си служили съ византийскитѣ монети.

Искуството за сѣчене монети не е била мѫчна работа въ срѣднитѣ вѣкове. Тази работа се възлагала и на обикновени златари. Обаче правото за сѣчене монети принадлежело на царя и той разполагалъ съ това право, както намѣрелъ за добрѣ. Той, чрѣзъ свои чиновници, се разпореждалъ за сѣченето на монети или това право повѣрявалъ на нѣкой градъ или болярин срѣщу облаги. Споредъ закóнникътъ на Стефана Душана къмъ срѣдата ни XIV в. мѣстото на златаритѣ монеторѣзачи било опрѣдѣлено отъ правителството и ако нѣкое друго село или градъ допуснели златарь да сѣче монети, това село или градъ се резтурали и златаря изгаряли живъ[2]). Това ограничение ставало, разбира се, съ цѣль за контролъ. Сѫщата строгость сѫществувала по отношение фалшифицирането на монетитѣ и въ старо врѣме. Въ единъ договоръ сключенъ въ 430 година пр. Хр. съ градътъ Фокея се прѣдвижда смъртно наказание за монеторѣзача, ако умишлено отсѣче монети по легки или отъ по-долно качество злато[3]). Единъ декретъ отъ Константина Велики отъ 317 год. прѣдвижда смъртно наказание за оня, които изрежатъ, повредятъ или фалшифицират златоа монета, която въ римско врѣме се наричала свещена монета (sacra moneta). Въ врѣмето на Констанци II (317—340) наказанието за фалшификаторитѣ било още по-строго — изгаряне живи[4]). Както въ Римъ, тъй и въ Византия, въ монетната система е билъ въведенъ златниятъ еталонъ, т. е. извѣстно тегло отъ злато било прието за монетна единица и затова златнитѣ монети били отъ чисто злато и съ точна мѣрка. Единъ златенъ солидъималъ тяжесть равна на $^{1}/_{72}$ отъ римска ливрия и тегнелъ 4.49 до 4.53 грама, той билъ равенъ на 12 сребърни милиарезии, или 288 мѣдни фоли, или 5760 мѣдни нумии, или монетни единици (нѣщо като днешнитѣ стотинки). Една римска ливрия тегнела 326.33 грама споредъ едни, а споредъ други 323 грама. Монетната система въ Византия е прѣтърпѣвала измѣнения на нѣколко пѫти. Въ началото отъ единъ килограмъ сребро сѫ сѣкли 96 *денара*, които теглили по 4.41 гр.

---

[1]) Мушмовъ, Двѣ неиздадени български монети. Извѣстия на Българ. Археол. Д-во, III. 2, 1914, стр. 224—234.

[2]) Минало, год. II 1912, кн. 7 стр. 217.

[3]) Blanchet, Les monnaies grecques, Paris 1894, p. 39.

[4]) Sabatier, Description des monnaies byzantines t. I p. 48 note 1.

всѣки и стрували 192 *квинара* или половина денари. По-кжсно сж сѣкли отъ 1 килограмъ сребро 72 кжса *милиарезии*, които стрували $^{1}/_{10\,0}$ отъ килограмъ злато и тегнели по 4.55 грама всѣки. Слѣдъ Лъва III (716—741) не може вече да се опрѣдѣли точна класификация на стойностьта на сребърнитѣ монети или на тѣхното наименование и тѣзи монети ставатъ по рѣдки, до като златнитѣ изобилствуватъ. Разнитѣ сребърни монети не отговаряли вече по между си нито на тегло, нито по размѣри, но вѣроятно пакъ сж се наричали *кератиони*, отъ които 24 стрували единъ златенъ солидъ.

Размѣритѣ и теглото на мѣднитѣ монети прѣстанали да се съблюдаватъ още въ врѣмето на Анастасия I, Юстина и Юстиниана[1]) и тѣ вече нѣмали никакво съотношение на стойностьта на метала, а просто тѣхната стойность била указана.

Трѣбваше да направимъ тѣзи бѣлѣжки върху византийската монетна система, защото Византия, заедно съ своята култура, е прѣдала на съсѣднитѣ си народи и монетната система. Съ изключение на монетитѣ отъ царь Михаила II Асѣна, които сж сѣчени по Венециански стилъ, всички други български монети сж по византийски типъ.

Точни данни за мѣстото на българскитѣ монетарници имаме само за Търново, кждѣто били сѣчени мѣднитѣ монети на царь Ив. Александра съ сина му Михаила съ изображение на крѣпостнитѣ стени, върху които монети личи съкратено името на Търново, **TNB**, което показва, че монетитѣ сж сѣчени въ Търново. Освѣнъ въ Търново, трѣбва да се прѣдполага, че сж сѣчени български монети и въ слѣднитѣ градове, кждѣто е имало монетарници още отъ римско врѣме, а именно: Сердика, сега София, Пауталия, сега Кюстендилъ, Одесосъ, сега Варна, Августа—Траяна, сега Ст.-Загора, Филипополисъ, сега Пловдивъ и др. нѣкои отъ които били седалища на монетарници и въ турско врѣме, като София. Кюстендилъ, Варна и пр.[2]). Навѣрно български монети сж сѣчени е въ Кратово, Скопие и Видинъ, които сж били важни центрове на рударство и златарство.

По-горѣ казахме, че не се знае подожително, кой български царь пръвъ е сѣкълъ монети. Като изключимъ двѣтѣ новоизслѣдвани мѣдни монети отъ XII в., които не могатъ съ сигурность да се припишатъ на никого отъ царетѣ отъ тази епоха[3]), останалитѣ извѣстни български монети, благодарение на сериозни проучвания, сж точно опрѣдѣлени.

За сега сж извѣстни монети отъ слѣднитѣ български царе:

---

[1]) Sabatier, Description, I, p. 38.

[2]) Минало, година II, кн. 7, стр. 219—220.

[3]) Мушмовъ, извѣстия на Бъл. Археол. Д-во Т. III св. 2 стр. 224—234. Табл. I 1.

1) Асѣнь II [1]) (1218—1241) мѣдни. Табл. I 2.

2) Михаилъ II Асѣнь [2]) (1246 -1257) сребърни грошове. Таблица I 3.

3) Михаилъ II Асѣнь и Ирина [3]) (1246—1257) сребърни грошове,

4) Тодоръ Светославъ [4]) (1295 —1322) сребърни грошове, табл. I 4 и мѣдни табл. I 5.

5) Тодоръ Светославъ и Георги II Тертеръ (1295—1322) мѣдни.

6) Михаилъ III Шишманъ [5]) (1323—1330) сребърни грошове, Табл. I 7 и мѣдни, Табл. I 6—8.

7) Иванъ Александъръ и синъ му Михаилъ [6]) (1331—1355) сребърни грошове, Табл. I 9, полугрошове и мѣдни Табл. I 10 и 13.

Отъ монетитѣ на българскитѣ царе най-много типове се срѣщатъ отъ ония на Ивана Александра. Това може да се обясни съ обстоятелството, че този царь е царувалъ най-дълго отъ всички други български царе. За монетитѣ отъ този царь пръвъ спомена прѣзъ 1900 год. В. Добруски въ „Бѣлѣжки къмъ българската нумизматика [1]). Въ поменатитѣ бѣлѣжки той говори за монетитѣ на царь Иванъ Александра и сина му Михаила, съ изображение на крѣпостни стѣни (табл. I 13). Обаче той не можа да опрѣдѣли сполучливо нито изображението на лицето на монетата, което прѣдставя Ивана Александра съ сина му Михаила, а той казва, че е царь и царица, нито изображението на опакото — крѣпостни стѣни, за което Добруски казва Ис. Христосъ. Сжщитѣ монети професоръ Златарски отдава на Асѣня II [2]) Освѣнъ направенитѣ вече отъ насъ бѣлѣжки въ книгата „Античнитѣ монети“ и пр. [3]) по този въпросъ ще напечатаме специална статия въ извѣстия на Българско Археологическо Дружество томъ IV св. 2.

---

[1]) Златарски, къмъ въпроса за най-старитѣ български монети Изв. на Бъл. Археол. Д-во I 1910, стр. 29 слѣд, Мушмовъ, Античнитѣ монети стр. 485 и табл. LXIII 1—3.

[2]) Античнитѣ монети, стр. 486 и табл. LXIII. 13.

[3]) Античнитѣ монети, стр. 486.

[4]) Античнитѣ монети, стр. 487 и табл. LXIII 14—16

[5]) Античнитѣ монети, стр. 483—484 и 488 и табл. LXIII 17—20 и табл. LXIV 1—7.

Минало, годиша II, кн. 7 стр. 202.

Между монетитѣ на Михаила Шишмана, ония съ изображение на двуглавъ орелъ (табл. I 8) до появяването на моята статия: „Българскитѣ монети съ двуглавъ орелъ“ (Извѣстия на Бълг. Арх Д-во III св. 1, стр. 81—87, 1912 г) минаваха за неопрѣдѣлени, даже се взимаха за византийски.

[6]) Античнитѣ монети, стр. 481—482 и 490—494 и табл. LXIII 4—12 и LXIV 8—16

[1]) Български прѣгледъ VI, 1900, стр. 97—100.

[2]) Извѣстия на Бъл, Арх. Д-во I 1910, стр. 49 слѣд.

[3]) Срав. стр. 480—481.

8) Иванъ Александъръ самъ [1]) (1355—1871) сребърни грошове (табл. I 11) и мѣдни (табл. I 12).

9) Иванъ Страцимиръ [2]) (? 1396) сребърни грошове, табл. I 14 и полугрошове.

10) Иванъ Шишманъ [3]) (1371—1393) сребърни полугрошове — табл. I 15 и 16 и мѣдни—табц. I 17—19[4]).

Освѣнъ тѣзи монети, въ Извѣстия на Българското Археологическо Дружество, томъ IV св. 1, ще издадемъ голѣмъ брой неиздадени български монети отъ сбирката на Народния Музей въ София и отъ частни лица.

---

[1]) Мушмовъ, Античнитѣ монети, стр. 494—496 и табл. LXIV 18—20 и LXV 1—15.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 496 и табл. LXV 6.

[3]) Пакъ тамъ стр. 496--498 и табл. LXV 7—21, LXVI 1—9.

[4]) За нумизматическата стойность на българскитѣ монети сравни каталога „Античнитѣ монети на Балканския Полуостровъ и пр.".

Старо-бълтарскитѣ монети.

Три статий върху старо-българското лѣточисление.

Н. Степановъ.

I.

Бѣлѣжки върху изслѣдването на Bury за българското лѣточисление.

Професорътъ въ Кембриджския Университетъ *J. B. Bury* въ 1910 година обнародва своята работа: *The chronological cycle of the Bulgarians*[1]), въ която се опитва да открие значението на ония непонятни думи, които се срѣщатъ въ извѣстния „Именникъ на българскитѣ князе отъ най-древно врѣме", като *диломъ*, *твиремъ*, *верени*, *алемъ* и др.

Тази статия е направила, както се вижда, силно впечатление на специялиститѣ по старобългарска история. Прѣкрасенъ прѣводъ на тая статия биде помѣстенъ въ *„Извѣстія Общества Археологіи, Исторіи и Этнографіи въ Казанъ"* прѣзъ 1911 година. Прѣводачътъ[2]), *Н. Петровски*, даде цѣнни бѣлѣжки и приведе мнѣнията на *В. Н. Златарски* относително много частности въ работата на Bury. Азъ смѣтамъ, че тоя руски прѣводъ може да даде на читателя нѣщо повече отъ оригинала. Особено се заинтересува отъ работата на Bury професорътъ отъ Софийския Университетъ *В. Н. Златарски*. Той се отзова за нея въ нѣколко статии. Отъ тѣхъ най крупни сж; 1. *Имали ли сж българитѣ свое лѣтоброение?*—помѣстена въ *„Списание на българската академия на наукитѣ*, I. 1. София, 1911 г." и 2. *„Болгарское лѣтосчисленіе"*, помѣстена въ *Извѣстія отд. русск. языка и словен. Имп. Академіи Наукъ* 1912 г., кн. 2.

Професоръ В. Н. Златарски поправя много непълноти въ възгледитѣ на Bury, допълня ги съ нови подробности и нови хипотези.

---

[1]) Въ *Byzantinische Zeitschrift*. Neunzelhter Band. Jahrgang 1910. 1—2 (Doppel) Heft.

[2]) Н. Петровски, като желаелъ да запознае читателитѣ съ точното съдържание на оригинала, е снабдилъ своя прѣводъ съ посочвания на страницитѣ на оригинала и е прѣнесълъ въ своя прѣводъ всички особености на оригинала, включително грѣшкитѣ при писането, които, обаче, той грижливо оговаря въ забѣлѣжки. То се знае, много нѣща сж се изплъзнали отъ вниманието на талантливия прѣводачъ. Тъй, на стр. 19 отъ прѣвода (134 отъ оригинала) въ списъка на годинитѣ *вечемъ* стои А. Н. 17. А. Д. 639/40. Това не е вѣрно; трѣбва да стои А. Н. 18. А. Д. 639/40, защото до 639—640 год. слѣдъ Р. Хр. (Anni Domini) отъ 12 януарий 639 година до 1 януарий 640 г. включително е изминала 18-та, а не 17-та година отъ ерата на хиджра (А. Н.). За съжалѣние, и В. Н. Златарски, като се ползува отъ тоя редъ, взема 17-та година.

Въ тази бѣлѣжка азъ бихъ искалъ, безъ да засѣгамъ изводитѣ, които се отнасятъ до историята на България, да се спра само върху анализа на оня начинъ, по който Bury открива значението на загадъчнитѣ термини въ Именника.

Въ интересуващата ни часть по работата на Bury се съдържатъ слѣднитѣ хипотези и положения:

1. Загадъчнитѣ термини на Именика (шегоръ, вечемъ, доксъ, твиремъ и др.) сж еквиваленти на числителни; всѣки терминъ се състои отъ двѣ думи: първата служи за означение на единицитѣ, втората за означение на десетицитѣ; тия послѣднитѣ свършватъ на омъ (омь), емъ (емь).

2. Много обстоятелства ни каратъ да мислимъ, че българитѣ нѣкога ще да сж се държали о шестдесетгодишния луненъ цикълъ; луннитѣ имъ години сж се състояли отъ 12 лунни мѣсеца; слѣдователно, нова година е настжпвала слѣдъ всѣки 354 или 355 деня.

3. При означението на годинитѣ тѣ сж се придържали о древнетюрската система за означение на числата: 1) единицитѣ при означението вървятъ прѣдъ десетицитѣ и 2) при означаващитѣ единици се споменува номерътъ на идещата, а не на изтеклата десетица. Съобразно съ това, напр. 25 се изказвало, като 5 единици отъ 3-та десетица (5 . 30), 8 се изказвало, като 8 единици отъ първата десетица (8 . 10) и т. н. Отъ това слѣдва, че за означение на кое да-е число, съ изключение на цѣло число отъ десетици, се изискватъ непрѣменно двѣ думи, а при цѣло число отъ десетици — една дума, която означава десетици.

4. Сравнявайки два термина на Именника, раздѣлени съ 3-годишенъ междулекъ (шегоръ вечемъ и верени елемъ), Bury съ остроумни съображения доказва, че *шегоръ* е 8, а *верени* 1, и че *алемъ* върви слѣдъ *вечемъ*.

5. Съпоставяйки (послѣдователно) *годинитѣ* на царуването на единъ владѣтель, дадени въ Именника съ явни числа, и *терминитѣ*, които стоятъ при тоя владѣтель, съ аналогични *фактори* при съсѣдното лице, Bury опрѣдѣля числовото значение на 8 думи, служещи за означаване на единицитѣ (1=*верени*, 2=*двенъ* (или *дванишъ*), 3=*тохъ* и т. н.—всички единици съ изключение на 7) и шесть думи, означаващи десетици. Впрочемъ, възъ основа на факти, които се съдържатъ въ Именника, Bury опрѣдѣля само *послѣдователностьта* на десетицитѣ; *абсолютната* имъ величина е намѣрена въ свръзка съ хипотезата за ерата по хиджра, о която сж се държали българитѣ отъ VII вѣкъ. Върху послѣдното обстоятелство Bury не настоява.

6. Значението на единицитѣ и десетицитѣ въ паметника, намѣрено споредъ интервалитѣ и годинитѣ на нѣкои лица въ Именника, не винаги успѣшно се прилага и къмъ други лица, което свидѣтелствува, че Именникътъ е дошълъ до насъ не въ пълна форма. Bury прави необходимитѣ, отъ негово гледище, поправки. Ние ще изброимъ най-главнитѣ:

1. На Телецъ и Винехъ сж размѣнени мѣстата. Нѣколко години прѣди да напише разглежданата тукъ статия, Bury въ друга своя работа доказваше, че Винехъ (Сабинъ) не е билъ прѣдходникъ на Телеца, както се говори въ Именника, а е дошълъ слѣдъ него.

2 Годинитѣ на Гостуна сж измѣнени отъ 2 на 12.

3. На Исперихa се даватъ 21 година, а не 61, както въ Именника.

4. Между Ирника и Курта се помѣстятъ двѣ лица, а не само Гостунъ.

Забѣлѣжка. За другитѣ поправки и допълнения къмъ Именника нѣма да говоря. Смѣтамъ само за нуждно да спомена, че, като е ималъ Гилфердинговия прѣписъ на Именника, дѣто за Севера има 5 години, Bury поправя годинитѣ на Севера отъ 5 на 15, както и трѣба да бжде, споредъ основния прѣписъ на А. Н. Попова; тоя прѣписъ билъ недостжпенъ на Bury. Тая сполучлива поправка служи, разбира се, като прѣкрасна прѣпоржка на Bury-евия методъ: читательтъ, слѣдъ като се убѣди отъ примѣра съ Севера въ плодотворностьта на Bury-евия методъ, прѣнася своето одобрително отношение и къмъ поправкитѣ въ годинитѣ на други лица (Гостунъ, Есперихъ). Самъ Bury, говорейки за поправката въ годинитѣ на Гостуна, не забравя да обърне внимание върху сполучливата поправка въ годинитѣ на Севера.

Такъва е схемата на оная часть отъ работата на Bury, която ни интересува сега.

Слѣдъ като изучихъ работата на Bury, азъ дойдохъ до заключение, че отъ математическа гледна точка методътъ, отъ който се ползува авторътъ, е недостатъчно съвършенъ, а изводитѣ, до които той достига, не могатъ да се смѣтатъ надежни; неволно възниква съмнѣние въ правилностьта на тия изводи.

Нека разгледаме нѣколко положения на Bury. Да почнемъ отъ шестдесетгодишния цикълъ на българитѣ. Bury съ право сочи на това, че недавно откритиятъ т. е. чаталарски надписъ [1]) дава основание да твърдимъ, че периодътъ отъ 1 септемврий 821 година до 31 августъ 822 година (съ индиктъ 15) е включвалъ въ себе и моментъ (или периодъ), наричанъ *σιγορέλεμ*. Споредъ транскрипцията на Bury този терминъ е равносиленъ на *шегоръ алемъ*. За щастие на изслѣдвача, въ Именника има друго извѣстие, отбѣлѣзано съ термина *шегоръ алемъ*. Може доволно точно да се твърди, казва Bury, че събитието, отбѣлѣзано съ тоя терминъ въ Именника, се е извършило въ юлий—августъ 763. Интервалътъ между тѣзи събития е *близъкъ* до 60 слънчеви години, но съ успѣхъ може да вмѣстя въ себе 60 дванайсеть мѣсечни лунни години [2]) (т. е. години, еднакви

[1]) Описанъ е въ X. томъ на *Извѣстія Рускаго Археолог. Института въ Константинополѣ* и е възпроизведенъ въ атласа къмъ тоя томъ.

[2]) Вмѣсто приблизителното изчисление на Bury може да се приведе това. Отъ новолунието на юлий 763 година (15 юлий 12 ч. 31 мин.) до новолунието въ края на августъ 822 година (20 августъ 13 ч. 55 мин.) има всичко

по структура съ мухамеданскитѣ лунни години). Може, слѣдователно, да се прѣдположи, че древнитѣ българи сж имали 60-годишенъ луненъ цикълъ. „Тоя изводъ, казва Bury (11,129)[1]), се потвърждава отъ друга дата на Именника. Като година на Курта се явява *шегоръ вечемъ*. Ако това, както азъ прѣдполагамъ, означава годината на неговото въцаряване, то, тъй като той (съгласно Именника) е владѣлъ тъкмо 60 години, годината на неговия приемникъ, Безмѣръ, трѣба да бѫде сѫщата — и това е въ дѣйствителность така. По подобенъ начинъ годинитѣ на митическия Авитохолъ, 300 = петь 60 годишни цикла, и двамата, той и неговиятъ приемникъ, иматъ една и сѫща година *диломъ твиремъ*".

Противъ тѣзи разсѫждения може да се възрази едно. Ако названията на годинитѣ слѣдъ 60 годишенъ междулекъ сж еднакви, това още не значи, че цикълътъ е билъ 60-годишенъ. Той би могълъ да бѫде и 12, и 15, и 30 годишенъ, нѣщо като мухамеданския. Послѣдното е толкова по-вѣроятно, че самъ Bury е наклоненъ да допусне, какво българитѣ сж приели ерата по хиджра въ самото начало на VII вѣкъ: ако българитѣ сж усвоили толкова скоро току-що зародилата се ера, това краснорѣчиво говори въ полза на туй, че българското броение до приемането на ерата по хиджра (А. Н.) е било близко до броенето на послѣдната. Обръщамъ внимание върху слѣдното. Bury взема за разглеждане 12 дати отъ Именника, датата на Чаталарския надписъ и датата на послѣсловието на Тудора, приведения отъ Калайдовича въ неговата работа „Іоаннъ, эксархъ болгарскій". Всичко сж разгледани 14 дати. Ако приемемъ онѣзи отъждествления на терминитѣ, които прави Bury (напр. твиремъ=твиримь=твиримъ и под.), то ще излѣзе, че отъ тия 14 термина различни сж само 11, при което 8 отъ тѣхъ се споменуватъ по 1 пѫть, а 3 отъ тѣхъ се споменуватъ по 2 пѫти. Вѣроятностьта за това, че тая комбинация е взета отъ 60 съставни елемента е явна: $\frac{1}{8} \cdot \frac{60.\ 59. . .\ 50.\ 1.\ 2. . .\ 14.\ 9.\ 10.\ 11}{1.\ 2. . .\ 11.\ 60^{14}.\ 1.\ 2.\ 3.}$;[2]) вѣроятностьта пъкъ за това, че тая комбинация е взета отъ 30 съставни елемента, се изразява въ формулата: $\frac{1}{8} \cdot \frac{30.\ 29. . .\ 20,\ 1.\ 2. . .\ 14.\ 9.\ 10.\ 11}{1.\ 2. . .\ 11.\ 30.^{14}.\ 1.\ 2.\ 3.}$ Послѣднята вѣроятность значително прѣвишава първата.

За да стане приемлива хипотезата за шестдесетгодишния периодъ, тя трѣба, струва ми се, да се подкрѣпи съ доводи по убѣдителни отъ тия, които виждаме въ статията на Bury. Къмъ горѣприведенитѣ аргументи той присъединява слѣдното: „Добрѣ извѣстно е

21856 деня. Въ 60 лунни години отъ мухамеданския типъ 21262 дена. По такъвъ начинъ става ясно, че 60 лунни години дѣйствително сж могли да се вмѣстятъ въ посочения интервалъ.

[1]) Тукъ и по-нататъкъ аналогичнитѣ дати показватъ страницата на руския прѣводъ (първото, по-малкото число) и страницата на оригиналната статия (второто, по-голѣмото число).

[2]) Изказвамъ дълбока благодарность на проф. Б. К. Молодзѣевски, за дѣто изчисли тая вѣроятность за мене.

(13,130), че хронологическата система на китайцитѣ, която иде отъ доста древни врѣмена е основана върху шестдесетгодишенъ цикълъ. Тюркскитѣ орхонски надписи потвърдиха съобщението на китайскитѣ лѣтописи, че китайскиятъ календаръ е билъ приетъ отъ турцитѣ, поне за официална потрѣба, и това врѣме е било, както се вижда, около А. Д. 586. Но нѣма причина да прѣдполагаме, че тоя календаръ е билъ прѣнесенъ у българитѣ. . . Отъ друга страна изглежда вѣроятно, че употрѣбата на 60 въ качество на главно число (подобно на нашето 100) може да отива далечъ, до общата древность на източнитѣ турци и българитѣ".

Всичко туй ми се прѣдставя малко убѣдително. Бѣлѣжката за китайския 60-годишенъ периодъ самъ Bury парализува като сочи, че „нѣма причина да се прѣдполага, какво китайскиятъ календаръ е билъ прѣнесенъ у българитѣ". А прѣдположението за древността на 60 и за възможно влияние на това число върху лѣточислението на прѣродителитѣ на турцитѣ и българитѣ съ еднакъвъ успѣхъ би могло да бѫде замѣнено съ сѫщо такива прѣдположения за влияние на числото 30. Та откритията отъ съврѣменни (виенски) учени[1]) на тридесетгодишнитѣ (нилски) периоди, тѣзи протооригинали на 15-годишнитѣ индикти, говорятъ за давността на тия периоди и не изключватъ възможността да се прѣдполага влияние на това броене върху българитѣ. Наистина, 30-годишнитѣ циклове, за които говоря азъ, не сѫ били лунни; но и наличността на „лунно" броене у българитѣ си остава недоказана. Въ дѣйствителность, какво отъ туй, че отъ юлий—августъ 763 година до 31 августъ 822 година не сѫ се изпълнили 60 слънчеви години? Та напълно възможно е, щото годината, съ *шегоръ алемъ* въ юлий 763 година, да се е започнала въ юлий—августъ 762 година. А ако е тъй, цикълътъ е могълъ да бѫде и слънчевъ. Бързамъ да прибавя, че съ това съвсѣмъ не желая да доказвамъ несъстоятелността на Bury-евитѣ твърдения, искамъ да кажа само едно, че смѣтамъ недостатъчно убѣдителни разсѫжденията на Bury за 60-годишния луненъ цикълъ у българитѣ.

По косвенъ начинъ сѫществуването на 60-годишенъ цикълъ се доказва чрѣзъ начина за изказване числата у българитѣ. Нека прѣминемъ да разгледаме тоя начинъ.

Bury твърди, че всѣки терминъ на Именника се състои отъ двѣ думи; „вторитѣ" думи винаги свършватъ на омъ (омь), емъ (емь). Такива думи Bury наброява 6. Това обстоятелство дава основание да мислимъ за сѫществуване на цикълъ, въ който е имало само шестъ десетици. Първата отъ 1 до 10, 2-та отъ 11 до 20, 6-та отъ 51 до 60.

За да наброи шесть, а не повече, десетици, Bury прибѣгва обаче къмъ похвати, които ни каратъ силно да се съмняваме въ това, че думитѣ, съ които, споредъ мнѣнието на Bury, българитѣ

---

[1]) Напримѣръ, изслѣдванията на Египетскитѣ папируси отъ Wessely, ако не се лъжа, въ Mitteilungen a. d. Samnlung Papyr. Erzherz. Reiner; за съжаление, въ запазенитѣ у мене бѣлѣжки за работата на Wessely нѣма точни извадки.

сѫ означавали десетицитѣ, сѫ били само шесть. Самъ Burу посочва термина на Тудоровото послѣсловие „etkh bekhti“ (стр. 142), споредъ правописа на Н. Петровски *етхь бехти* (стр. 33). Азъ нѣмамъ подъ ржка труда на Калайдовича и за туй не зная, какъ е написано това „числително“ у Тудора; но прѣдполагамъ, че редакцията на Н. Петровски точно възпроизвежда текста на Калайдовича. Нито *етхь*, нито *бехти* въ Именника се не срѣща. Burу, за да приобщи това числително къмъ терминитѣ на Именника, смѣта го за покварено. „Най-лесната и най-очевидна поправка, повидимому, би била или *тохъ вечемъ* (*τοχ βεχτεμ*) или *текъ вечемъ*“, казва Burу, (39,142). По нататъкъ у Burу става дума само за *етхь*, а равенството *бехти=вечемъ* се смѣта несъмнѣнно. Ако дори не говоримъ за изкуственото прѣвръщане на думата *бехти* въ *вечемъ*, въ дума, която свързива на *емь* (за да не бѫде числото на десетицитѣ по-голѣмо отъ шесть), то противъ древнетурската система за изказване на българскитѣ числителни още по-силио говори нѣщо друго: *не може* споредъ малко число податки да се установява закона за извѣстни явления; изслѣдователь, който се рѣшава да направи туй, най-често дохажда до погрѣшни заключения. Не бива да се забравя и това, че шестдесетгодишниятъ периодъ изисква шестдесеть термина; нека тѣзи 60 термина и да се съставятъ отъ 10 термина отъ единъ видъ (единици) и шесть термина отъ другъ видъ (десетици). Но по 11 фактора отъ тѣзи 60, но при това отъ фактори поправени, е рискувано да се изважда закона за съставяне числителнитѣ. Ще поясня своята мисъль съ примѣръ.

Да речемъ, че сѫ намѣрени слѣди отъ нѣкакъвъ видъ числа; да речемъ, че поизтрили се, едва забѣлѣжими слѣди единъ трудолюбивъ и внимателенъ къмъ дреболиитѣ реставраторъ е възстановилъ реда:

2. 3. 4. 10. 12. 14. 24. 27. 30. 44. 48. 52. 70. 75. 80. 85 108. 114.

Явява се задача: не може ли да се опрѣдѣли, правилно ли е реставриранъ редътъ, като се установи, на примѣръ, закона за слѣдването на числата отъ този редъ?

Нека изслѣдването се води тъй.

Да разположимъ тия числа въ групи, по 3 числа въ всѣка, като разложимъ числата на множители:

2=1.2	10=2.5	24=3. 8	44=4.11	70=5.14	85=5.17
3=1.3	12=2.6	27=3. 9	48=4.12	75=5.15	108=6.18
4=1.4	14=2.7	30=3.10	52=4.13	80=5.16	114=6.19

Виждаме: 1) че всички послѣдователни членове на този редъ се получаватъ отъ умножаването на нѣколко числа (1, 2, 3, 4, 5 и 6) на послѣдователнитѣ числа, като се почне отъ 2 и се свърши съ 19; 2) че всѣки срѣденъ членъ на всѣка тричленна група (напр. 3, 12, 27. . . 108) е произведение отъ 3 съ квадрата отъ номера на групата; тъй срѣдниятъ членъ отъ 2-та група, т. е. 12, е произведение отъ $3\,2^2=12$, или, срѣдниятъ членъ на 5-та група (75) е произведение отъ 3 и 5^2, т. е 75; срѣдниятъ членъ отъ шестата

група е произведение отъ 3 и 6^2, т. е. 108; 3) всѣки трети членъ на всѣка група е равенъ на срѣдния, плюсъ числото, равно на номера на групата, тъй, 3 ятъ членъ отъ 4 та група е равенъ на срѣдния членъ отъ четвъртата група $+4$, т. е. $3.4^2+4=3.16+4=48+4=52$, както и е въ дѣйствителность; 4) всѣки първи членъ на всѣка група е равенъ на срѣдния членъ минусъ числото, равно на номера на групата; тъй, първиятъ членъ отъ 2 та група $=3.2^2-2=12-2=10$, което и намираме въ дѣйствителность. Изключение прѣдставя първиятъ членъ отъ 6-та група: той не се подчинява на тоя законъ. Естествено е, да си помислимъ, че този членъ (85) е реставриранъ неправилно. На туй мѣсто *трѣба* да стои 3.6^2-6, т. е., $108-6=102$. Вѣроятниятъ източникъ на грѣшката е такъвъ. Възможно е, щото трудолюбивиятъ реставраторъ да не е намѣрилъ ни една чърта за възстановяване на числото, що е стояло на туй мѣсто. Но като не е намѣрилъ закона за съставяне на числата, той, вѣроятно е постжпилъ така: той забѣлѣжилъ, че току-що написанитѣ числа вървятъ, увеличавайки се съ 5 единици: $75=70+5$; $80=75+5$. Не знаейки закона за съставяне на числата и опирайки се на прѣдходното наблюдение, той на мѣстото на изчезналото число е поставилъ ново, по голѣмо отъ прѣдходното съ 5, сир. $80+5=85$. Като поправимъ 85 на 102, ще получимъ редъ, законътъ на който може да се изрази съ формулата: $E\left(\frac{2+k}{3}\right).(k+1)$, дѣто подъ символа $E\left(\frac{A}{B}\right)$ се разбира цѣла часть на частното отъ дѣлението A на B. Тъй, 14-ятъ членъ на нашиятъ редъ е полученъ така: $E\left(\frac{2+14}{3}\right).(14+1)=E\left(\frac{16}{3}\right).15=5.15=75$; 16-иятъ членъ (т. е. нашиятъ съмнителенъ членъ) $=E\left(\frac{2+16}{3}\right).(16+1)=E\left(\frac{18}{3}\right).17=6.17=102$.

Послѣдниятъ резултатъ, както се вижда, потвърждава основателностьта на нашитѣ разсжждения.

Можемъ ли, обаче, да се задоволимъ съ тѣзи разсжждения? Математикътъ, то се знае, нѣма да се задоволи. Той ще види въ това само единъ отъ многото начини за рѣшение на тая задача. Азъ самъ съставихъ този редъ споредъ формулата $E\left(\frac{21+8k}{25}\right)(k+1)$, а не споредъ $E\left(\frac{2+k}{3}\right).(k+1)$.

Но закона $E\left(\frac{21+8k}{25}\right).(k+1)$ отговарятъ всички 18 члена на реставрирания редъ. Тъй нашиятъ 16-й членъ $=E\left(\frac{21+8.16}{25}\right)$

$(16+1) = \text{E}\left(\frac{21+128}{25}\right).\ 17 = \text{E}\left(\frac{149}{25}\right).\ 17 = 5.17 = 85$, а не 102,

които ние „неправилно“ „поправихме“.

Законитѣ на явленията трѣбва да се установяватъ съ крайна прѣдпазливость. Между туй Bury, за да оправдае своя законъ за изказване на числата у българитѣ, прибѣгва къмъ похватъ, който съвсѣмъ дискридитира самия законъ: той задължава читателя да признае безъ доказателства слѣднитѣ равенства:

твиремъ = твиримь = твиримъ,
вечемъ = вѣчемь = оу че [т] емь = бехти,
алемъ = алемь = елемь = альтемь,

като твърди, че разликата въ терминитѣ произлиза отъ неправилности на прѣписването. Разбира се, всичко туй може ли да е така; но да доказвашъ справедливостьта на своята хипотеза съ това, че тя тази хипотеза, се оправдава съ числа, измѣнени тъй, че да отговарятъ на хипотезата, това значи да се въртишъ въ единъ своеобразенъ circulus viciosus. Това не е пѫтьтъ, по който вървятъ хората, кога откриватъ законитѣ на явленията и създаватъ теория за тѣзи явления. Ако, напримѣръ, нѣкой въ фразата „ложъ конь въ спасеніи“ би замѣнилъ *ъ* въ думата ложъ съ *ь* и би взелъ да приписва на Псалмопѣвеца мисъльта, че лъжата е допустима, ако е насочена къмъ спасение, той жестоко би се излъгалъ; защото царь Давидъ е казвалъ (пс. 32.17) друго: той казвалъ, че не можешъ да се надѣвашъ на коня си (=ложенъ конь) за спасение, защото сѫдбата на хората се управлява отъ Йехова, отъ когото и на конь не можешъ се спаси. А въ какво е по-добро отъждествяването на онѣзи думи, които сѫ приведени по-горѣ, и отъ равенството на които се вади заключение, че въ именника има *само* шесть термина за обозначение на десетицитѣ!

Теорията за древнетюркската система за изказване числата въ приспособението ѝ къмъ древнобългарското лѣточисление азъ смѣтамъ недоказана. А това обстоятелство отъ своя страна ме заставя да призная за неправилни и всички изчисления на Bury за относителната и абсолютна величина на десетицитѣ и единицитѣ въ българскитѣ числителни.

Нека ми бѫде позволено да оправдая своето „непризнаване“, (за да се избѣгнатъ дълги аргументации) съ единъ примѣръ. Да речемъ, че е намѣренъ паметникъ съ слѣдното съдържание:

Списъкъ на владѣтелитѣ на иксъ-страна:

A	жилъ	лѣть	300	. . .	а	лѣтъ ему	азъ алфа
B	„	„	133	. . .	„	„ „	азъ алфа
C	„	„	14	. . .	„	„ „	буки вита
D	„	„	2	. . .	„	„ „	вѣди гама
E	„	„	73	. . .	„	„ „	глаголя делта
F	„	„	74	. . .	„	„ „	добро епсилонъ
G	„	„	45	. . .	„	„ „	есть зета

H „ „ 1 . . . „ „ „ зѣло делта
K „ „ 31 . . . „ „ „ добро епсилонъ
L „ „ 76 . . . „ „ „ буки вита
M „ „ 27 . . . „ „ „ глаголь делта
N „ „ 60 . . . „ „ „ *естъ зета*".

и умрѣ N въ врѣме на слънчевото затъмнение въ началото на 903 г. споредъ християнското броене, а по иксъ-броене *есть зета*.

Нашиятъ списъкъ – тъй ще го наричаме пс-нататъкъ — по характера на числовитѣ податки е аналогиченъ на именника; прѣимуществото на списъка прѣдъ именника е опрѣдѣлената ортография на непонятнитѣ термини (*азъ алфа*, *глаголя делта*, *есть зета* и т. н. Нека изслѣдваме тоя списъкъ, като вървимъ по пжтя, посоченъ отъ Bury.

„Азъ не прѣдполагамъ", ще кажа съ думитѣ на Bury (15,132) да компрометирамъ изслѣдването си съ каквито и да бждатъ етимологически сравнения.

Моятъ начинъ се заключава въ това, да разгледамъ „Списъка" въ свѣтлината на собственитѣ му свидѣтелства. . . . Нѣма да правя лингвистически прѣдположения, ами ше послѣдвамъ, както казва Платонъ, ὅποι ἂν ὁ λόγος ἄγῃ. Нека лингвистиката отсетнѣ се занимае съ изводитѣ."

I. Не е мжчно да се убѣдимъ, че списъкътъ е датиранъ по шестдесетгодишенъ цикълъ (срав. годинитѣ на A и B и интервалътъ при A, годинитѣ на N и на затъмнението и интервала при N).

II. Отъ датата на затъмнението се вижда, че *есть зета* (а слѣдователно, и всички аналогични термини) е числително.

III. „По нататъкъ трѣба да се забѣлѣжи (8.127), че числото въ всѣки случай има единъ и сжщи типъ, който се състои отъ двѣ думи", първата е название на буква отъ славянската азбука, а втората — отъ гръцката. „Естествено би било да приемемъ да прѣдставятъ единици и десетици" . . . и въ този случай се вижда, че числа по-долу отъ 10 не се срѣщатъ. „По-нататъкъ (12,130), ако прѣдположимъ, че втората дума на всѣка глоса . . . прѣдставя десетица, то ще има не повече отъ шесть различни десетици. . . . Прѣдположението, че втората дума е десетица, се подкрѣпя отъ системата на броенето въ древнетюркскитѣ надпаси, въ които единицата върви прѣдъ десетицата, напримѣръ tokuz jägirmi = 9.20. Обаче трѣба да се забѣлѣжи, че това не значи 29; то значи („neunand zwanzig") 19, както доказа B. Бангъ. Но относително числата на „Списъка" заслужва внимание туй, че единицитѣ нигдѣ не се срѣщатъ сами; тѣ винаги се съпровождатъ отъ десетици." Така че „петь" се изказва „петь," отъ първата десетица (5.10) или нащето 15 се изказва 5.20 и т. н.

Слѣдвайки метода на Bury, нека опрѣдѣлимъ числовото значение на неизвѣстнитѣ термини.

IV. Д споредъ списъка е владѣлъ 2 години, а годинитѣ му сж *вѣди гама*; слѣдователно, E е встжпилъ на прѣстола въ годината *вѣди гама* + 2.

1) Ако *вѣди* < 8, то годинитѣ на Е сж:? (=*вѣди*+2) *гама*;
2) Ако *вѣди* $= 8$, то годинитѣ на Е сж:? (=*гама*+10);
3) Ако *вѣди* $= 9$, то годинитѣ на Е сж:? (=*единица*) (*гама*+10).

Но годинитѣ на Е сж *глаголъ делта*; затуй

вѣди=9, *глаголъ*=1, *делта*=*гама*+10=X+10, ако *гама*=X.

V. Да разгледаме редоветѣ на С и Д. Годинитѣ на С=*вѣди гама*−14=(9−4)(*гама*−10)=5(X−10); но годинитѣ на С сж *буки вита*, слѣдователно :*буки*=5; *вита*=X−10=X+60−10=X=50.

VI. Нека забѣлѣжимъ, че 133=2 . 60+13; слѣдователно, въ циклическото броене 133 е еквивалентно на 13. Затуй годинитѣ на В трѣба да бждатъ 5 . (X−10)−13=2 . (X−20)=2 . (X+40); затуй *азъ*=2; *алфа*=X−20=X+40.

Тоя изводъ се потвърдява отъ интервала и годинитѣ на А:300 =5 . 60= (въ смисълъ на еквивалентность) 0.

VII. 73=60+13; затуй въ нашия списъкъ 73=13 Отъ редоветѣ F и Е се види, че годинитѣ на F трѣба да бждатъ *глаголъ делта*+13=1 . (X+10)+13=4 . (X+20). Затуй

добро=4; *епсилонъ*=X+20.

VIII. Като забѣлѣжимъ, че 74 е еквивалентно на 14, отъ редоветѣ G и F ще намѣримъ, че *есть* 6=8 и *зета*=X+30.

IX. Отъ реловетѣ G и H слѣдва, че *зѣло*=3, а *делта*=*зета*+40 (отъ 45) +10 (отъ десетицата на сумата 8+5)=X+30 +40+10=X+80=X+20

Тоя изводъ (*делта*=X+20) противорѣчи на получения порано изводъ, че *делта*=X+10.

Слѣдователно, въ списъка има грѣшка; „въобще", говоря заедно съ Вигу, (17, 133) „азъ приемамъ, като принципъ, че (иксовитѣ) години на въцаряването, написани изцѣло, сж правилни и че въ случаитѣ на противорѣчие грѣшката трѣба да се търси въ . . . числителнитѣ, що прѣдставятъ годинитѣ на владѣтелствуването, или на други мѣста". Вѣроятно „ржкописътъ отъ който прѣписвачътъ е прѣписалъ нашия текстъ, . . . не е билъ ясенъ за четене тъкмо" при годинитѣ на владѣтелствуването на G и той (прѣписвачътъ) написалъ 45 вмѣсто 35. Ако поставимъ 35, то отъ редоветѣ G и H ще получимъ: *зѣло*=3, а *делта*=*зета*+30+10=X+30+30+ 10=X+70=X+10, както се получи и по-рано (точка IV).

X. Прѣдъ видъ на съмнѣнията, които може да възбужда редътъ G, прѣминаваме, като го оставяме на страна, къмъ редоветѣ K и L

Годината на K споредъ списъка е *добро епсилонъ*, т. е. 4 единици отъ (X+20)-тата десетица (пунктъ VII) K е владѣлъ 31 година; слѣдователно, годинитѣ му трѣба да бждатъ (4+1) единици отъ (X+20+30) тата десетица, т. е. *буки вита* (точка V), както сж и означени въ списъка, което доказва правилностьта на нашитѣ прѣсмѣтания.

XI. L е владѣлъ 76 гсдини; 76 сѫ еквивалентни на 16. Ако къмъ годинитѣ *буки* (5) *вита* (X+50) прибавимъ 16, то ще се получи число, което има една единица (5+6=11) отъ (X+50+10+10)-тата=(X+10) тата десетица или *глаголъ делта*, както е и написано въ списъка (годинитѣ на M). Правотата на нашитѣ прѣсмѣтания, ако слѣдваме Burg, е несъмнѣна.

XII. Сѫщо тъй лесно е да се прѣсмѣтнатъ и годинитѣ на N и датата на затъмнението *есть зета*, както е и означено въ списъка.

XIII. Имайки, ако се държимъ о Burg-евитѣ възгледи, такива несъмнѣни потвърждения на правилностьта на прѣсмѣтанията, нека се върнемъ кѣмъ редоветѣ K, H и G. Годинитѣ на K, т. е. *добро* (4) *епсилонъ* (X+20) сѫ получени като се прибави къмъ годинитѣ на H 1 единица, годинитѣ на H трѣба да бѫдатъ *зѣло* (3) *епсилонъ* (X+20). Между туй ние имаме *зѣло делта*, т. е. 3(X+10), сир. годинн съ 10 по-малко отколкото трѣба да бѫдатъ; очевидно е, че интервалътъ 1 при H е неправиленъ, той би трѣбало да бѫде 11, а не 1. Ако туримъ при H 11, цѣлиятъ списъкъ ще излѣзе правиленъ. Ние имаме дори възможность да подозираме, отъ какво е произлѣзла неправилностьта на числата 45 и 1 при G и H.

Вѣроятно, прѣписвачътъ е ималъ прѣдъ себе оригиналъ, въ който при G е стояло вѣрното число 35, а при H е изчезнала десетицата и останала „1“ година. Но като човѣкъ съ голѣми знания, той забѣлѣжилъ, че интервалътъ между F и K, годинитѣ на които сѫ изразени съ терминитѣ *добро епсилонъ*, трѣба да бѫде 120 години; а при числата, които той ималъ прѣдъ себе, този интервалъ излизалъ равенъ само на 110 години (74+35+1=110). Той видѣлъ, че не стигатъ 10 еденици. Вмѣсто да постави тия десеть години на H, той по нѣкакви, неизвѣстни намъ съображения, увеличилъ 35 съ 10 единици (на G). Тѣзи съображения още веднажъ ни убѣждаватъ, че у иксъ-народъ е сѫществувалъ 60 годишенъ цикълъ, и въ това, че нашитѣ прѣсмѣтания сѫ до толкова правилни, че имаме възможность да поправимъ нѣкои, впрочемъ твърдѣ немногочислени грѣшки на оригинала.

Списъкътъ се оказа по правиленъ отъ Именника, защото стана нужда да направимъ въ сѫщность размѣстване, а не поправка: ние прѣнесохме една десетица отъ G къмъ годинитѣ на H.

XIV. Въ резултатъ на нашитѣ прѣсмѣтания имаме:

1=*глаголъ*	4=*добро*	7=?
2=*азъ*	5=*буки*	8=*есть*
3=*зѣло*	6=?	9=*вѣди*

Редътъ на десетицитѣ е такъвъ:

гама, делта, епсилонъ, зета, алфа, вита.

XV. Ако, ние, като се ползуваме отъ датата на затъмнението, по примѣра на Burg, бихме допълнили разсѫжденията си съ хипотеза за ерата на иксъ-народъ, то бихме могли да прѣсмѣтнемъ и

абсолютната величина на десетицитѣ. Но нѣма да правимъ това; sapicuti sat.

Азъ положително не виждамъ, моитѣ разсѫждения да сѫ по-малко основателни отъ разсѫжденията на Bury; признавамъ си, азъ съмъ наклоненъ да ги смѣтамъ по безукоризнени, защото не прибѣгнахъ нито къмъ условни равенства отъ рода на *бехти=вечемъ*, нито къмъ прѣмѣстване на редоветѣ въ текста, нито къмъ обилни „поправки“ на числата.

Макаръ моятъ Списъкъ и да е фантастиченъ паметникъ, но азъ не мога съ чувство на благодарность да се отнеса къмъ метода, посоченъ отъ Bury за изслѣдване на такъвъ видъ материалъ. Изслѣдването ни доведе до откриване и поправяне грѣшки, *каквито нѣма*, до опрѣдѣляне абсолютната величина на единици, каквито *тѣ нѣматъ*, и до опрѣдѣляне редъ на десетицитѣ, *какъвто* въ дѣйствителность *нѣма*. Всичко това азъ знамъ отлично, защото самъ съставихъ този списъкъ споредъ китайската система за означаване годинитѣ отъ 60 годищния периодъ. Списъкътъ е направенъ безпогрѣшно, измѣнени сѫ само китайскитѣ термини.

За да не се рови читателтъ въ справочни книги, азъ ще приведа табличката на китайскитѣ обозаачения на всѣка отъ 60 тѣ години на

Редове	Tschi	tsĕ	tschen	yin	mao	schin	szĕ	ngu	wei	schin	yeu	siü	hai
Кап	Моитѣ обозначения	епсилонъ		зета				алфа	вита		гама		делта
kia		1	—	51	—	41	—	31	—	21	—	11	—
Ji		—	2	—	52	—	42	—	32	—	22	—	12
ping	есть	13	—	3	—	53	—	43	—	33	—	23	—
ting	вѣди	—	14	—	4	—	54	—	44	—	34	—	24
wu		25	—	15	—	5	—	55	—	45	—	35	—
ki	глаголъ	—	26	—	16	—	6	—	56	—	46	—	36
keng	азъ	37	—	27	—	17	—	7	—	57	—	47	—
sin	зѣло	—	38	—	28	—	18	—	8	—	58	—	48
jin	добро	49	—	39	—	29	—	19	—	9	—	59	—
kuei	буки	—	50	—	40	—	30	—	20	—	10	—	60

цикла, като я допълнямъ съ моитѣ обозначения на китайскитѣ терминн.

Моятъ списъкъ е съставенъ така:

До възцаряването на А съмъ поставилъ 7 години, keng-ngi, *азъ алфа*. А е владѣлъ 300 години, т. е. 5 шестдесетилѣтия, затуй годинитѣ на В сѫ сѫщитѣ keng ngi, т. е. *азъ алфа*.

В е владѣлъ 133 години $=$ 120 $+$ 13 години. Слѣдователно, годинитѣ му сѫ $7+13=20$ kuei wei $=$ *буки вита*.

C е владѣлъ 14 години; слѣдователно, годинитѣ му сж 20+14 = 34 = ting-yeu = *вѣди гама.*

Д е владѣлъ 2 години; слѣдователно годинитѣ му сж 34+2= = 36 = ki hai = *глаголъ делта.*

E е владѣлъ 73 години 73=60+13; слѣдователно годинитѣ му сж 36+13 = 49 = ien tse = *добро епсилонъ.*

F е владѣлъ 74 години. 74 = 60+14. Слѣдователно неговитѣ години сж 49 + 14 = 63 = 3 = ping yin = *есть зета.*

G е владѣлъ 45 (а не 35!) години, слѣдователно годинитѣ му сж 45 + 3 = 48 = sin hai = *зѣло делта.*

H е владѣлъ 1 година (не 11!), слѣдователно годинитѣ му сж 48 + 1 = 49 = jin tse = *добро епсилонъ.*

И т. н и т. н

Отъ този примѣръ се вижда, че методътъ на Bury не е надѣженъ и води къмъ невѣрни изводи. Отъ моя примѣръ се вижда, 1) че опрѣдѣлението на Bury-евия методъ на абсолютната величина на единицитѣ е невѣрно, 2) това, което той нарича десетици, излѣзе не десетици (а анонимната „дванадесетици"), тъй като една и сжща дума, tse *(епсилонъ)*, може да бжде знакъ за отсжтствие на десетици и може би десеть на двадесеть и т. н.

Невѣрни считамъ и Bury-евитѣ изводи за означението на терминитѣ на Именника. Азъ мисля, че и слѣдь работата на Bury прѣдъ погледа на изслѣдвача въ Именника си оставатъ все сжщитѣ непонятни изрази, каквито имахме и прѣди работата на Bury. Можемъ само да съжеляваме, че Bury се е побоялъ да не скомпрометира своя трудъ съ филологически издирвания, а е вървѣлъ *ὅποι ἂν ὁ λόγος ἄγῃ*. Успѣхъ въ разкриването на тайнственитѣ термини въ именника може да се чака само отъ съвмѣстния трудъ и на филолози, и на историци, и на хронолози по професия.

И. Микола.

II.

Турско-българското лѣточисление.

(Изъ рускаго языка и словесности императ. акад. наукъ 1913 г. т. XVIII, кн. I).

Неславянскитѣ изражения въ списъка на първитѣ български князе сé още оставатъ загадъчни, въпрѣки разнитѣ опити да се изтълкуватъ.

Мисля, че съмъ сполучилъ да ги обясня и за това си позволявамъ, подъ видъ на прѣдварителни бѣлѣжки, да дамъ на читателитѣ на „Извѣстията" кратко резюме отъ доклада който четохъ въ засѣданието на фино-унгарското общество въ Хесингфорсъ на 9 февруарий т. год.

При хронологическитѣ дати въ старо-тюркскитѣ орхонски надписи обикновено се отбѣлѣзва не само годината, но и мѣсеца. Лѣтоизчислението се извършва посрѣдствомъ цикли отъ 12 години. Всѣка *година* на цикла носи названието на едно

животно, а именно: 1-а мишка (плъхъ), 2-а бикъ, 3-а барсъ, 4-а заякъ, 5-а драконъ, 6-а змей, 7-а конь, 8-а овца (коза), 9-а маймуна, 10-а кокошка (пѣтель), 11-а куче и 12-а свиня (дива свиня кабанъ); *мѣсяцитѣ* се означаватъ чрѣзъ бройнитѣ числителни. Ако даже знаемъ отъ коя година се захваща новия циклъ, ний разбира се не можемъ да опрѣдѣлимъ на коя година отъ нашето лѣтоизчисление отговаря напр. „година овца", ако по други данни или съображения не можемъ да опрѣдѣлимъ къмъ кои приблизително години се отнася това събитие.

По сжщия начинъ сж броили врѣмето и тюркитѣ при дунавски българи. Неславянскитѣ изражения въ списъка на князетѣ се съставятъ отъ двѣ думи. *Първата* отъ тѣхъ е име на едно животно, слѣдователно означава годината; *втората* е название на *мѣсеца*. Тюркската дума јълка (јылка) „въ годината" е пропусната.

Да захванемъ отъ „диломъ твиремъ", като оставимъ на страна за сега втората дума. Думитѣ като *Δαίχ* у Менандра (=яикъ), *Δεϳγιξιχ* (вѣроятно отъ ˣјӓн, (г) іж-) показватъ ни какъ прѣдавали византийцитѣ тюркското ђ което произхожда отъ (ъ)
началното ј. Сжщо и чрѣзъ „диломъ" прѣдадено е ђыланъ јыланъ (змия). Тъй като въ язика на тюркскитѣ българи *а* подиръ *л*, гърлени и устни съгласни прѣминало въ о и крайното м повидимому прѣдава н, прѣдполагаемата тюркско-българска форма ще да е звучала ˣђылон, .

„Шегоръ" (въ израженията шегоръ вечемь, шегоръ твиримь) срѣща се както е извѣстно въ недавно откритиятъ Чатаджарски надписъ въ формата *σιγορ* (*ΣΙΓΟΡ ΕΛΕΜ*, гл. Абоба-Плиска, Албумъ къмъ X томъ Извѣстій Русск. Арх. Инст. въ Кон-лѣ. Виена 1905 таблица CXVIII). Послѣднята форма несъмнѣно повече доближава до тюркския оригиналъ отъ първата, прѣдадена чрѣзъ кирилица. Това е тюркското сыђыр, османското сыјыр. Ы подиръ гърлената спиронта ђ се е лабиализирала и прѣминала въ О. Тукъ „годината на бика (волътъ)" отговаря (съотвѣтствува) на „годината на кравата". Или може би сыђыр въ дадения говоръ е означавало направо „волъ".

„Дохсъ" (по списъка на Погодина дох'съ) въ изражението „дохсъ твиремъ" се уприличава на формата ˣДон,ус (куманскитон,уз, османски домуз) „свиня".

„Вер" въ изражението „верениалемъ" слѣдва да са чете „вери" (вериеналемъ намѣсто верениалемъ), по точно бери тюркското бӧри „вълкъ", което тукъ замѣнява барс „барсъ".

Дванш (дванш-**Е**хт**Е**мь) по значението отговаря на тавшанъ, давшан „заекъ", но формата е очевидно извратена.

Въ „тох (тохал'томъ) лесно е да се познае тюрската дума съ значение кокошка: таук въ разнитѣ наречия отъ първоначалната форма тађук; ау стегнато въ о.

„итемь“ (въ итѢмь твирѢмь стои на мѣсто ит[1]), тъй като емь тукъ при преписването е антиципирано отъ „твиремь“. Сжщата дума въ форма „ѢТХЪ“ се срѣща въ приписката на Тудоръ Доксъ къмъ прѣвода словата на Анастасіи Александрійски къмъ ариянитѣ. Това е тюркското ит, эт „куче“. Силното придихание несъмнѣно е било свойственно на смѣгченитѣ гласни.

Остава „соморъ“ (въ изражението „соморъ“ **АЛТЕМЪ**). За сега, не искамъ да се изкажа за значението му.

И така изъ хронологията на древнитѣ българи намъ сж извѣстни 8 названия на животни отъ цикла, а именно 1) „соморъ“, 2) „шегор“, *сыѓор* (сыѣыр) = волъ, крава, 3) „вере“ бӧрі = „вълкъ“ намѣсто „барсъ“, 4) дванши (давшан) = заекъ, 6) „диломъ“ (ѣылан) = змия, 10) „тохъ **Тох** < **ТАѠУК**; **ТАѣУК** = кокошка, 11) „ит“, „**ЕТХЪ**“ (**іТ**, **ЭТ**)=куче, 12) „дох'съ“ (дон,ус) = свиня.

Отъ названието на мѣсецитѣ извѣстни ни сж: 1) *ελεμ*, **АЛЕМЬ** = първи, 2) **ВЕЧЕМЬ** = третий, 3) **ТОУТОМЪ** (?) = четвъртий, 4) **КЕХТИ** = петий, 5) **АЛТОМЪ** = шестий, 6) **ШЕХТЕМЬ** (?) = осмий, 7) **ТВИРЕМЪ** = деветий, 8) **ЕНИАЛЕМЪ** единадесетий.

Окончанието на тия думи—емь,=емъ, омъ е суффиксъ който се срѣща въ чувашкитѣ числителни perrem-eš първий ikk-me-eš „вторий“ и т. н. т. (по чувашкий рѣчникъ на Пасоненъ. Paasonen. Csuvas szojegyzek), тогава когато напр. въ языка на орхонскитѣ надписи тѣзи числителни се образуватъ посрѣдствомъ суфикса — ынч, инч[2]).

---

[1]) Тукъ текста е забърканъ. Думитѣ „**Тервель к и а лѣт. род емоу доулоа лѣт емоу текоучитемь твиремь. к и н лѣт. род емоу доулоа. а лѣт емоу дван шехтемь**“ слѣдва да се чете както правилно показа Марквардъ въ своята статия „Die altbulg. Ausdrücke in der Jnschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste стр. 84 (Извѣстія Руск. Археол. Инст. въ К-нѣ, т. XV) тъй щото **Текоуч**, като име на княза, принася се предъ „**к и а**“ по такъвъ начинъ цѣлата фраза се чете: **Тервель к и и. лѣт. род емоу доулоа. а лѣт емоу итемь твиремь. Текоуч к и а лѣт. род емоу доулоа. а лѣт емоу дван шехтемь.**

[2]) Вилхелмъ Томсонъ указва (въ писмото) на чувашки форми biçĕm (въ изражението biçĕm кун „онзи день“ тăватăм куня — по (онзи день) споменати отъ Ашмаринъ въ неговитѣ материали за изслѣдване на чуваш. языкъ, Казанъ 1898, стр. 181 забѣл. Това сж разбира се, не „странни *съкращения*“ както мисли автора, а първоначални форми.

Първата часть (el) на думата *ελεμ* (въ Чаталарския надписъ), алемъ — етимологически е тъждественно съ il-ki; il-ḫi. Въ висша степень е интересна формата вечемь „третий“ тъй като тука вмѣсто обикновенната турска форма üч „три“ срѣщаме веч, — такова явление е свойственно и на чувашки язикъ: вечемь —чув. vis´s´em-eš „третий“ (по Пасоненъ). Въ тутомъ—лесно е да се узнае тюркското тӧрт, тӱрт „четири“. Отпървомъ азъ мислихъ, че тутамъ – стои намѣсто ˣтуртомъ и че прѣдполагаемата тюркска форма е гласела именно тъй, но сега ми се чини по вѣроятно, че **т** въ началото на вторий слогъ се прѣдава **ҭ** (ṭ), което се е появило отъ **ρᵀ**, тъй както и шведското ʈɖ отъ rt, rd. Това предположение се потвърдява на първо мѣсто отъ църковно славянското ковъчегъ, ковьчегъ, заимствувано отъ тюркското коβурчак, гдѣто $р^{ч}$ т. е. ртш, прѣминало въ т̡ш (ч). На второ мѣсто въ полза на тази хипотеза говори чувашката форма тӑваттӑ (по Ашмаринъ tĕvattĕ (по Пасоненъ ĕ означава гласна, не напълно образувана).

Бехти приписката на Тудоръ Доксъ повидимому стои намѣсто **бехти**ᴹ и представлява форма като ˣбештем „петий“ (беш пети, алтомалты шесть. Относително изражението **дванш ехтемь** трудно е да се каже какъ трѣба да се чете. Бихме могли да го раздѣлимъ на дванш (ˣдавшан-) + **ехтемь** и да се съпостави послѣдната дума съ екі, ікі – два, като прѣдполагаме ˣектем съ сжщия суфиксъ който се срѣща въ ˣбеш ем. Но защо пъкъ тогава вечем да не бжде ˣвечтем, ˣвештемь – третий? Отъ друга страна, може да се допусне и такова прѣдположение, че дваншехтемь слѣдва да се чете ˣдавшан шехтемь и да се съпостави ˣшехтемь съ числителното „сӓкіз —осъмъ, което, както сега ще видимъ на тюркско-българска почва би дало ˣсӓḫір. Въ такъвъ случай ˣшехтемь = ˣсӓктем, ˣсахтем, образувано по аналогия съ ˣjӓтем—седмий (тюркско-български ˣḫӓтем),

Твиремъ значи деветий; прѣдполагаемата форма туwырым при ˣ туwыр девети; сравни чув. тӑххӑр, тӑхӑр (по Ашмаринъ) têxêr, têxxêr (по Пасоненъ). Първоначалната форма токуз, тукуз, На тюркско-българското нарѣчие е свойствено р на мѣсто з отъ другитѣ нарѣчия. Други примѣри на този „ротацизмъ“, указани отъ Томашекъ *κουλουβρος*, *κουλοβρος* = *κολα*wуз, колаḫуз проводникъ, водачъ; Марквартъ, Die Chronologie der alttürkischen Jnschriften стр. 41 добави още *Βοο-κολαβρᾶς*. *κ* между гласнитѣ е прѣминало въ ḫ и сетнѣ въ w.

Вереналемъ азъ чета вери-еналемъ. Въ послѣдната часть на това изражение лесно е да се познае он десетъ и алемъ *ελεμ* първий. Ще рѣче: въ вълчата година, единайсети мѣсецъ.

Основана на 12 годишенъ циклъ хронологията не би имала практическо значение, ако цикла не се е захващалъ отъ една

и сжща година у сичкитѣ или поне у нѣколко тюркси племена. И ний знаемъ, че тюркитѣ, които сж оставили орхонскитѣ надписи и уйгуритѣ, начевали отъ сжщата година, като монголитѣ и китайцитѣ. Съ сжщия циклъ е съвпадалъ, безсъмнѣние, и циклътъ на тюркскитѣ българи. За сега ще докажа това съ единъ примѣръ. Чаталарскиятъ надписъ ни съобщава, че „по български“ (*βουλγαριστι*) *σιγορελεμ* т. е. кравя (волска) година първий мѣсецъ предава се „по гръцки“ *(γοικιστι)—ΙΝΔΙΚΤΙΟΝΟΣ ιε̃* [1]). Този 15 индиктъ въ управлението на Омортага продължавалъ отъ 1 септем. 821 г. до 31 авг. 822 г. Отъ хронологията на орхонскитѣ надписи ний знаемъ, че напр. 737-та год. на нашата ера сжщо е била „годината на вола“. И тъй като 737+7 . 12=821 виждаме, че българскиятъ циклъ, който се съвпадалъ съ древний циклъ на другитѣ тюркски племена, може да дава и прѣки хронологически указания.

Тюркскитѣ изражения въ списъка на князетѣ, които означаватъ година въ цикла (=название на животно) и мѣсецъ, показватъ началото на владѣнието (царуването) на всѣки ханъ.

Въпросътъ, кога е захващала годината, оставямъ за сега на страна.

Исказаното отъ В. Радловъ мнѣние още въ 1867 г., че неславѣнскитѣ фрази въ именика на князетѣ съдържатъ въ себе си тюркскитѣ числителни се оправдава отъ горѣизложеното, съ забѣлѣжка само, че втората дума отъ изразътъ прѣдставлява числителното.

Проф. К. Иречекъ.

III.

I. **Миккола, Тюркско-българское лѣточисление. Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ томъ XVIII (1913), книга 1. стр. 243—247.**

(Помѣстена въ Archiv für Slavische Philologie, 35 томъ 4-та свезка 1914, стр. 548—553.)

„Андрей Ник. Поповъ въ своята сбирка на рускитѣ хронографи (Обзоръ хронографовъ руской редакціи, Москва 1866, I, стр. 25) е напечаталъ единъ много забѣлѣжителенъ списъкъ на язическитѣ български князе отъ баснословно минало до втората половина на VIII вѣкъ. Този списъкъ той е заелъ отъ два ржкописа, произходящи отъ XVI в.. „Lětopissec Ellinskij i Rimskij“. Текстътъ е напе-

---

[1]) Послѣдната фраза на Чаталарския надписъ:

Θ. И. Успенски и К. В. Шкорпилъ въ литературна орѳография я прѣдаватъ тъй: *ἤτο δὲ ὁ καιρὸς ὅταν ἐκτιστην βουλγαροῖς τῇ σιγορελεμ γραικοῖς τῇ ἰνδικτιῶνος ιε*, тогава, когато споредъ надписа това мѣсто ясно гласи: *ἤτο δὲ ὁ καιρός ὅταν ἐκτίστην, βουλγαριστὶ σιγορελεμ, γραικιστὶ ἰνδικτιῶνος ῖε.*

чатанъ и отъ Гилфердинга въ историята на българитѣ и сърбитѣ (Собраніе сочиненіе 1, 20—21 А.), отъ Куникъ въ съчинениато върху Аль-Бекри стр, 121—146 (Извѣстія Аль Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ, Петербургъ 1878. въ „Записки“ на Император. Академия, приложение къмъ т. 32 № 1) и въ моята история на българитѣ (Прага 1876) стр. 127 бѣлѣжка. Единъ латински прѣводъ на сжщия списъкъ, направонъ отъ менъ, е обнародвалъ съ своитѣ коментарии графъ Kuun, Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima t. 2 (Claudiopoli 1895) стр. 11 и слѣд. Единъ английски прѣводъ е напечаталъ Bury въ изданието на Gibbon X, t. 6, приложение 9.

Поповъ, Гилфердингъ и други мислѣха, че оригиналътъ е билъ гръцки и едва по-късно е билъ прѣведенъ на славянски. Имало е може би гръцки надписи върху колона или може би и върху нѣколко. сложони една до друга, съ единъ списъкъ на регентитѣ, по подобие на извѣстнитѣ гръцки надписи отъ врѣмето нн язическитѣ български князе. Интересътъ къмъ съдържанието е причина да се прѣведе текста на славянски, може би прѣзъ врѣмето на Симеона. Имената на князетѣ, които ние отчасти само знаемъ, по гръцкитѣ хроники на Теофана и на патриарха Никифора, тукъ сж вѣроятно пълно прѣдадени. Годинитѣ на управлението сж прѣдадени съ византийски буквени цифри, слѣдва, обаче, още едно посочване на годинитѣ (а лѣтъ ему . . .) на единъ непознатъ намъ езикъ. Първитѣ князе споредъ този списъкъ, сж управлявали баснословно дълго. Авитохолъ, който се отождествява съ Атила, билъ управлявалъ 300 години. а Ирникъ, който споредъ Томашекъ (Oesterr. gymnaeialzeitschrift 1877, 683.), е тождественъ съ сина на Атила — *Ἑρνάχ* у Приска). Ernac у Iordanes, е господарувалъ 150 години. Такъвъ дългъ животъ иматъ впрочемъ най-старитѣ князе, и въ българското *видение* (Visio) на пророка Исайя, издадено отъ Любомиръ Стояновичъ въ „Споменик на сърбската академия т. 3. (1890) 190—193: Славъ—царь е царувалъ 119 години, Испоръ—172, Изотъ—100, историческиятъ Борисъ само 16 (твърдѣ малко), добрѣ извѣстниятъ Симеонъ даже—130. Въ българския списъкъ на князетѣ слѣдватъ даже по-кжси царувания, като напр. въ VII вѣкъ това на Курта, Кобратосъ или Кробатосъ, споредъ византийцитѣ, 60 години, на Исперихъ, *Ἀσπαρούχ*, у византийцитѣ (около 679), Аспар-хрукъ, синъ на Хубраагъ—въ арменската прѣработка на Птоломеевата география (сравни Паткановъ, въ Журналъ Министерства Народнаго просвѣщинія 1863 мартъ стр. 21—32) е царувалъ 61 година, *Кормисошъ* (*Κορμέσιος* у Теофана) 17 години и т. н. Правятъ впечатление въ VII вѣкъ двѣтѣ славянски имена *Гостунъ*, който е царувалъ двѣ година прѣди Курта и *Безмѣръ*—три години слѣдъ Курга (сравни мѣстнитѣ названия Bezměř въ Чехия, Bezměrov въ Моравия, произведени отъ имена на лица). Послѣдниятъ князъ въ списъка е Уморъ, *Οὖμαρος* споредъ Никифора (около 765), съ едно царуване само отъ 40 дена. Списъкътъ е непъленъ. Ако е билъ на нѣколко стълпове, то прѣзъ врѣмето на славянския прѣводъ ще да е имало само

единъ и то първиятъ стълбъ; продължението съ имената на Кардамъ, Крумъ, Омортагъ и пр. ще да е било още тогава изчезнало.

Чуждоезичнитѣ думи слѣдватъ винаги подиръ години на царуването съ едно въведение „а годинитѣ му сж" (а лѣтъ е му . . .) състоящи винаги отъ двѣ части съ явна звукова хармония и съ суфикса — ем. — ом въ втората часть: *дилом твирем* (както при Авитохолъ съ 300 години, тъй и при Ирникъ съ 150 години), *дохс твирем, шегор вечем* (при Кургъ съ 60 години и „Безмѣръ съ 3-тѣ години), *верени алем. двин шехтем, тох алтом, шегор твирем, сомор алтем, дилом тутом* и пр.

Тѣзи хронологични дати въ языка на прѣбългаритѣ съвсѣмъ не сж единични. Единъ старь епилогь на единъ кодексъ отъ 907 г. (6415), запазенъ въ прѣписъ отъ XV в. въ Московската синодална библиотека (Горскій и Невоструевъ, Описаніе рукоп. 2, 2, стр, 32 слѣд.), казва, че книгата е била прѣведена по заповѣдь на князъ Симеонъ отъ епископъ Константинъ и ржкописътъ е билъ написанъ въ поименованата година, когато Симеоновия баща, българскиятъ князъ Михаилъ Борисъ е умрѣлъ, който е покръстилъ българитѣ въ годинато *етхь бехти: сеи же Борись Болгары кръстилъ есть въ лѣто етхь бехти.*

Къмъ туй се прибави едно ново откритие отъ 1905 година. При разкопкитѣ на шуменското археологическо дружество, при селото *Чаталаръ* (сега Крумово), седъмъ километра далечъ отъ Прѣславъ, близо до желѣзнопжтната станция Прѣславъ—Крумово, е намѣрена една колона отъ варовникъ. 6.15 м висока, съ дълъгъ грьцки надписъ. Той е издаденъ отъ Успенскій въ извѣстията на руския археологически институтъ въ Цариградъ т. 10 (1905), 545 слѣд. и таблица CXVIII.[1]) Надписътъ нарича *κανας* и *ἐκθεοῦ ἄρχων* Омуртагъ, споменува неговитѣ походи *ἐπὶ Γραικοὺς καὶ Σκλάβους*, съграждането на единъ замъкъ *(αὐλὶ)* и единъ мостъ *εἰς τὴν Τοῦτζαν*, сир. върху рѣката Тыча (сега Тича), която тече край Прѣславъ и пр. Датата гласи: *ἦτο δὲ ὁ καιρὸς, ὅταν ἐκτίσθην, Βουλγάροις τῇ σιγορελεμ, Γραικοῖς τῇ ἰνδικτιῶνος ιέ.* Миккола чете туй мѣсто *Βουλγαριστὶ σιγορελεμ, γρικιστὶ ἰνδικτιῶνος* и пр. 15 тия индиктионъ при Омортага се отнася къмъ годината 6330 = 1 септемврий 821—31 августъ 822.[2]) Датата на българското лѣточисление **СІГОРЕЛЕМ** напомня думитѣ шегор и алем въ княжеския каталогъ.

Загадъчнитѣ думи на каталога се е опиталъ да изясни най-напрѣдъ *Гилфердингъ* (1868) като епитети отъ маджарски и зирянски, но неговиятъ опитъ е билъ несполучливъ вслѣдствие слабото му познаване на финскитѣ езици. *Вилхелмъ Томашекъ*, въ Oesterr. Gimnasialzeitschrift 1877, стр. 683, казва, че тѣзи термини принадлежатъ на турскитѣ язици и сж: или числени думи, или, което е по-

[1]) Поправенъ надписътъ е издаденъ въ „Минало" кн. IV. (Б. Р.).

[2]) Въ „Минало" и тази часть отъ надписа е правилно транскрибирана и обяснена подробно.

вѣроятно, epitheta ornantia на царуванията и личноститѣ на отдѣлнитѣ ханове.“ Отто Блау (Otto Blau) въ „Черноморье“ на Philipp Bruun 2 (1879) 317, счита думитѣ за турски числа и сравнява: вечем, твирем. алтем, шехтем, дохс съ турскитѣ юч (3), дьорт (4). алтѫ (6), секиз (8), докуз (9).

Подробно разглежда тѣзи въпроси единъ добъръ познавачъ на турскитѣ езици, Фридрихъ Вилхелмъ Радлофъ въ едно писмо изъ Барнаулъ въ западния Сибиръ 1867, печатано въ 1878 у Куника, Ал. Бекри 138—143. Споредъ него туй сѫ турски числени думи, сродни съ онѣзи на чувашитѣ, а именно двойни числа: 1 вере, 2 сомор (?) 3 веч, 4 дван (*дватта* на чувашитѣ), 5 дилом (?) 6 (ал), 7 (чет) 8 шегор, 9 дохс, тох, теку, 10 ом, 20 твирем, 30 вечем, 40 тутом, 50 алем, 60 алтом и т. н. Макаръ и остроумно, това обяснение не е убѣдително, тъй като то не се съгласява съ годинитѣ на царуванията. Князъ Телецъ (*Τελέσσιος, Τελέτζης* на византийцитѣ) е царувалъ споредъ каталога три години и е билъ, споредъ византийцитѣ 30 годишенъ юноша, който слѣдъ едно голѣмо поражение отъ императора Константинъ V при Анхиало 762 или 763, при единъ прѣвратъ, е билъ убитъ отъ българитѣ; лѣтъ ему сомор алтем, би означавало споредъ Радловъ 62, което даже и за мѣсеци е много. 300 годишното царуване на Авитохолъ и 150-годишното на Ирникъ иматъ едни и сѫщи добавачни думи, дилом твирем, които споредъ Радловъ, обаче, ще означаватъ само 25.

Графъ Геза Куунъ (Géza Kuun (1895) възстава противъ неспополучливия опитъ на Гилфердинга да обясни тѣзи думи съ маджарския и се присъединява къмъ гледището на Радловъ, но съ извѣстни отклонения. Сомор алтем било sexaginta annos pingues“; но туй не е въ съгласие съ кѫсото, съ трагиченъ край, царуване на Телеца. Етхь бехти, което Гилфердингъ, споредъ маджарски, искаше да изтълкува като „гладенъ миръ“, Куунъ го съпоставя съ персийското (и турско) вахт=шастие и го обяснява (т. 2, стр. 15) като: in (annis) felicitatis.

Неодавна починалиятъ Vambery Ursprung der Magyaren (1882), поддържа, че туй сѫ може би години на рождението, нѣкакъвъ националенъ хронологиченъ циклъ, като у киргизитѣ и узбегитѣ, които броятъ по годината на свинята, на овцата, на змията и т. н.

Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Instriften, Leipzig 1898, на стр. 72—90 прави единъ огледъ на древнобългарския княжески каталогъ. Той възстава противъ схващането на Радлова, че туй сѫ числени думи, особено като взема примѣръ за Телеца, и е по-скоро за възгледа на Томашекъ, че туй сѫ характеристики на лица.

Английскиятъ византинистъ I. B Bury, The chronological cycle of the Bulgarians, Byzantinische Zeitschrift 19 (1910) 127—144, безъ да се впуска въ езикоковни тълкувания, е намѣрилъ нѣкакъвъ циклъ отъ 60 години и то мѣсечни, който билъ заетъ отъ лѣточислението на арабитѣ. Думитѣ били числени и то втората показвала декадата (десетицата): 1 *верени*, 2 *дванш*, 3 *токх*, 4 *сомор*, 5 *дилом*, 6 *дохс*, 7 (неизвѣстно), 8 *шегор*, 9 *тек* (*?*), 10 *ехтем*, 20 *алтом* 30 *твирем*, 40 *вечем*, 50 *алем*, 60 *тутом*. Възъ основа на тѣзи

изчисления той възобновява изъ дъно хронологията на цѣлата древнобългарска история; напр. *ет бехти* (стр. 142—144) поправя на *„ток вечем“* и покръстването на българитѣ отнася точно въ врѣмето между 865, 2 февруари и 866, 21 януари. Не се взема въ внимание едно филологично обоснование на загадъчнитѣ термини, тъй като у народи, които произхождатъ отъ вжтрѣшна Азия, все трѣбва отъ численитѣ думи въ приетото имъ значение да е останало нѣщо въ диалектитѣ на днешнитѣ жители на западна Азия или на централноазиятского възвишение, било у турцитѣ, монголитѣ, финнитѣ сибирскитѣ народи или у тибетянитѣ, иранцитѣ и пр.

Тази студия е отново прѣработилъ българския историкъ *Василъ Н. Златарски* въ статията: *Имали ли сж българитѣ свое лѣточисление* въ „Списанието“ на новата българска академия въ София, кн. I, историко-филол. отдѣлъ (София 1911) 1—92. Въпрѣки много отклонения, той се присъединява главно къмъ тълкуването на Bury; споредъ него е 7 „етх“, 10 „шектем“ (ехтем). Въ *„етх бехти“* *„етх“* означавало 7 (сравни османското еди 7), но *„бехти“* вѣроятно е едентично съ *„вечем“*.

Работитѣ на Bury и Златарски сж съединени отъ Н. Петровскій въ единъ руски прѣводъ на студията на английския историкъ: J. B. Bury, Хронологическій циклъ Болгаръ. Переводъ съ англійскаго. Съ приложеніемъ замѣчаній В. Н. Златарскаго, переведеннихъ съ болгарскаго, Казань 1912, 8^0, 72 стр., отпечатъкъ отъ извѣстия на Казанското дружество за археология, история и етнография. Отклоненията на Златарски и Петровскій сж принадени като забѣлѣжки къмъ текста на Bury. Въ увода Петровскій бѣлѣжи (стр. 6), че заключенията на Bury и Златарски се нуждаятъ отъ едно лингвистично потвърждение. Той добавя, че и източнитѣ народи иматъ цикли, въ които всѣка година си има име, но не съ числено значение, напр. Монголитѣ иматъ циклъ отъ 12 години, отбѣлѣзани съ имена на животни; година на мишката, на телеца и пр., и пита, да ли нѣма да се намѣри нѣщо подобно и въ терминитѣ на българския княжески каталогъ, слѣдъ като Гилфердингъ е изтъкналъ вече подобно прѣдположение.

Противъ Bury възтава Marquart, Die altbulgarischen Ausdrücke in der Jnschrift von Catallar und der altbulgarischen Fürstenliste, Jzvêstija des russ. archeol. Jnstitutes von Konstantinopel 15 (1911) 1—30, bulgarisch übersetzt in Minalo 2 bd., Häft 7—8 (1913) 227—250. Споредъ него заключението на Radloff и Bury, които виждатъ въ тѣзи изрази само числени думи, сж несполучливи; тѣзи термини сж по-скоро девизи на царуванията. И прѣдположението на Bury, че българитѣ сж възприели арабската мѣсечна година, намира, че сжщо не може да се докаже; тъй като мѣсечната година, споредъ китайскитѣ хроники, сж имали и хунитѣ (Hungnu).

Публикацията на Петровски прѣдизвика напослѣдъкъ Н. В. Степановъ да напише: „Замѣтка объ изслѣдованіи Bury болгарскаго лѣточисленія“ въ Извѣстія на отдѣлението за русски язикъ и литература на императорската руска академия 1913, п. 18, свтъкъ 2, стр. 116—

131; той възстава противъ метода на Bury и математически доказва, че цѣлата тази съ толкова мжки съградена теория не издържа критика. „Сполучливо разяснение на таинственитѣ термини отъ списъка може да се очаква само отъ взаимната работа на филолози, историци и хронолози" (стр. 131).

Всички тѣзи опити ще сж надминати отъ кжсото и ясно изложение на Mikkola, das Resumé eines Vartrages in der finisch-ugrischen Gesellschaft in Helsingfors, abgehalten am. 9. февр. 1913. Въ древнетурскитѣ надписи на Орхонъ сж дадени годината и мѣсеца. Годинитѣ принадлѣжатъ къмъ единъ циклъ отъ 12 години, които сж наименовани съ животни: 1. мишка, 2. телецъ (Stier), 3. пантеръ, 4. заякъ, 5. драконъ (Drache), 6. змия, 7. конь, 8. овца (или коза), 9. маймуна, 10. кокошка (или петелъ), 11. куче, 12. свиня (или глиганъ). Мѣсецитѣ сж отбѣлѣзани само съ цифри до самитѣ имена на годинитѣ.

Сжщото значение имали и древнебългарскитѣ термини; първото име означавало годината на цикла, второто е числото на мѣсеца. Цѣлата дата се отнася до началото на царуването на всѣки единъ ханъ.

Имената на животнитѣ сж: 1. сомор (върху значението му авторътъ още не желае да се изкаже), 2. *шегор*, σιγορ, турски сугур—волъ, 3. *вери*, тур. бьори (börі)—вълкъ (вм. пантеръ), 4. *дваниш* е давшам. тур. таушан—заякъ, 5. липсва, 6. дилом, тур. gylan julan—змия, 7—9. липсватъ, 10. *тох* е тур. таук, товук отъ táguk—кокошка, 11. *ит* (Миккола чете при князъ Тервел item tvirem) или *етх* (въ „етх бехти") е тур. *ит*, *ет*—куче, 12. *дохс дох'с* е куманско tonúz, тур. домуз—свиня. Мѣсечнитѣ цифри сж: първи, втори, трети и т. н.: елем, *алем* 1; *вечем* 3 (визел трети у чувашитѣ); *тутом* 4 (турски *тьорт* тюрт); *бехти* 5, сигурно трѣбва да се чете *бехтим* (бешлем или петий, отъ беш петь); *алтем* 6; *шехтем* (?) 8; *твирем* 9; ениалем 11 (Миккола чете вери-еналем за верениалем, он 10, алем първия). Суфикситѣ — *ем*, — *ом* напомнятъ уувашкитѣ форми: екк—ем—еш = втория и т. н.*). Хронологията е била обща на всички тѣзя народи. Древнитѣ турци отъ надписитѣ на Орхонъ: цигуритѣ, монголитѣ и китайцитѣ започватъ своето лѣточисление съ сжщата година. Цикла на Дунавскитѣ българи, споредъ Миккола, е билъ напълно еднакъвъ съ тѣхния. Въ надписитѣ на Орхонъ тъкмо нашата година 737, е годината на вола; 737+7×12=821 е годината на Омортаговия надпись, датирана пакъ споредъ годината на вола. Миккола потвърждава мнѣнието

*) Считаме за не излишно, ако приведемъ тукъ и непонятнитѣ изрази, запазени между българитѣ въ Македония и България. Тѣ сж:

„*Елелемъ, белелемъ, чимджимъ, калелемъ, ярма, юрма, диленъ, дишенъ, дортото*".

Произнасятъ ги дѣцата, съ цѣль да опрѣдѣлятъ въ играта, кое отъ тѣхъ ще трѣба да пази стража. Въ нѣкои мѣста тѣзи глоси иматъ варияции. Интересно ще бжде, ако се събератъ всички варианти. Може би въ тѣхъ се съдържатъ имената на старобългарското броене до десеть или пъкъ названията на мѣсецитѣ или друго нѣщо. (Б. Р.).

на Радлофъ, че терминитѣ на княжеския каталогъ съдържатъ турски числени думи, но съ ограничението, че туй се отнася само за втората дума на датата. Ново е обяснението на първата дума—като име на животно.

Датата на кръщението на българитѣ „етх бехти", споредъ обяснението на Миккола, била петия мѣсецъ на годината *куче*, слѣдователно 821+9+12×3=866 май. Туй не би противорѣчило на историческия материалъ. Споредъ Анастасий Библиотекарь пратеницитѣ на новопокръстенитѣ българи сж дошли прѣзъ августа 866 въ Римъ, Хинкмаръ (Hinkmar) и Фулдскитѣ аннали (Annales Fuldenses); друго едно посолство по сжщото врѣме или малко по-кжсно (края 866) е дошло въ Регенсбургъ при царь Людвикъ нѣмски.

Виена, 26 ноември 1913.

* * *

Тукъ даваме и текстътъ на чаталарскиятъ надписъ, така както сме го поправили и издали въ 4 кн. на „*Минало*". Каменната колона биде открита отъ шуменското археологическо дружество при сегашното село Крумово между Шуменъ и Прѣславъ. Колоната сега се намира въ музея въ София. Този надписъ даде поводъ на учените да се позанимаятъ съ старобългарското лѣточисление, като зачекнаха и редица други въпроси: напримѣръ покръстването на българитѣ сега се поставя на 866 г. вмѣсто 864 г., както се приемаше до сега.

Κάνας ὑβιγὶ
Ὁμουρτὰγ εἰς τὴν
γῆν ὅμου ἐγεννήθην
ἐκ θεοῦ ἄρχων ἐστίν
εἰς τῆς Πλσκας
τὸν κάμπον μέ-
νων ἐποίησεν αὐλὴν
εἰς τὴν Τοῦτζαν καὶ μὲ
τὴν δύναμίν του (ἐνίκησε)
Γραικοὺς καὶ Σκλάβους καὶ
τεχνέως ἐποίησεν γέφ (υραν)
εἰς τὴν Τοῦτζαν. Μετῴ(κοισε)
καὶ ἔστησεν εἰς αὐτὸ (τὸ-κάστρον)
στύλους τέσσαρας καὶ (ἐπὶ τῶν)
στύλων ἔστησε λέοντας
δύο. Ο[ε] θεὸς ἀξιώσῃ τὸν ἐκ θεοῦ ἄ-
ρχοντα μὲ τὸν πο[δ]α αὐτοῦ
τὸν βασιλέα καμ[. . . . ἕως ὑπάρ]
χῃ ἡ Τοῦτζα καὶ [αἰχμαλώ]
τους πολλοὺς βουλγάροις ἐπε . [. . Καὶ]
τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσσοντα χαί-
ροντα καὶ ἀγαλλιώμενον ζῆσαι

ἔτι ἑκατόν. Ἦτο δὲ ὁ καιρὸς ὅταν
ἐκτίσθη βουλγαριστὶ σιγορ ελεμ
γραικιστὶ ἰνδικτιῶνος ἴε.

А българскиятъ му прѣводъ ще бжде:

„Великиятъ канъ Омъртагъ въ земята, кждѣто се родихъ е отъ Бога (поставенъ) вождъ. Като прѣбиваваше въ Плисковското поле (на лагеръ) построи авлия на Тича; и съ силата си (военна) побѣди гърци и словѣни и искусно направи мость на р. Тича. Прѣнесе и постави въ тази крѣпость четири стълпове и на стълповетѣ постави два лева. Богъ да удостои Божия вождъ, щото съ кракътъ си да унижи, (да стжпчи) царя (до като сжществува) Тича (или тече), и да даде на българитѣ много пленници. И като подчини враговетѣ си, като се радва и се весели, да живѣе сто години. Врѣмето, когато се построи бѣше по български шигоръ—елемъ, а по гръцки индиктионъ петнадесети“.

Полето между гр. Шуменъ, Провадия и Новипазаръ въ срѣднитѣ вѣкове се наричало *Плъсковско поле.* При днешното село Абоба имало ханскиі палатъ, а по-късно слѣдъ покръстването на българитѣ (866 г.) блиско до палата била построена и великолепна басилика. Това поле е служило като *сборенъ пунктъ на старобългарската ордия*, както Ипсала е била за византийската. Нѣкой приематъ, че тамъ се намирала старата столица на българскитѣ владѣтели. Нъ подобно нѣщо мжчно може да се приеме, тъй като при разкопкитѣ се откриха само двѣ крупни постройки *„султанъ ери“* и *„клисе ери“*. Столицата се намирала въ блиската крѣпость *Прѣславъ.* (Б. Р.).

Г. Баласчевъ.

Обсадитѣ и завладяването на гр. Одринъ отъ българскитѣ владѣтели.

Повече отъ седемдесеть и петь тракийски племена въ историческото врѣме населявали обширната мѣстность между Карпатитѣ, Черно море и Егейското. Съ илирийскитѣ пъкъ и ахейскитѣ племена на югъ и западъ тракитѣ тъй се прѣплитали, че тѣхното точно разграничаване остава почти невъзможно.

Едно отъ многобройнитѣ тракийски племена, именно, племето одриси (*Ὀδρύσαι, Ὀδρύσιοι, Ὀδρυσῖται*) се приема, че още прѣзъ третото хилядолѣтие прѣди Хр. е било настанено изъ полето между Стара-Планина (Хемусъ, *Αἷμος*) и Родопитѣ (*Ῥοδόπη*), което се напоява отъ р. Марица (Хебросъ, *Ἕβρος*), Тунджа *Τόνζος*, Тонзосъ, или *Ἀρτῆσκος*, Еркене (*Ἐργηνίας*, Ергиниасъ) и Арда (*Ἀρπησσός*, Арписосъ или *Ἄρζος*). Въ жгъла, който се образува отъ р. Тунджа при сливането ѝ въ р. Марица, могжщето тракийско племе одриси основало градътъ Одринъ, който споредъ Steph. Byz. първоначално се наричалъ *Гонисъ* (*Γονεῖς*, Goneis, а споредъ други стари автори се именувалъ *Ускудама* (Uscudama). (Ammian. XIV 11, 15. XXVIII 4, 12. Eutrop. VI 8). Легендата приписва постройката на града на Ореста, синъ на Агамемнона; (*Ἀδριανούπολις τὸ πρὶν μὲν Ὀρεστιὰς ἐκαλεῖτο, ἐξ' Ὀρέστου υἱοῦ Ἀγαμέμνονος* . . . Theoph. Continuat.). Значи, отъ легендата неговата постройка се отнася къмъ XII в. прѣди Христа.[1])

Прѣзъ епохата на македонското владичество въ Тракия отъ 341 г. пр. Хр. изглежда, че градътъ е билъ прѣименуванъ въ *Орестиада*. Туй е станало, навѣрно, по името на колониститѣ отъ Македония, *орести* и *магнети*, които населявали западна Македония. (*Ὀρεστιάδα . . . οὕτω παλαι ἡ πόλις ἐκαλεῖτο τοῦ βασιλέως Ἀδριανοῦ*. Zonar. XVII, 23.). Споредъ възгледътъ на В. Томашека по-стариятъ градъ Uskudama, по-късно наре-

[1]) Племето Одриси за първъ пжть се споменува отъ Херодота прѣзъ гръцкоперсийскитѣ войни. Царството на туй силно племе, което успѣло да обѣдини множество отъ съсѣднитѣ тракийски племена, достигнало голѣми размѣри. Виж. Сбор. за народ. умотвор. кн XIV, стр. 555—634.

ченъ Орестияда, е билъ сѫщинскиятъ Ὀδρύσια или Ὀδρίσα πόλις Ὀδρυσῶν. Tomaschek, Die alten Thraker. II 2, 57 f.). Други пъкъ приематъ, че гр. Одриса не е тождественъ съ Uskudama, нито съ Ὀρεστιάδα, а напротивъ той се намиралъ нѣкѫдѣ по горното течение на р. Ергиния на нѣкой нейнъ притокъ и че Одриса по-сетнѣ се наричалъ *Druzi-para* или *Δριζί-περα*. Обаче по-късно, слѣдъ завладяването на тракийскитѣ земи отъ римлянитѣ, градътъ Одринъ се наименувалъ Hadrianopolis, Ἀδριανούπολις, по името на императора Адриана. (Orestam . . . urbem Hadrianus suo nomini vindicari iussit. Hist. aug. Heliog. 7, 8.). Понеже върху една монета, сѣчена въ Одринъ, императорътъ Адрианъ се нарича κτίστης, строитель, то се приема, че именно тоя императоръ е уголѣмилъ града и го украсилъ съ величествени здания, защото на друга бронзова монета, сѣчена пакъ въ Одринъ, личи гръмадно здание, (навѣрно, то прѣдставлява Nympheuma). Императорътъ Адрианъ (117—138 г. сл. Хр.) е далъ и нѣкои привилегии на града, даже е позволилъ, както се спомена, да се сѣкатъ и монети, които продължавали да се изработватъ и прѣзъ владичеството на Гордияна 238 - 242 г., както и онова на жена му Транквилина.

Между туй каменнитѣ надписи, намѣрени въ Одринъ, свидѣтелствуватъ, че тракийскиятъ битъ и народность се е запазилъ въ продължение на много вѣкове, при все че изпърво градътъ да се е намиралъ подъ влиянието на елинската култура, а подирѣ да е подпадналъ и подъ римската. („Nr. 2 Ἐβρύζελμις Σεύτου für das Fortleben thrakischen Volkstums zeugt". Paulys – Wissowa Real encyclop. XIV B. col. 2175).

Въ административно отношение Одринъ отъ врѣмето на императора Диоклетияна се причислявалъ къмъ провинцията „*Haemimontus*" и служилъ за нѣколко вѣкове, като нейнъ главенъ градъ.

Понеже Адрианополъ лежалъ на пѫтя за Цариградъ, втората столица на римската империя, то затуй се споменува и у старитѣ пѫтепоказатели, Антонина и въ Пейтингеровитѣ таблици и пр. У тѣхъ градътъ е означенъ като важна станция. Прѣзъ IV пъкъ вѣкъ въ Адрианополъ, които, благодарение на извънредното си плодородно поле, (40 метра надъ мор. равн.), се развивалъ и икономически, намираме и фабрики за оръжие. (Fabricae . . . scutaria et armorum. Not. dign. a. a. O.). Свѣдѣнията за историята на града въ началото на срѣднитѣ вѣкове сѫ твърдѣ оскѫдни. На 313 г. Константинъ велики при Адрианополъ нанесълъ поражение на войскитѣ на своя съперникъ Лициния, владѣтель на източната часть отъ римската империя. При императора Констанция 354 г. станало пакъ сблъсквание близо до Адрианополъ. Особенно интересна се явява битката, която станала прѣдъ стѣнитѣ на града на 378 г. между готитѣ и римскитѣ войски. Подъ силниятъ натискъ на хунитѣ около двѣстѣ хиляди готи, съпровождани отъ жени, дѣца и роби, поискали отъ новоримскиятъ императоръ Валента да минатъ от-

самъ р. Дунавъ, и да се настанатъ въ днешна сѣверна България, като мирни поданици на империята. Валентъ разрѣшилъ прѣселването имъ въ Мизия. Но готитѣ се показали не твърдѣ разположени къмъ покорность на империята. Тѣ ограбили и опустошили всичко на около имъ. Заради това още прѣзъ 377 г. се започнали военни дѣйствия между готитѣ и римлянитѣ. На идната година импер. Валентъ заедно съ Грациана, който управлявалъ *Западъ*, слѣдъ като сключили миръ съ останалитѣ непрiятели, развързали ржцѣтѣ си за борба съ страшнитѣ готи, които се били загнѣздили почти въ сърдцето на източната империя. Валентъ, безъ да дочака пристигането отъ *западъ* на войскитѣ на Грациана, потеглилъ отъ Цариградъ срѣщу готитѣ и встжпилъ съ тѣхъ въ бой при укрѣпения Адрианополъ. Продължителната и упорита битка се свършила съ страшно поражение на римскитѣ войски. Самъ императорътъ Валентъ погиналъ прѣзъ бѣгството си. Въ боятъ взели участие и работницитѣ при оржжейнитѣ фабрики въ Одринъ, които съставлявали отдѣленъ военен отрядъ. (Ammian. XXXI 6)

По отношение историята на града прѣзъ началото на византийското врѣме извѣстията сж оскждни и повечето се намиратъ въ зависимость отъ произшествията, станали около градскитѣ стѣни. Така напримѣръ: въ 551 г. около Одринъ били отблъснати словѣнитѣ, когато вършили нахлувания въ Тракия и пр.; а къмъ 586 г. гр. Одринъ успѣшно издържалъ обсадата на аварския каганъ, въ чиято армия се намирали и българи и словѣни (Theophyl. Simok. I, 7, 5. II, 17). Аварскиятъ неуспѣхъ се обяснява съ това, че обсадното искуство у тѣхъ е било не дотамъ развито. Изобщо гр. Одринъ тогава е служилъ като опоренъ пунктъ на застрашенитѣ византийски полкове отъ българи, словѣни и авари.

Българскитѣ ханове слѣдъ Аспаруха често наближавали до одринскитѣ стѣни и то само за плячка изъ Тракия. Между туй само на великитѣ български господари се удавало да прѣвзематъ величествената одринска крѣпость. Въ началото на IX в., слѣдъ уталожването на вжтрѣшнитъ династически междуособици у българитѣ, когато и се започва уголѣмяването на България за смѣтка на Византия, Крумъ велики е билъ първиятъ български ханъ, който, слѣдъ като обсадилъ крѣпостьта два-три мѣсеци, я привзелъ на 813 г.[1]) *Κροῦμος ἀρθεὶς τῇ νικῇ, καταλιπὼν τὸν ἴδιον ἀδελφὸν μετὰ τῆς οἰκείας δυνάμεως πολιορκεῖν τὴν Ἀδριανούπολιν. . . Παρακαθίσας Ἀδριανουπόλει καὶ ταύτην ἑλών.* Theoph. p. 785 – 6.) Крумъ, слѣдъ като плѣнилъ и убилъ Никифора, потеглилъ съ многобройна войска срѣщу Цариградъ. На пжтя се спрѣлъ прѣдъ Одринъ, оставилъ своя сжщински братъ съ войски да обсажда крѣпостьта, а самъ той се опжтилъ за Цариградъ. Слѣдъ подлата засада, устроена му отъ гърцитѣ прѣдъ цариградскитѣ стѣни, той, слѣдъ като ограбилъ

[1]) Въ началото на юни мѣсецъ 812 г. Крумъ се билъ съ византийскитѣ войски не далечъ отъ Одринъ. (*οὐ μακρὰν τῆς Ἀδριανουπόλεως* Theop. p. 782).

и опустошилъ цѣла Тракия, на връщание се спрѣлъ прѣдъ Одринъ за да помогне на брата си да прѣвзематъ крѣпостьта. Тогава били поставени стѣноразбиващи машини и крѣпостьта паднала. *Ἐπὶ τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου Κροῦμος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων μετὰ λαοῦ πολλοῦ, ἀπελθὼν εἰς Ἀδριανούπολιν τῆς Θράκης ἐκράτησεν αὐτὴν νόμῳ πολέμου.* Menol. graecor. Basilii Imper. II, ed. 1727, p. 132. А лѣтописецътъ Симеонъ Магистъръ върху туй лише: „Тукъ (при Одринъ) българитѣ заедно »съ Крума *като се връщаха отъ Цариградъ намъриха, че „града се държи още, продължиха обсадата за много дни „и като не успѣха нищо съ обсаждането поставиха стѣ„норазбиващи машини и бомбардираха* крѣпостьта. Обсаде„нитѣ силно притѣснени, като нѣмаха надежда отъ нѣкждѣ за „помощь и като умираха отъ гладъ, се прѣдадоха. Българитѣ „взеха всичко въ плѣнъ (на брой 12 хиляди безъ жени и „дѣца) заедно съ покжщнината имъ, *и ги прѣселиха въ Бъл„гария оттатъкъ Дунава (ἐν Βουλγαρίᾳ ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου)*“. Между плѣненитѣ се намиралъ и одринскиятъ митрополитъ Мануилъ, който билъ съсѣченъ.

Малко по късно при сключванието на мири съ Византия одринската крѣпость била повърната на гърцитѣ. А туй станало, защото българската държава не била стигнала до такъва морална и материална култура, която да ù позволява да остане господарка на завладяванитѣ градове въ Тракия.—Българитѣ за да могатъ да държатъ подъ своя власть завзетитѣ отъ гърцитѣ укрѣпления, трѣбвало е да държатъ силни гарнизони въ тѣхъ, които малко могли да спомогнатъ прѣдъ видъ, че византийското обсадно искуство се намирало въ пълната си висота. И, както византийснитѣ крѣпости не сж оставали непривзимаеми за българитѣ, тъй и българскитѣ за гърцитѣ.

Одринската крѣпостъ втори пжть паднала въ български ржцѣ, когато господарувалъ Симеонъ велики. Прѣзъ 914 г. се започнала война между България и Византия. Систематически българскитѣ войски завзимали одринската, солунската и драчката провинции. На септември мѣсецъ 914 г. лично Симеонъ съ армията си се изправилъ прѣдъ гр. Одринъ. Той съ себе си носилъ и стѣноразбиващи машини. Команданта на Одринъ, арменецътъ Панкратука се изплашилъ и прѣдалъ на Симеона Одринъ. *(Σεπτεμβρίῳ δὲ μηνί, ἰνδικτιῶνος τρίτης. Παγκρατούκας ὁ Ἀρμένης τὴν Ἀδριανούπολιν τῷ Συμεὼν προδέδωκεν,* Theoph. Continuat. p. 337). Нъ даже и великия царь Симеонъ не задържалъ Одринъ за себе си, а билъ принуденъ да прѣдаде обратно крѣпостьта на гърцитѣ, защото трѣбвало да остави голѣмъ гарнизонъ, който е могълъ да бжде обсаденъ и плѣненъ отъ византийцитѣ. А, ако Симеонъ оставялъ гарнизони въ всѣка новопривзимана крѣпость въ Тракия, то щѣлъ да остане безъ армия. Затова Симеонъ на изпратенитѣ отъ Цариградъ пратеници отъ императрицата Зоя: патриции Василии и протоспата-

рията Никита съ много дарове, слѣдъ като държалъ крѣпостьта кѫсо врѣме, прѣдалъ я обратно. (*Μετ' οὐ πολὺ ἀπεστάλη Βασίλειος πατρίκιος καὶ κανίκλης καὶ Νικήτας πρωτοσπαθάριος ὁ Ἐλαδικὸς παρὰ Ζωῆς μετὰ δώρων πολλῶν, καὶ ἀντιπαρέλαβεν πάλιν αὐτήν*. Theoph. Cont.).

Съ възобновяването на второто българско царство, българитѣ наново почнали да безпокоятъ между другото и гр. Одринъ. Още прѣзъ есеньта 1194 г. българитѣ нанесли блѣскава побѣда при Аркадиополъ (Люле-Бургасъ) надъ гръцкитѣ войски. Нъ прѣди туй къмъ 1189 г. кръстоносцитѣ подъ прѣдводителството на императора Фридриха I Барбароса се били спрѣли въ Одринъ, дѣто и прѣзимували. На 14 февруари 1190 г. се сключилъ въ Одринъ договора между Фридриха I и византийскиятъ императоръ Исаака II Ангела за прѣминаването на кръстоносцитѣ прѣзъ Хелеспонта по миренъ начинъ. Нъ ето че кръстоносцитѣ отъ четвъртия походъ вмѣсто да освободятъ Иерусалимъ отъ турцитѣ, завоюваха Цариградъ 1204 г. и основаха латинска империя на мѣстото на византийската. Гърцитѣ тогава притѣснени отъ латинитѣ „се приѣкли къмъ (царь) Калояна, . . който съ военни нападения бѣше унищожилъ безъ малко всичкитѣ западни владѣния на ромейската държава, като ги бѣше опустошилъ съ скитски нападения, и затрилъ съ разни злодѣяния. Той прие гърцитѣ драговолно“ пише Никита Акомината стр. 808 бонско издание. Между забѣгналитѣ видни гърци въ България, когато Цариградъ и Одринъ и пр. паднали въ ржцѣтѣ на латинитѣ, се намиралъ и самиятъ цариградски императоръ Алексии V и патриархъ *Ἰωάννης ὁ Καματηρός*, който по прѣди е билъ диаконъ и книгопазитель на великата черква. Споредъ каталога на Никифора Каллиста, патриархътъ „живѣлъ и слѣдъ прѣвзиманието на Цариградъ, двѣ години, и два мѣсеца, и 14 дена, въ Одринъ. Нъ, по нѣмание на вода, поради нападанието на латинитѣ, умрѣлъ въ Одринъ. По прѣди той билъ потърсенъ отъ владѣтеля на Никея, нъ отказалъ да отиде тамъ. (*Ἔζησε δὲ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς πόλεως ἔτη δύο ἐν Ἀδριανουπόλει καὶ μῆνας δύο, ἡμέρας δεκατέσσαρας, καὶ ἐνδεία ὕδατος ἀπὸ τῆς ἐπιθέσεως τῶν λατίνων τελευτᾷ· πρότερον δὲ ζητηθεὶς ὑπὸ τῶν ἐν Νικαίᾳ παρητήσατο*“. *Μ. Γ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες σ.* 377—78. Понеже и града Одринь е подпадналъ на 1204 год. подъ властьта на латинитѣ, то трѣбва да се приеме, че патриархътъ потърсилъ и намѣрилъ прибѣжище въ Търново. Затова ни свидѣтелствува съборниятъ актъ на охридската архиепископия прѣзъ 1217—1220 г., издаденъ отъ Кардиналъ Питра и обнародванъ въ „Минало“ кн. 7—8 стр. 287—390. Тамъ четемъ: „почти цѣлата царска власть (византийска) се прѣнесе на западъ у българитѣ въ онова врѣме, когато самъ царьтъ на ромеитѣ избѣга въ България; сѫщо и цариградскиятъ патриархъ (Иоанъ Каматиръ бѣше той), като се отчаялъ за възстановяването на гръцкото владичество, тойималъ

разговоръ съ царя на българитѣ и даже съ самия български патриархъ относно това, че не би било ли неприлично да бѫде признато неговото първенство и да му се даде право да ржкополага архиереи въ подвѣдомственитѣ му страни". Всичко туй останало неизвѣстно на нашия проф. В. Златарски, когато миналата година написа ректорската си рѣчь!

Г. Виллардуенъ пъкъ съобщава: „Въ това врѣме, когато латинитѣ били заняти въ Мала Азия и Пелопонесъ, гърцитѣ като виждаха, че франкитѣ сѫ били пръснали изъ земитѣ, (гръцки) че всѣкой дѣвствувалъ за свой интересъ, намислили, че ще могатъ да имъ измѣнатъ. Тѣ (гърцитѣ) събраха свои посрѣдници отъ всички градове на земята на западнитѣ провинции на Византия и ги изпратили при Иоанна (Калояна), rois de Blaquie et de Bogrie, (царь на Влахия и на България,) който бѣше воювалъ срѣщу тѣхъ и постоянно воюваше. И тѣ (посрѣдницитѣ) му съобщиха, че ще го призаятъ за императоръ (empereor), че ще му се прѣдадатъ всички, и ще избиятъ всички франки, и подирѣ ще му се закълнятъ, че ще му се подчиняватъ като на свой господарь, и той да имъ се закълне, че ще се отнася съ тѣхъ, като съ свои. И така се заклѣли двѣтѣ страни". Geoffroi de Villehardouin, Conquêt de Constantinople. . . par Natalis de Wailly, Paris 1882, LXXV, 333. Вслѣдствие на това, продължава Никита Акоминатъ, Калоянъ заповѣдалъ на прибѣгналитѣ въ България гърци да се върнатъ въ роднитѣ си градове, постепенно да ги подготвятъ за възстание и, до колкото е възможно, да пакостятъ на латинитѣ, до дѣто той самъ имъ дойде на помощь". И дѣйствително, „когато (гърцитѣ) се върнали въ отечеството си, пише Никита, съ помощьта на българитѣ успѣли да разбунтуватъ градоветѣ на Тракия и Македония". Възстанието избухнало първо въ Дидимотихонъ. Жителитѣ въ Димотика нападнали на латинитѣ, отъ които едни избили, а други заробили, и само малцина сполучили да избѣгатъ въ Одринъ. Нъ и притежателитѣ на този богатъ и укрѣпенъ градъ се разбунтували, поради което франкитѣ бърже изпразднили и Одринъ и най сетнѣ се оттеглили въ Цариградъ. Слѣдъ единъ мѣсецъ прѣзъ пролѣтьта на 1205 г. кръстоносницитѣ водители, начело съ императора Балдуина, слѣдъ като завзели Цурулонъ (Чорлу), Виза и Аркадиополъ, се явили прѣдъ стѣнитѣ на одринската твърдина. За тѣхно голѣмо очудване обаче крѣпостьта се пазела вече отъ българи и гърци и споредъ Виллардуена по стѣнитѣ и кулитѣ му се развѣвали български знамена, и гърцитѣ вече били признали царь Калояна за свой василевсъ — императоръ.

До като рицаритѣ обсаждали Одринъ, царь Калоянъ съ силна армия и 14 хиляди коница отъ кумани, бърже се приближавалъ за да снеме обсадата. Въ четвъртъкъ на 14-и април 1205 г. станало рѣшително сбиване, което се свършило съ жестоко поражение на латинитѣ. И когато Балдуинъ I бър-

залъ да помогне на своитѣ и отчаяно се бранилъ съ сѣкирата си, тутакси се изгубилъ въ ожесточената битка. Той билъ плѣненъ отъ българитѣ и заведенъ въ Търново като робъ. Братътъ на Балдуина Хенрихъ, който поелъ управлението на латинската империя, писалъ на 5 юни 1205 год. на папа Инокентий III, че Балдуинъ е въ плѣнъ живъ и здравъ, и че Калоянъ го гледалъ доста добрѣ, нъ сжщеврѣменно го молилъ да разпрати въ Италия, Франция и Германия и въ другитѣ западни държави пратеници, които да проповѣдватъ новъ кръстоносенъ походъ сега вече срѣщу България, за запазването на латинската цариградска империя и за освобождението на Балдуина отъ българския плѣнъ. (Migne, Patrologia latina t. 215 col. 709—710). Инокентий писалъ на Калояна приятелско писмо, въ което го съвѣтвалъ да се помири съ латинитѣ, до като е врѣме, въ противенъ случай го заплашвалъ съ погибелъ, тъй като щѣли да го нападнатъ отъ една страна рицаритѣ, а отъ друга маджаритѣ. „Знай, писалъ му папата, че отъ западнитѣ страни ще потегли за Гърция огромна войска, освѣнъ оная, която не отдавна пристигна".

Послѣдствието отъ побѣдата на българитѣ при Одринъ е било, че българитѣ заедно съ куманитѣ оплѣнили цѣлата Тракия до Родосто, Силиврия и даже се явили прѣдъ стѣнитѣ на Цариградъ. Куманитѣ особенно грабили и опожарявали по най варварски начинъ гръцкото население, а най-красивитѣ плѣнници принасяли въ жертва на боговетѣ си. (Nicet. Chon. p. 815). Нъ и отъ страна на латинитѣ билъ прѣдприетъ страшенъ тероръ срѣщу въстаналитѣ гръцки градове въ Тракия. Въ скоро врѣме Чорлу, Виза и Аркадиополъ, били наново завладани отъ латинитѣ. Гръцкото население се скрило въ якитѣ крѣпости на Димотика и Одринъ. Хенрихъ се опиталъ да завладѣе и тѣхъ, нъ не успѣлъ. Гръцкото население сега вече почнало да се отмѣтва отъ българския царь, като мотивирало постжпката си съ туй, че българитѣ въ войнитѣ съ латинитѣ не правили разлика между латини и гърци, а еднакво ги грабили и убивали. Сега вече билъ изгубенъ и Одринъ и Димотика за българитѣ. Гърцитѣ отъ тѣзи два града изпратили пратеници въ Цариградъ до Хенриха да искатъ милость и да сключатъ миръ съ латинитѣ, като обѣщавали да прѣдадатъ Одринъ и Димотика на гръцкиятъ пълководецъ Врана който билъ зетъ отъ сестра на френскиятъ кралъ Филипа и билъ ленен владѣтель на латинитѣ. Хенрихъ приелъ прѣдложението и по такъвъ начинъ гърцитѣ и латинитѣ въ Тракия на ново станали неприятели на българитѣ. За да накаже коварството на гърцитѣ царь Калоянъ на юли 1206 г. прѣдприелъ на ново война срѣщу гърци и латини. Той насочилъ ударитѣ си противъ Одринъ и Димотика, нъ билъ отблъснатъ отъ Хенриха. Никита Акоминатъ пише, че Калоянъ „считалъ завоеванието на тия градове достойна награда за цѣлата война и сжщеврѣмено въ туй виждалъ осжществявание на же-

ланието си съвсѣмъ да изгони гърцитѣ отъ Тракия и да я обърне въ жилище на диви звѣрове". Прѣзъ идната зима царь Калоянъ, комуто попрѣчило доста нопускането на гърцитѣ, сключилъ съюзъ съ Ласкариса съ цѣль да си поправи положението; а на пролѣтьта 1207 г. той обсаждалъ отново Одринъ съ 33 обсадни машини; нъ поради оттѣглянето на куманатѣ, билъ принуденъ да снеме обсадата. На юни развалилъ съюзътъ съ Калояна и Ласкаръ, като се помирилъ съ франкитѣ. Нъ всичко туй не попрѣчило на Калояна, щото прѣзъ есеньта да обсади съ македонскитѣ си войски гр. Солунъ. Обаче българскиятъ царь не можа да постигне цѣльта си защото, както е извѣстно, биде убитъ подъ стѣнитѣ на Солунъ отъ свои людие.

Между туй и латинитѣ изгубили одринската крѣпость; тя паднала въ ржцѣтѣ на гръцкия никейски императоръ Иоана Дука Ватацъ. (1222 1254). Нъ и той не я владѣлъ дълго врѣме, а само нѣколко мѣсеци, защото неговиятъ съперникъ епирскиятъ деспотъ, и подирѣ императоръ, Теодоръ Комненъ, успѣлъ да отнеме крѣпостьта отъ Ватацъ чрѣзъ измѣна. Обаче подиръ седемъ години Одринъ билъ завладанъ пакъ отъ българитѣ. Това станало слѣдъ знаменитата битка при Клокотница 1230 г. кждѣто киръ Теодоръ биде плѣненъ отъ Асѣна II. Тогава не само Одринъ и Димотика, нъ почти цѣлото епирско царство се присъединило къмъ България безъ понататъшни кръвопролития, нѣщо рѣдко за онѣзи врѣмена. Този успѣхъ се дължелъ на мждритѣ политически постжпки на великия царь Асѣна II. Българското царство на този знаменитъ владѣтель заемало обширна територия съ градоветѣ: Бѣлградъ, Браничево, Нишъ, София, Велбуждъ, Скопие, Струмица, Сѣръ, Просѣкъ, Охридъ, Дѣволъ, Елбасанъ съ голѣма часть отъ Тракия заедно съ бѣломорското крайбрѣжие и гр. Одринъ и Димотика. Въ Солунъ и останалата часть отъ епирското царство, билъ оставенъ, като васаленъ владѣтель на Асѣна II неговиятъ зетъ, Мануилъ Ангелъ Комненъ, който се величаелъ съ деспотска титла. Западниятъ съсѣдъ на българитѣ, сърбскиятъ кралъ Стефанъ Владиславъ, билъ сжщо тъй оженень за другата дъщеря на Асѣна II и признавалъ върховната власть на своя тестъ. Съ разпаданието на Асѣновата държава подиръ смъртьта му билъ изгубенъ и Одринъ почти за винаги прѣзъ срѣднитѣ вѣкове.

Въ 1361 г. одринската крѣпость биде завзета отъ амира Сулейманъ I и тогава тя стана столица на османцитѣ въ европейскитѣ имъ владѣния, до паданието на Цариградъ 1453 г., кждѣто се прѣмѣсти и столицата имъ.

На 1371 г. краль Вълкашинъ, бащата на крали Марко, владѣтель на срѣдна Македония, заедно съ брата си деспотъ Углеша, господаръ на Сѣресъ, и други сърбски властелини, начело на 60,000 отборъ войска, се опитаха да изгонятъ турцитѣ отъ европейскитѣ имъ владѣния и да прѣвзематъ и Одринъ. Християнската войска, ако и съ мжчнотии, стигнала бла-

гополучно до старото укрѣпление *Чирменъ*, близо до Одринъ и се разположила на лагеръ покрай р. Марица. Нъ турскиятъ пълководецъ Евреносъ бей сполучилъ да унищожи напълно християнската войска. Тогава, както краль Вълкашинъ, тъй и Углеша паднали убити на полесражекието при Чирноменъ. По слѣдствията отъ маричката битка сж били, че биде погрѣбена свободата на балканскитѣ християнски държавици.

Въ 1420 г. Мустафа, претендентътъ на османския прѣстолъ, биде побѣденъ отъ султанъ Амурата II пакъ при Одринъ; а на 1511 г. въ Одринъ се сключи миренъ договоръ между султанитѣ Баязита II и Селима I. — Прѣзъ 1829 г. гр. Одринъ биде прѣвзетъ отъ побѣдоноснитѣ руски войски и на 14 септември се сключи пакъ въ Одринъ важниятъ миръ между руския царь и султанъ Махмудъ II. Този договоръ обезпечаваше свободното търгувание и пълното покровителство на християнитѣ отъ страна на Русия. Слѣдъ туй се оправяха и границитѣ въ Мала Азия съ голѣми авантажи за Русия; нареждаше се и положението на Молдавия, Влашко и на Сърбия, и се признаваше независимостьта на Гърция.

Други по важни дати изъ миналото на гр. Одринъ сж и слѣднитѣ: Прѣзъ кримската воина генералъ *Bosquet* за нѣколко дена завзе Одринъ. Въ руско-турската освободителна война на 20 януари влѣзе въ Одринъ генералъ Гурко, до като генералъ Скобелевъ отрѣза армията на Сулейманъ паша отъ Одринъ и я застави да се оттегли.

Прѣзъ балканската война българскитѣ побѣдоносни войски обсадиха одринската твърдина, която, ако и да издържа петь мѣсечна обсада на 13 мартъ 1913 подиръ двудневна атака, слѣдъ като българската армия прѣвзе източнитѣ укрѣплеиия, капитулира нейниятъ защитникъ Шукри паша. Но прѣзъ съюзнишката война турцитѣ, подкрѣпени отъ Германия, при това и съ съгласието на Русия, тъй като одринския виляетъ се числеше въ сферата на руското влияние, реокупираха източна Тракия а Одринъ на 9 юли сутрѣньта, когато българскитѣ войски се биеха за освобождението на българска Македония!

Отъ името Адрианополъ, споредъ народната етимология произлѣзло българското название Одринъ, което редовно се срѣща въ старитѣ ни паметници.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Година III. „Минало“ Кн. 10. часть I.

УКРѢПИТЕЛНИТѢ РАБОТИ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ВОИСКА

Редакторъ
Г. Д. БАЛАСЧЕВЪ

Цѣна 5 лева.

СОФИЯ
Печатница П. Глушковъ
1918.

Година III. „Минало“ Кн. 10. часть I.

УКРѢПИТЕЛНИТѢ РАБОТИ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ВОЙСКА

Редакторъ:
Г. БАЛАСЧЕВЪ

СОФИЯ
Печатница П. Глушковъ
1918.

ПОСВЕЩАВА СЕ
на
XI МАКЕДОНСКА ДИВИЗИЯ.

ОТЪ АВТОРА.

Прѣдговоръ

Почти отпрѣди двѣ десетолѣтия ме занималъ въпросътъ за организацията на старобългарската войска. Защото се знаеше между ученитѣ, че само на нейната мощь се дължи, както основаването на *Дунавска България*, тъй и съществуването ѝ съ вѣкове като самостоятелна държава, въпрѣки,че тя е била опасана отъ всичкитѣ страни съ могжщи неприятели. Старобългарската войска прѣдпази многобройнитѣ славянски племена отъ прѣтопявание, което щѣше да извърши висококултурното християнско население на Византия, въ земитѣ на която се бѣха настанили отъ по-прѣди славянитѣ и бѣха почнали да се погърчватъ.

Прѣзъ многогодишнитѣ си научни занятия въ Виена при професоръ C. Jireček, въ Цариградъ при Ѳ. И. Успенскiи и срѣщитѣ ми въ Мюнхенъ съ проф. C. Krumbacher, въ Парижъ съ проф, Diel, а сжщо и въ Римъ и Атина, не съмъ пропускалъ случая да се съвѣщавамъ съ специалисти и да искамъ мнѣнията имъ върху интересуващия ме въпросъ. При това съмъ се обръщалъ писмено и до проф. М. Дринова и М. Флоринскiи по тоя въпросъ и съмъ искалъ и отъ тѣхъ писменни опжтвания, като сжщеврѣменно съмъ проучвалъ и свидѣтелствата на срѣдновѣковнитѣ писатели, които подлагахъ на строгъ критически разборъ, съ цѣль да се добера по възможность напълно до прѣдначертания си планъ.

Като плодъ на тѣзи ми дългогодишни занятия, свързани съ трудни пжтувания изъ земитѣ, кждѣто се указвалъ суровъ материалъ, (при оскждни материални срѣдства, защото държавата въ лицето на

отвратителнитѣ си партизански правителства не е гледала до сега благосклонно къмъ работата ми) най-сетнѣ ми се удаде да поднеса на малобройнитѣ си читатели слѣднитѣ редове, които ме доведоха до поразителенъ резултатъ, именно: откриватъ ни съществуването и у старитѣ българи на своя собствена фортификационна система, почти сходна съ оная, която намираме и у сродницитѣ имъ авари.

Тази работа считамъ като допълнение къмъ изучваиията си: „Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава“, обнародвани въ книжкитѣ на I годишнина на редактираното отъ менъ научно списание „Минало“.

София, 10 юни, 1918 г.

Г. Д. Баласчевъ.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ОКОПИЕ

Глава I.

I. Основание на Дунавска България.

Къмъ края на шестото десетолѣтие отъ VII вѣкъ Черноморскитѣ българи бѣха силно притиснати отъ хазаритѣ, които още прѣзъ 653 г успѣли да подчинятъ голѣма часть отъ владѣнията имъ *) Поради това ханътъ на българското племе *уногундури* (*Οὐννογουνδοῦροι*) Исперерихъ или Аспар-хрукъ или Аспарухъ заедно съ други български племена, между които се причисляватъ и *котрагитѣ* (*Κότραγοι*), а навѣрно и части отъ другитѣ български орди за да избѣгнатъ, грозящата ги отъ хазаритѣ опасность и да запазятъ свободата си, напуснали старото отечество и, като прѣминали р. р. Днѣпъръ и Днѣстъръ, нахлули въ аварскитѣ владѣния и се настанили по долното течение на Дунава. **И потомъ приде на странꙋ Дѣнаа Испери**[X]. Тъй стои въ Именика на старобългарскитѣ владѣтели. Текстътъ е по равенъ отъ проф I I Mikkola. (Минало, год I, кн. 1, стр. 111-115). Споредъ тогавашнитѣ лѣтописни извѣстия новото отечество на Исперихитѣ българи се простирало между Дунава и намиращитѣ се по на сѣверъ отъ него рѣки („*βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου ποταμούς, μεταξὺ τοῦτον κἀκείνου ᾤκησεν* т. е., р. р Прутъ и Днѣстъръ, а сжщо и Черно море сж служили за граници на *България оттатъкъ Дунава* (*Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου*). Тази мѣстность на езика на старитѣ българи се наричала **огълъ** или **оглосъ** (*Ὄγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ*). Тя притежавала удобства за поселване (*τόπον πρὸς οἴκησιν ἐπιτήδειον*)

*) Споредъ най-новитѣ изслѣдвания ханътъ Исперерихъ или Ušbar-urys започналъ да управлява отъ 664 г. до 691. I. I. Mikkola, Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren, обнародвана въ Journal de la Société Finno-Ougrienne XXX, Helsingfors 1914 г. Слѣдователно, той не е заемалъ българскиятъ прѣстолъ отъ 643 г, както приематъ проф В. Златарски и К. Шкорпилъ Съ установяването на тази дата пропадатъ редица твърдения, помѣстени въ сочиненията имъ: „*История на българитѣ отъ появата имъ въ Европа* и пр“ въ Годишникъ на Софийския Университетъ X-XI, 1915 г. и въ „*Добруджа*“, издадена отъ съюза на българскитѣ учени и пр. и пр. София, 1918 г.

защото била мѫчно-достѫпна за неприятеля и не привземаема *δυσχερῆ τε καὶ ἀνάλωτον πολεμίοις ὑπάρχοντα* казва историкътъ Никифоръ, а Теофанъ пише, че *Огълътъ* е билъ отъ всѣка страна осигуренъ и мѫчно разбиваемъ *ἀσφαλῆ καὶ δυσμάχητον εἶναι τὸν τόπον ..... ἐξ' .... ἑκάστου μέρους*. Тъй че Исперихъ съ своя *народъ*, (*τὸ τῶν Βουλγάρων ἔθνος*), а не съ нѣкаква си орда, както твърди проф. В. Златарски, слѣдъ бѣгството си, се заселилъ въ Бесарабия оттатъкъ Дунава въ *Огълътъ* (*ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου εἰς τὸν Ὄλγον ἐσκήνωσεν*). На старобългарски езикъ *огълъ* означава „укрѣпено" или „оградено мѣсто". Укрѣпеностьта на *огълътъ*, споредъ византийския историкъ Теофанъ се състояла въ това, че тази мѣстность „отпрѣдъ е била блатиста" (*τελματώδης γὰρ ἔμπροσθεν*), а отъ другитѣ страни я кръстосвали рѣкитѣ (*Καὶ ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος*). Патриархъ Никифоръ пъкъ пише: „прѣднитѣ части сѫ обезпечени съ тѣснота или мѫчнопроходимость и се случили блатисти" (*ἀσφαλὴς τέ ἔστι τὰ μὲν ἔμπροσθεν τῇ τε δυσχωρίᾳ καὶ τῷ τελματώδης εἶναι τυγχάνων*), а заднитѣ сѫ укрѣпени *съ стѣни* отъ непроходими стръмнини (*ὀπίσθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα*). Византийскитѣ писатели въ този случай подъ думата *отпрѣдъ* разбирали Дунава съ езерата и блатата, които се простиратъ между Галацъ и Черноморския брѣгъ; а подъ думата *отзадъ* сѫ подразбирали сѣвернитѣ части отъ българската държава, които били *заградени съ стѣни*, *τετειχισμένα* стръмни и непроходими. Значи, българитѣ сѫ издигнали отъ къмъ сѣверъ стѣни *τεῖχοι*, защото другояче сѣвернитѣ граници не сѫ могли да бѫдатъ *τετειχισμένα* т е заградени съ стѣни. Тѣ безсъмнѣние сѫ били изкуствени, тъй като въ Бесарабия нѣма естествена мѣстность, която да е оградена отъ самата природа съ стръмни и непроходими стѣни. И дѣйствително, остатки отъ такива стари изкуственни *землени стѣни* или *валове*, които служили за прѣпрѣчване на неприятелски нападения, намираме и до днесь въ Бесарабия. Тѣ сѫ два: южниятъ земленъ валъ, който започва отъ р. Прутъ при Vadului Jsaki минава сѣверно отъ гр. Болградъ и достига до сѣверозападния брѣгъ на езерото Сасикъ или Кундукъ. (Archeolog epigr Mittheil. Wien IX, 218). Сѣверниятъ) пъкъ земленъ *валъ* захваща пакъ отъ р. Прутъ при с. Леово, върви все по сѣвероизточно направление и достига до устието на р. Ботна, която се влива въ р. Днѣстъръ, малко по на югъ отъ р Бендеръ. (Валоветѣ сѫ доста ясно означени даже и въ Flemmings Karte von Bessarabien..). Отъ изложеното до тукъ излиза, че първата грижа на българитѣ, слѣдъ настаняването си въ новото отечество, е била да го укрѣпятъ, за да го запазятъ отъ съсѣдитѣ си неприятели. Такива отъ къмъ сѣвероизтокъ били хазаритѣ, които, споредъ писмото на хагана Иосифа, „прѣслѣдвали българитѣ до като ги отхвърлили къмъ р. Дунавъ". Отъ западна пъкъ посока като неприятели се явявали аваритѣ, въ чиято земя се билъ наста-

нилъ Исперихъ. Аварската военна мощь бѣ почнала да се разслабва още отъ 626 г, и нѣйното разнебитване продължавало и слѣдъ смъртьта на хагана Баяна, но все пакъ българитѣ трѣбало да се пазятъ и отъ западната страна. („Аспаръхрукъ . . . . прогони аваритѣ на западъ и се посели на това мѣсто" К. Патковъ. Изъ новаго списка географіи приписываемой Моисею Хоренскому, въ Жур. Мин. Нар. Просв I. 126 стр. 26)[1]. Отъ югъ Исперіховитѣ българи граничели съ Добруджа, т. е. съ византийскитѣ владѣния, които се отдѣляли отъ р. Дунавъ Отъ къмъ сѣверъ и сѣверо-западъ българскитѣ граници трѣбва да допирали до владѣнията на нѣкои отъ *свободнитѣ дакийски славянски племена*, които прѣзъ първата четвъртъ на VII в, живѣели по на югъ по дълното течение на р. Дунавъ и поради тѣхнитѣ чести нахлувания въ земитѣ на Византия, вършени по подстрѣкателството на аваритѣ, бивали нѣколко пѫти нападани отъ византийскитѣ войски и изтиквани по на сѣверъ Споредъ Маврикиевия „*Стратегиконъ*" рѣкитѣ на тѣзи славяни се вливали въ Дунава (*Τῶν γὰρ ποταμῶν αὐτῶν ἐπιμιγνομένων τῷ Δανουβίῳ.* Stategikon I. XI, c. 5). Между това прѣзъ 669-768 г. за Византийската империя бѣ настанало критическо врѣме. Арабитѣ нападали владѣнията ѝ на изтокъ и даже застрашавали самата столица. При такива благоприятни врѣмена нашиятъ ханъ Исперихъ започналъ да навлѣзва отсамъ Дунава въ византийскитѣ земи на Малка Скития, (Добруджа) и Мизия и да ги ограбва. *Καὶ τὰ πλησιάζοντα τῷ Δανουβίῳ ἐκτρέχει καὶ λυμαίνεται, τοῦτ' ἔστιν τὴν νῦν ὑπ' αὐτῶν κρατουμένην χώραν.* Византия трѣбвало по неволя да понася българскитѣ нападения и грабѣжи до 678 г., когато обсадата на Цариградъ била вече снѣта отъ арабитѣ. Едва тогава се удало врѣме на импер. Константина IV Погоната да застане начело на азиатскитѣ и европейски сухопѫтни войски Той заповѣдалъ на пѣхотата и каварелията да мине въ Тракия *καὶ κελεύει περᾶσαι τὰ θέματα ἐν Θράκῃ* и, като прѣминали прѣзъ източна Стара Планина стигнали край долния дѣсенъ брѣгъ на Дунава. (*Καί διὰ μὲν τῆς πρὸς τῷ Ὄλγῳ καλουμένῳ καὶ Δανουβίῳ ἠπείρου τὰ πεζικὰ παρατάξας*). Византийската пъкъ флота влѣзла въ рѣката и прѣнесла кавалерията и пѣхотата оттатъкъ Дунава за да изгони съ военна сила „мърсниятъ и нечистъ" български народъ, който причинявалъ бѣди на Византия. (*Καὶ ἐξοπλίσας στόλον διά τε γῆς καὶ θαλάσσης κατ' αὐτῶν ἀπεκίνησεν*[2]).

---

[1]) За сломяването на аварската сила голѣма роля сѫ играли Понтийскитѣ хуни или българи подъ прѣдводителството на Кубрата. Прѣзъ 630 г *българитѣ* въ Панония се опитали да турятъ на аварския прѣстолъ българинъ за ханъ. Многобройни побѣди надъ аваритѣ нанесълъ и *Само*, князъ на славянитѣ въ Ческо (около 626-662 г.). C. Jireček, Geschichte der Serben S. 99—100.

[2]) Въ разни врѣмена византийската флота е влизала често пѫти въ р. Дунавъ. На 578 г. около 60000 аварска конница била прѣкарана

Българскитѣ стражи, като видѣли внезапно появилата се многочислена неприятелска войска и корабитѣ около блиския брѣгъ *(διὰ δὲ τῆς πλησιαζούσης ἄκτης τὰς ναῦς προσορμίσας)* прибѣгнали къмъ блиското укрѣпление за да се спасятъ. Три четири дни тѣ не се рѣшавали да излѣзнатъ отъ това укрѣпление *(ἐκ τοῦ τοιούτου ὀχυρώματος)*; а патриархъ Никифоръ казва, че българитѣ избѣгали *въ укрѣпленията си (οἱ δὲ Βούλγαροι πρὸς τὰ ἑαυτῶν ὀχυρώματα ἔφυγον)*. Безъ съмнѣние, прѣднитѣ стражи, като обадили за случилото се, очаквали пристигването на главнитѣ български военни сили. Прѣзъ туй врѣме и византийската войска не прѣдприела нищо противъ българскитѣ укрѣпления, защото мѣстността била недостжпна и блатиста *(διὰ τὴν προκειμενην τῶν τελμάτων πρόφασιν)*. Това бавене окуражило българитѣ и на петия день мърсниятъ народъ *(τὸ μιαρὸν ἔθνος)* се съвзелъ и станалъ по прѣдприемчивъ, навѣрно, вече му пристигнали подкрѣпленията отъ сѣверъ, та се нахвърлиль върху византийската кавалерия и я разбилъ. А писателитѣ Теофанъ и Никифоръ отдаватъ разбиването имъ на туй, че се случило, щото тогава и императорътъ напусналъ войскитѣ и се отправилъ съ петь бързоходни кораби и свитата си за гр Месемврия, за да направи обикновенитѣ си бани, понеже страдалъ отъ остра подагра. Той заповѣдалъ на стратезитѣ и на войската си да се стараятъ да извлекатъ нѣкакъ българитѣ отъ укрѣпленията и да се сразятъ съ тѣхъ, ако случайно излѣзатъ, а, ако ли не, да застанатъ срѣщу тѣхъ и да ги пазятъ въ укрѣпленията *(καὶ φυλάττειν ἐν τοῖς ἐρύμασιν)* и да извършатъ всичко нужно за защита на народа си. Като напусналъ императорътъ, веднага се разнесълъ слухъ между каварелията, че той избѣгалъ отъ бойното поле. Тогава всичкитѣ войски биле обхванати отъ страхъ и набързо почнали да бѣгатъ, безъ нѣкои да ги гони. Българитѣ, като видѣли всичко туй се впуснали да ги прѣслѣдватъ и повечето избили съ мечъ, а и голѣма часть наранили *(καὶ τοὺς πλείστους ξίφει ἀνεῖλον, πολλοὺς δὲ καὶ ἐτραυμάτισαν)* Тѣ ги гонили дори до Дунава и като прѣминали *него* стигнали до Варна *(Καὶ καταδιώξαντες αὐτοὺς μέχρι τοῦ Δανουβίου, καὶ τοῦτον περάσαντες καὶ ἐλθόντες εἰς τὴν λεγομένην Βάρναν)*... Както историкътъ Теофанъ, тъй и Никифоръ пишатъ, че българитѣ едва слѣдъ разбиването на византийскитѣ войски прѣминали р. Дунавъ, но не и попрѣди, както се мжчи да установи съ извъртвания проф. В. Златарски. *(Περαιωθέντες δὲ τὸν Ἴστρον)*. Българскиятъ ханъ Исперихъ, като забѣлѣзалъ, че вече нѣмало на срѣща му неприятелска съпротива, се спусналъ на югъ и завладѣлъ извѣстната нему отъ попрѣдишнитѣ нах-

---

на бесарабския брѣгъ отъ византийската флота, която стояла на добружанския брѣгъ Навѣрно прѣхвърлянието е ставало при Исакча кждѣто мѣстото е най удобно за подобна работа. Въ X вѣкъ тукъ ще да е била прѣхзърлена и маджарската конница и пр. и пр.

лувания земя на Малка Скития и Мизия и тукъ се настанилъ на постоянно мѣстожителство. Защото, пише Теофанъ, българитѣ видѣли, че мѣстото се намирало въ пълна безопасность, тъй като отзадъ, то е било оградено съ р. Дунавъ, а отпрѣдъ и отъ страни съ клисури и Понтийското (Черно) море"; *(καὶ τὸν τόπον ἑωρακότες ἐν πολλῇ ἀσφάλειᾳ διακείμενον, ἐκ μὲν ὄπισθεν διὰ τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ, ἔμπροσθεν δὲ καὶ ἐκ πλαγίων διὰ κλεισουρῶν καὶ τῆς Ποντικῆς θαλάσσης* Theoph. p. 549 ed Bonn).

Въ новозавзетата область между Дунава, Стара Планина и Черно море, българитѣ заварили така нарѣченитѣ *„седьмь славянски племена"*, *(κυριευσάντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακει μένων Σκλαυϊνῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς.)* които попрѣди признавали върховната власть на Византия. Тѣзи племена ханътъ Исперихъ подчинилъ напълно. Той даже по силата на правото за господство надъ тѣхъ се разпореждалъ съ тѣхъ, както искалъ. Болгаре покорили жившія тутъ семъ славянскихъ племенъ (М. Соколовъ, изъ Древней Исторіи Болгаръ. Стр. 76). Тогава българитѣ племето *сѣвери* поселили на изтокъ отъ прѣдната Берегавска клисура, т. е. по край брѣговия черноморски проходъ, *(τοὺς μὲν Σέβερεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισούρας Βερεγάβων ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη)*, а останалитѣ отъ седьмтѣ племена настанили по южна и западна посока до Авария, като ги задължили да плащатъ данъкъ. *(Εἰς δὲ τὰ πρὸς μεσημ ρίαν καὶ δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους ἑπτὰ γενεὰς ὑπὸ πάκτον ὄντας)*. Споредъ Никифора на еднитѣ отъ тѣзи славянски племена българитѣ *заповѣдали* да бранятъ блискитѣ до аваритѣ земи, а на другитѣ да държатъ здраво земитѣ, които допирали до византийскитѣ. *(Καὶ οὓς μὲν τὰ πρὸς Ἀβάρους πλησιάζοντα φρουρεῖν, οὓς δὲ τὰ πρὸς Ῥωμαίους ἐγγίζοντα τηρεῖν ἐπιτάττουσιν.* Niceph p 40. ed. Bonn).

Между туй българитѣ не напуснали силноукрѣпената область оттатъкъ Дунава въ днешна Бесарабия; тя по извѣстията на византийскитѣ писатели, получила името *Заддунавска България (Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Ἴστρου* или *τοῦ Δανουβίου)*. Сжщитѣ писатели ни съобщаватъ, че старитѣ българи скоро като *укрѣпнали* и като се *уголѣмили*, се възгордѣли и продължили нападенията си въ съсѣднитѣ византийски области, като тракий скитѣ крѣпости и села подложили на разрушаване и пленяване. *(Ἰσχυρωθέντων καὶ αὐξηθέντων τὰ ἐπὶ Θράκης χωρία τε καὶ πολίσματα καταδηοῦν ἐπεχείρουν* Niceph p 40) Изглежда, че порастването на българитѣ е станало поради приижданието и на други български племена, които бѣгали отъ тежкото хазарско владичество, а може би и отъ аварското. И дѣйствително прѣзъ малко по-къснитѣ събития писателитѣ като говорятъ за българитѣ причисляватъ къмъ тѣхъ и хуни. *(Τὰ δὲ κατὰ τοὺς Οὔννους καὶ Βουλγάρους ἐπράττετο τῇδε)*. Значи въ състава на българския народъ влизали и хунски племена съ своитѣ отдѣлни владѣтели, *ἄρχοντες*, които признавали върховната власть на хана на

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

управляващето *уногундурско* племе. (Минало год I кн. стр. 115) Между туй, наскоро послѣдвалитѣ български грабѣжи и опустошения въ Тракия, стрѣснали цариградското правителство. Послѣдното, като не могло съ сила да се противопостави на българитѣ, се видѣло принудено да прѣдложи позоренъ миръ на Исперихa (*Τῷ βασιλεῖ δὲ ἀνάγκη ἦν ταῦτα ὁρῶντι . . . . . στένδεσθαι*). Условията на мира се заключавали въ туй, че Византия признала официално завзетитѣ земи отсамъ Дунава, ако и да принадлежали на империята, за български и се задължила за срамъ и позоръ да плаща на „нечистия български народъ" годишенъ данъкъ (*ἐτήσια αὐτοῖς συμφωνήσας παρέχειν πάκτα ἐπ' αἰσχύνῃ Ῥωμαίων* *).

Сключениятъ миръ на 679 г. направилъ дълбоко впечатление въ Византия. Съврѣменитѣ писатели се очудватъ, какъ е било възможно, че императорътъ Константинъ Погонатъ, който подчинилъ всички народи: „на истокъ и западъ, на сѣверъ и югъ, да бѫде побѣденъ отъ тоя мръсенъ и новопоявилъ се народъ". Тогава новооснованата държава Византия нарекла *Βουλγαρία България*, по името на народа, който извоювалъ страната си. Отъ тогава започва и историята на Дунавска България**).

* * *

Черноморскитѣ българи, подобно на своитѣ сродници хуни и авари, се явяватъ въ Долнодунавската си територия не като първобитенъ народъ, но като такъвъ, който притежавалъ твър-

---

*) Проф. Златарски и К. Шкорпихъ погрѣшно твърдятъ, че думата *πάκτον-α* означавала *договоръ*, а не *данъкъ*, та парадн това правятъ чудновати закючения върху отношенията на българитѣ спрѣмо подчиненитѣ имъ славянски племена. Обаче тѣхнитѣ заключения, като лишени отъ научна критика си оставатъ за тѣхна смѣтка. Напримѣръ В. Златарски пише напослѣдъкъ: „Като непосрѣдствена сетнина (отъ туй, че прѣдприетиятъ отъ императора Константина IV Погоната походъ, противъ самия центъръ на българитѣ се свършилъ съ пълна неспълука), било основанието о началото на политически съюзи между българи и славѣни, а посетнѣ и на нова федеративна българославѣнска държава". Добруджа стр. 47-48. Тѣзи некритични твърдения които противорѣчатъ на извѣстията сме оправергнали въ списание „Минало" год I кн. 2 стр 205-207.

**) Въ тази си студия нии допуснахме цитати, защото нашето изложение върху появяването на българската държава по Дунава се отличава сжществено отъ онова на проф. В. Златарски, помѣстено въ Период. Спис. кн. LXIII 1903 г. и въ „Годишникъ на Соф. Универ. t. X—XI 1915 г. стр. 93 и пр; дѣто възъ основа на твърдѣ късните съобщения на Генезия и Михаила Сирийски, които отъ научната критика сж отхвърлени, В. Златарски, като прѣнебрѣгналъ произволно извѣстията на Никифора и Теофана, твърди, че Исперихъ се поселилъ заедно съ племето си или ордата (а не съ народа) въ делтата на Дунава въ островъ Певки, дѣто разположилъ своя станъ, *огълъ* или укрѣпенъ лагеръ и че послѣдниятъ се помѣствалъ въ островъ Певки, който „обемалъ

дѣ развито военно изкуство, което се подържало отъ извънредно строга дисциплина, (тѣ се строили на редове, съ много военачалници). Силната пъкъ монархическа власть, която почивала на олигархическа основа, създала имъ мощна държавна организация. Нѣма никакво съмнѣние, че на българитѣ е ука-

---

крайния сѣзеро източенъ кжть на днешна Добруджа, именно Бабадагската издигната область" (стр. 97 Годишникъ). Ний възразихме на това твърдение на В. Златарски въ „Минало" Год. I, кн. 1, стр. 113—114, а слѣдъ насъ и проф. К. Иречекъ въ Geschichte der Serben стр. 106, отхвърли напълно възгледътъ на Златарски, като писа, че Византия приблизително до 679 г. владѣела дѣсния брѣгъ на долния Дунавъ (Bis ungefähr 679 besass das Reich das rechte Ufer der unteren Donau). Но, въпрѣки туй Златарски напослѣдъкъ съ още по-голѣма опърничавость продължава да пише: „Едно племе—орда отъ тия българи — *унногундури* подъ началството на третия Кубратовъ синъ Исперихъ сжщо така напуснало приазовскитѣ си живѣлища и въ началото на 50-тѣ години на VII вѣкъ достигнало сѣреро-източната граница на византийската империя при устието на Дунавъ днешна Бесарабия, съ цѣль да търси безопасно мѣсто за поселение". (Това е невѣрно, защото Исперихъ заелъ прѣстола на 664 г.). Но, като не се считалъ тамъ дъстатъчно осигуренъ съ безопастность, Исперихъ, въ силата на добритѣ отношения на баща си съ Визтнтия, влѣзалъ въ сношение съ тогавашния византийски императоръ Констаса II (648 — 668 г.) съ просба да го приеме на византийска територия. Слѣдъ като получилъ съгласието на императора Исперихъ, сепрѣхвърлилъ (слѣдъ 660 г) съ ордата си въ сѣверната часть на днешна Добруджа, съ задължение да бжде съюзникъ на империята и да пази границата ѝ тукъ отъ нови нахлувания на варварскитѣ народи. Българитѣ разположили своя укрѣпенъ съ окопъ лагеръ при днешното с. Никулица (Никулицелъ) южно отъ г. Исакча". — Но тука Исперихъ не останалъ за винаги като вѣренъ стражъ на Византия. Ползувайки се отъ критическото положение, което източната империя прѣживявала въ това врѣме поради тежкитѣ войни на истокъ и западъ, той въ споразумѣние съ съсѣднитѣ славенски племена веднага слѣдъ смъртъта на Констанса II при неговия приемникъ Константина IV Погоната (668—685), *се обявилъ за самостоенъ владѣтель на Добруджа*, което той изразилъ *съ отказа си да признава върховната властъ на византийския императоръ*". (Добруджа, стр. 46—47). Всичко до тукъ цитирано споредъ насъ не е вѣрно. То за първъ пжть се изказва сега само отъ проф. Златарски слѣдъ почти 25 г. заемане на катедрата въ университета ни по българска история. До такива ненаучни и некритически заключения дошелъ нашия проф. първо възъ основа на Генезиевото извѣстие, което гласи: „че българитѣ сж произлѣзли отъ авари и хазари и то отъ единъ господарь на име Булгаръ, който билъ поселенъ отъ ромеитѣ въ Доростолъ и Мизия". Генезия е живѣлъ прѣзъ X в. и писалъ отъ (945—959). (*Ὁ δὲ ἀρχηγὸς Βουλγάριος) (οἷς τὸ γένος ἐξ' Ἀβάρων τε καὶ Χαζάρων, ἀπὸ Βουλγάρου κυρίου ὀνόματος, ὃς παρὰ Ῥωμαίων ἐν κατοι-*

зала голѣмо влияние старата азиятска култура, съ която отдавна се намирали въ тѣсни връски (строили градове снабдени съ крѣпости, землени укрѣпления и валове и пр.). Остаткитѣ отъ тѣхния езикъ, както и лѣтоброението имъ свидѣтелствуватъ,

---

κήσει Δορυστόλου καὶ τῆς Μυσίας γεγένητο) ἐπαχθῆ προῆησι ῥήματα ἐπιδρομὴν Ρωμαίοις ἐπαπειλῶν . . . . .; и второ на основание слѣдното свидѣтелство въ хрониката на Михаила Сирийски отъ XII вѣкъ. „Когато тримата братя (потеглиха) отъ вжтрѣшностьта на Скития и достигнаха границата на ромеитѣ единъ отъ тѣхъ по име Вугариосъ . . . . изпратилъ (пратеници) до императора Маврикия да иска да му даде земя за да живѣе и да стане съюзникъ на ромеитѣ. Той му далъ Горна и Долна Мизия и Дакия, укрѣпени мѣста, които бѣ опустошилъ, аварскиятъ народъ отъ врѣмето на Анастасия. и тѣ се поселили тамъ и станали крѣпка стража за ромеитѣ. Тѣзи скити се нарекли българи отъ ромеитѣ". Виж. Извѣстия на Историч Д; уж. въ София 1915 год. кн. IV стр. 37—52. Сжщото това извѣстие безъ разлика се срѣща и у Григория Бархебреуса писатель отъ XII вѣкъ. Всички тѣзи свидѣтелства нии обнародвахме въ „Минало" кн. I стр. 101—104 около 6 год. прѣди да ги използува Златарски. Но тогава се отнесохме съ недовѣрие къмъ тѣхъ и не се осмѣлихме, да имъ дадемъ историческо значение, и да ги отнесемъ къмъ фактитѣ, защото знаехме, че научната критика ги смѣта като *политически* изрази, изказани отдавна отъ византийската дипломация, която считала традиционно всички земи на зависимитѣ народи, като подаръкъ отъ византийския императоръ. По този въпросъ проф. К. Иречекъ пише: Es war Sitte der Konstantinopler Diplomatie, dass man das Land der abhängigen Völker als ein geschenk des Kaisers bezeichnete. Срѣщу претенциитѣ на българитѣ върху сърбо-хърватскитѣ земи византийската, дипломация твърдѣла е тогава че тѣ били подарени отъ императора Хераклия. което сжщо тъй критиката отхвърля напълно. Други подобни примѣри ще намѣри проф. Златарски въ съчинението на проф. Иречека Geschichte der Serben, S. 107. Жално е, че нашия дългогодишенъ проф. по българска история се отнесълъ тъй лекомислено, като изхвърлилъ надѣжнитѣ свидѣтелства на патриарха Никифора и пѣтописеца Теофана, които сж по-стари, а възприелъ твърдѣ къснитѣ и тенденциозни извѣстия на Генезия, Михаила Сирийски и Григория Бархебрея и върху тѣхъ съградилъ изложение за „основаване на българско царство", като повлѣкълъ и послѣдователи, (благодарение на високото си положение), които наводнили историческата ни книжнина съ какви ли неврѣли и некипѣли. На примѣръ книгата на Я. Сакжзовъ изобилува съ редица фактически грѣшки. Що му е трѣбвало да пише „Българитѣ въ своето минало", когато той съзнава, че не е въ състояние, нито да провѣри извѣстията у старитѣ автори, нито пъкъ да слѣди между критиката развитието на различнитѣ спорни исторически въпроси. Я Сакжзовъ по-добрѣ ще направеше, ако се задоволеше да изложи само съврѣменнитѣ нему въпроси отъ българското минало, съ което ще услужеше много повече отъ колкото сега.

че тѣ сж били отъ тюркско произхождение*). Като се настанили въ Сѣверо-източна България главно въ Добруджа, (слѣдъ като изгонили болшинството отъ славянитѣ), която била удобна за народъ, които си служилъ изключително съ коне, се занимавали съ война и ловъ. Земледѣлие тѣ необичали, но обработването на земята прѣдоставили на поробеното население, особенно на славянското. (**Болгаре сѣдоша по Дѹнавѣ, насилници словѣномъ сиша**), което оставили да живѣе блиско до тѣхнитѣ жилища за да изполуватъ трудътъ му, а отчасти и силата, но за второстепенни военни цѣли.

---

*) „Гунны, Болгаре, Авары были только древнѣйшими переселенцами изъ огромной турецко-татарской массы, постепенно двигавщейся изъ внутренней Азіи". М. Соколовъ, изъ Древней Истор. Болгаръ. Стр. 90. „Болгаре, какъ Гунны и Авары, являются конным воинственнымъ Народомъ, со многими обычаями, свойственными только азіятскимъ народомъ турецко-татарскаго племени. Jbid p. 91.

Глава II.

Укрѣпителнитѣ постройки.

I. Валоветѣ и начинътъ на строенето имъ.

Въ I-та глава се посочи на свидѣтелството, съ което се установява, че Черноморскитѣ българи като живѣели още оттатъкъ Дунава (въ Бесарабия), били укрѣпилн страната си, като я бѣха заградили съ искуственни земни валове, остаткитѣ на които съ виждатъ и днесь, и били построили даже и укрѣпления. Между туй незнаемъ точно: какво именно накарало старитѣ българи да издигатъ валове. Нуждата ли отъ това, че били опасани отъ всѣкждѣ съ съсѣди, враждебно настроени спрямо тѣхъ, или сж намѣрили валоветѣ готови, издигнати отъ източнитѣ готи, та сж ги използували*). (Споредъ Ам. Марцелина, послѣднитѣ строили валове въ Бесарабия, за да се бранятъ противъ нападенията на хунитѣ), или пъкъ е сжществувалъ такъвъ старъ редъ у българитѣ, или обичай, който сж го наслѣдили отъ прѣдѣдитѣ си? Върху тѣзи въпроси мжчно може да се отговори съ положителность. Но ще прибавимъ тукъ само фактитѣ, именно: че и гр. Болгаръ, столицата на волжско-камската българска държава (въ Казанската губерния), е била заобиколена съ валъ, а сжщо тъй волжскитѣ българи сж издигнали *землена пръграда*, т. е пространенъ валъ отъ р. Кама до р. Волга, дългъ около 400 километра, безъ да се знае обаче точно: дали тѣзи валове сж били построени прѣди или подиръ отдѣлянето на нашитѣ българи отъ своитѣ сънародници. Въ всѣки случай засега вѣрно е само туй, че Исперихитѣ българи прѣди да минатъ отсамъ Дунава, сж изработвали още въ Бесарабия фортификационни работи, които съставлявали часть отъ тѣхната силна военна организация.

Въ всѣки валъ се различаватъ три сжществени части: 1) *насипъ*, 2) *плоско равнище*, (berme, Dammrand) отъ дѣто почва насипътъ и 3) *ровъ*. Отъ описанието на Saint-Gall-ския монахъ знаемъ, че аваро-българскитѣ валове въ Панония били строени по слѣдния начинъ: забивали върху плоското равнище двѣ успоредни редици колове на растояние 20 стжпки една отъ друга; коловетѣ сж били 20 стжпки високи.

*) A superciliis Gerasi fluminis adusque Danubium Taifalorum terras praestringens, *murus* altius erigebat. Amm. Marc. XXXI, 3.

(Stipitibus quercinis et abiégnis exstructus, ut de margine ad marginem XX pedes tenberetur, in latum, et, totidem erigetur in altum Mon. S, Gall Vit. Car. M. II, 2). Растоянието между двата реда колове се изпълвало съ твърдъ камъкъ или лѣпкъва глина, която, като се набивала, се прѣобръщала въ твърда маса, подирѣ се покривала съ пръстъ, върху която се посѣвало трѣва и се насаждали гѫсти клончести дръвчета, които, като се прѣплитали, образували непроходимъ плетъ или прѣграда. Изъ вала тукъ-тамъ на кратки растояния се намирали врата, прѣзъ която се съобщавали жителитѣ, които живѣели въ селата и градоветѣ, опасани отъ два подобни вала (Jnter hos aggeres ita vici et villae erant locatae. Jbid). Тукъ ще дадемъ и едно описание за строежа на окопи или валове, което е резултатъ отъ разкопки, направени отъ К. Шкорпилъ въ Николоцелския старо-български лагеръ въ Добруджа „Насипитѣ на окопитѣ сѫ направени отъ пръсть, която не е взимана отъ рововетѣ, но е била донесена отъ друго мѣсто. . . . . При направенитѣ отъ насъ прѣсѣци въ насипа се намѣриха въ послѣдния хоризонтални пластове съ два, три или четири редове тухли и то положени не въ една и сѫща хоризонтална плоскость въ насипа, но на разни мѣста тѣ заематъ различна височина. „Нѣма съмнѣние, че тухлитѣ сѫ служили за закрѣпване насипа. Въ срѣдата на сѣверо-източната страна нареждането на тухлитѣ е било доста правилно. На единъ метъръ подъ короната на насипа отъ жълта пръсть сѫ намѣрени четири реда тухли, образуващи единъ пластъ на дебелина 0 25 м.; въ срѣдата между горнитѣ и долнитѣ два реда тухли е имало единъ тънъкъ пластъ отъ бѣлъ хоросанъ. . . . Тухлитѣ намѣрени въ насипа, . . . сѫ повечето въ фрагменти и нарѣдко цѣли; тѣ не сѫ еднообразни и сѫ донесени отъ разни римски и византийски постройки, какъвто е случая при Абобския лагеръ", (Добруджа, стр 209). Отъ наведенитѣ описания, които датиратъ отъ двѣ съвсѣмъ различни врѣмена, и сѫ добитѣ по разни начини, можемъ да си съставимъ вече понятие за строежа на насипитѣ въобще, но трѣбва да забѣлѣжимъ, че височината и дебелината имъ биватъ различни. Сѫщо и ширината на основата на бермата, както и дълбочината на рововетѣ до валоветѣ биватъ различни. Що се отнася до върхната часть на насипа, то и нейнитѣ размѣри даже и формитѣ сѫ различни; едни биватъ по-широки други по-тѣсни, а нѣкои сѫ дори и обли. Изглежда, че тѣ зависили отъ врѣмето и материала съ които разполагали тѣхнитѣ строители.

Между туй щомъ като ханъ Исперихъ разбилъ византийцитѣ оттатъкъ Дунава и миналъ отсамъ рѣката и се настанилъ въ Добруджанската равнина, която била удобна за жилища на неговия народъ, чиято сила се намирила главно въ кавалерията, заповѣдалъ да се издигне валъ между Дунава и Черно море отъ Чернавода до Кюстенджа **И тьи царь (Испор^{i}) . . . . сьзда**

и велнѣ прѣзидь отъ Доунава до море. (Виж. Сказанїе Исаие Пророка. Споменик t III). Нашиятъ старъ писатель изглежда, че е заелъ това извѣстие, навѣрно, отъ старо-български каменни надписи, чрѣзъ които старитѣ българи имали обичай да овѣковѣчватъ направата на поважни постройки, какъвто е билъ и голѣмиятъ *прѣзидъ*, който Исперихъ, слѣдъ 679 г. построилъ въ **Карвѣнската земля** [1]). На горѣнаведеното свидѣтелство критиката би погледнала съ недовѣрие, ако то оставаше уединено. Обаче ние знаемъ вече, отъ съобщението на цариградския патриархъ Никифоръ, че българитѣ пакъ прѣзъ Исперихововото врѣме заднитѣ, т. е., сѣвернитѣ части отъ държавата си въ Бесарабия, сж ги заградили съ стръмни и непроходими стѣни (*τὰ δὲ ὄπισθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα*). Като имаме прѣдъ видъ още, че сжществува и другъ по-малъкъ валъ въ територията на първото отечество на българитѣ (Бесарабия) и то не по-далечъ отъ 20 — 25 кил. м. по-насѣверъ отъ Дунава, и тоя валъ стига до езерото Сасикъ и не е могълъ да служи за граница на българската държава, защото той не се съединявалъ съ рѣкитѣ, които служили за граница на държавата и я обграждали; а при това единъ коненъ народъ не е било възможно да се задоволи да опрѣдѣли за държавата си такъво тѣсно пространство, то трѣбва да приемемъ, че валътъ отъ Wadu-lui Jsaki отъ р. Прутъ до езерото Kunduk е билъ използуванъ отъ българитѣ, като втора отбранителна линия и се намиралъ вжтрѣ въ държавата. А понеже добруджанскиятъ валъ се намиралъ сжщо тъй вжтрѣ въ територията на ново—създадената държава много пона сѣверъ отъ границата, която стигала до проходитѣ на Източна Стара планина, то, не подлежи на никакво съмнѣние, че Исперихъ съ построяването на *голѣмия прѣзидъ* въ най-тѣсното мѣсто на Карвунската земя, (дължъ около 58 километри , прѣслѣдвалъ е цѣлта да създаде и въ тази часть на държавата си втора вжтрѣшна успоредна отбранителна линия. Тъй че и двата вала — южно - бесарабскиятъ и добруджанскиятъ сж имали еднакво прѣдназначение, именно: да запазватъ срѣдището, или сърдцето на държавата, дѣто се били настанили главно сѣмействата на чисто българския елементъ. **И тъ царь (Испор[1]) насели всю землю Каркоунскоую** се казва въ нашия анонименъ старословѣнски паметникъ [2]). Поради туй и самитѣ валове сж имали

---

[1]) Въ старо-словѣнския языкъ **зидъ** или **дзидъ** означава това сжщо, което на латински значи *murus* или на гръцки *τεῖχος*. Частицата *прѣ* има значение на грамадность, както е и въ подобнитѣ думи съ сжщата прѣдставка; **прѣвалъ, прѣломъ, прѣслопъ, прѣспа** и пр.

[2]) До такъво заключение дошелъ и М. Соколовъ въ сочинението си: Изъ Древней Исторіи Болгаръ стр. 93. Прѣди да се обнародва видѣнието на Исаия Пророка възъ основа извѣстията само на византийскитѣ списатели. Той пише „Болгаре заняли главнимъ образомъ Добруджу — страну удобную для пастбищъ коней. Мѣстныхъ жителей они выселили на границы занятой ими земли, чтобы очистить мѣсто для пастбищъ

двоякъ характеръ. Еднитѣ били прѣдназначени да защищаватъ вжтрѣшностьта, а другитѣ границитѣ на държавата. Слѣдователно, старитѣ българи сж издигали два вида земни валове: *вжтрѣшни* и *пограничи*.

А) Вжтрѣшни валове.

а) Бесарабскиятъ южень валъ.

Споменатиятъ погорѣ южно—бесарабски валъ, който почва отъ р. Прутъ и свършва при сѣверо-западния брѣгъ на езерото Кундукъ, прѣдставлявалъ сѣверната вжтрѣшна отбранителна линия на Исперихова та държава До сега той не е още изслѣдванъ строго научно; но е описванъ въ кратцѣ отъ по-къснитѣ влашки хронисти. D-r C. Schuchhardt се опиталъ да го проучи, обаче рускитѣ царски власти му попрѣчили, като го взели за нѣкакъвъ нѣмски шпионинъ. Отъ повърхностното виждание и възъ основа на сжществуващитѣ кратки описания въ влашката книжнина за сега знаемъ чрѣзъ D-r Schuchhardt, че южно-бесарабскиятъ валъ има сжщата направа, каквато намираме и у Галацкия късъ, т. е валътъ се състои отъ насипъ високъ до 3 м върху основа, която достига 24 м ширина, берма 4,5 м. широка и ровъ, който има 2,5 м дълбочина и 14 м ширина. D-r C. Schuchhardt пише за него както слѣдва: Der erste bessarabische wall genau dieselbe Anlage zeigt, wie das Galatzer Stük: dieselbe Stärke, dieselbe Lage des graben gegen Norden und, was das charakteristischste ist, sogar dieselbe freigelassene Fläche zwischen Wall und Graben. Споредъ насъ тази еднаквость въ направата на южно-бесарабския валъ, съ оня на Галацкия лагеръ, а споредъ Шкорпила и съ вала около Абобския лагеръ, е достатъчно доказителство, за да приемемъ, че валътъ около Галацкиятъ лагеръ е билъ издигнатъ едноврѣменно съ цѣлия южно-бесарабски и че първиятъ съставлявалъ неговата крайна западна часть. К. Шкорпилъ пъкъ прѣдполага, че този валъ е защищавалъ отъ сѣверъ лагерътъ на Исперихи и пише: „Прѣдполагаме, че Аспарухъ си построилъ за отбрана лагеръ и че поставилъ граница. Лагерътъ е билъ, види се, въ най-южната часть на Бесарабия; той е билъ ограниченъ съ р. Прутъ, езерото Сисикъ (Кундукъ) и съ окопа, който се простира отъ „Wadu-lui Isak (на р Прутъ) до брѣга на езерото Сисикъ. Градътъ Болградъ остава въ лагера". (Добруджа, стр. 233 б. 1). Старобългарскитѣ лагери напротивъ, както ще видимъ по-долѣ, не сж заемали такива обширни пространства. Туй знае много добрѣ г. К. Шкорпилъ. Затова нии считаме южно-

---

своихъ табуновъ. . . . . Положеніе ихъ въ сѣверо восточномъ углу Болгаріи такимъ образомъ было изолированнымъ, и здѣсь-то всего далѣе могъ сохраниться ихъ первоначальный характеръ".

бесарабскиятъ валъ или окопъ, като вжтрѣшна отбранителна линия на редъ укрѣпени мѣста или лагери, които сж се помѣствали вжтрѣ въ туй пространство.

б) Добруджански валове.

Добруджанскитѣ отбранителни валове сж три на брой. Тѣ сж впадали въ вжтрѣшностьта на Исперихова та държава, много по на сѣверъ отъ границата ѝ. На ученитѣ тѣ сж извѣстни подъ името I *„голѣмъ земенъ валъ*, или *сѣверенъ*, II *каменен*ъ и III *мал къ* или *южен*ъ *валъ;* тѣ сж проучвани много повече отъ всѣки другъ, затова за тѣхъ сжществува цѣла литература, която, слѣдъ окупирането на Добруджа отъ нашитѣ и съюзни войски се увеличи значително, тъй като между другото, тогава не закъснѣха да се появатъ статии и върху остаткитѣ отъ древностьта, които се намиратъ въ свързка съ старата военна фортификация на тази область.

Така още на 1 декември 1916 год. *Dr Max Maas* (München) публикува въ Frankfurter Zeitung № 333 обширна статия, озаглавена: *„Der Trajanswall in Der Dobrudscha"*. На 8 юли 1917 г. послѣдва го директорътъ на Българския Народенъ Музей и професоръ по археология въ Софийския Университетъ *Д-ръ Б. Филовъ*, като обнародва статия: *„Траяновиятъ валъ въ Добруджа"*. (Въ брой 27 на списание *„Отечество"*). Нѣколко дни подиръ неговата работа излѣзе отъ печатъ статията отъ *D r Carl Schuchhardt* подъ надсловъ: *„Die Sogen. Trajanswälle in der Dobrudscha"*. (Въ брой 195 и 196 на *Dobrudscha Bote*). А на 30 септември 1917 год. полковникъ *Венедиковъ*, редакторъ на *„Военни Извѣстия"*, помѣсти въ редактираното отъ него списание *„Отечество"* дълга статия, надписана: *„Старобългарски окопи"*.

За сжществуването на старитѣ укрѣпителни работи между Черна-Вода и Кюстенджа първъ съобщи на учения свѣтъ знаменитиятъ фелдмаршалъ *Hellmuth von Moltke* въ писмата си върху Турция отъ 1835 –1839 год *). Той погрѣшно приписа постройката и на тритѣ валове на римския императоръ Траяна, види се подъ влиянието на влашкитѣ аналистити. Той се счита за виновникъ на неправилното имъ наименование *„Траянови валове"*. Мѣстното население още тогава ги наричало: *Kulchuk-Guelmé Buyuk-Guelme и Tasch-Guelmé* На турски guermé значи *„землена прѣграда"*. Названието *„Траянови валове"* чрѣзъ книжнината продължавало да се разпространява и понататъкъ, даже и до днесь.

Подиръ *H. v. Moltke* за нашитѣ фортификационни работи въ Добруджа сж писали: *de Vinke, Jules Michel D-r G. Allard, Peters, M. Soutzo, D-r C. Schuchhardt, Gr. B. Tocilesco* и пр.

*) Briefe über Zuständte und Begebenheiten in der Türkei 1835—39.

(Литературата по този въпросъ виж. у Tocilesco въ книгата му; Fouilles et rechersches archéologique en Roumanie p 143).

На *D-r C. Schuchhardt* (Die römischen Grenzwällen in der Dobrugea. Въ списан. *Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Jahrgang IX. Wien 1885. Die Anastasiusmauer bei Constantinopel und die Dobrudscha Wälle* въ *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Institutes. B. XVI. Berlin 1901)* и на *Tocilesco* дължимъ доста за точното и подробно опрѣдѣление на посоката и направата на валоветѣ, както и за мѣстоположението на 25 тѣхъ голѣми земни кастели и единъ каменен кастелъ на Дунава, а сжщо и на 26-тѣхъ по-малки манипулярни кастели, или всичко 52, т. е. на всѣки почти километъръ по единъ.

Що се отнася пъкъ до въпроса относително врѣмето, когато сж били построени тѣзи валове, то още отдавна ученитѣ сж изказали разни мнѣния. Тъй напримѣръ *Jules Michel*, който като инженеръ прѣзъ Кримската война билъ въ Добруджа съ Дунавската мисия, въ студията си: Les travaux de défense des Romains dans la Dobroudscha, счита и тритѣ валове като една общезащитителна система, построена прѣзъ владичеството на императора *Юстинияна* или на неговия наслѣдникъ *Allard* пъкъ отнася постройката на валоветѣ къмъ врѣмето на императора *Валенсъ*, а *Soutzo* ги приписва на императора *Теодосия I.* Между туй *Tocilesco*, вслѣдствие откритията при *Axiopolis*, както и при Кюстенджа, се изрази по нашия въпросъ, както слѣдва: Le premier en date paraît être le petit vallum; il doit être attribué a un peuple barbare qui sabutait le Nord et qui pour se défendre contre les Romains a construit ce retranchement. Le grand vallum en terre et celui de pierres ont été construits plus tard et par les Romains contre les barbares qui menaçaient la frontière de l'empire . . . . . cet ouvrage (le vallum de pierres) me paraît construit par l'empereur Constantin le Grand, ce même empereur a rebâti l'an 316 Tropaeum Trajani la ville de Trajan, sous le nom de Civitas Tropoeensium. Фактътъ, че въ стѣната на каменния валъ сж вградени разни архитектурни фрагменти и други паметници отъ римско врѣме, които произхождатъ отъ развалинитѣ на античнитѣ градове Томи и Аксиополисъ, не доказва никакъ, че този валъ е билъ съграденъ или отъ Константина Велики (306 337 г.), който въ 315 г. около тази мѣстность е нанесълъ поражение на готитѣ, или отъ императора Анастасия (491—518 г.), който построилъ дългата Анастасиева стѣна; защото, както се знае, и много покъсни народи въ постройкитѣ си вградявали римски и византийски остатки Подобно заключение е ненаучно. *Tocilesco* въ много отношения възприе твърдѣнията на *D-r C. Schuchhardt-a*, който напослѣдъкъ разумира възгледитѣ си относително врѣмето на построяването тъй: Es kann kein Zweifel sein, dass der erste Wall, der „kleine Erdwall" noch von der Barbaren ange-

legt ist, sei es gegen ein anderes barbarisches Volk, oder schon gegen die Römer als sie von Süden her bedrohlich wurden.

Wall 1 also stamt aus der Zeit, wo die Römer in dieser Gegend erst ebenfals Feinde auftraten, wo sie natürlich Dacien noch nicht hatten. Wall 3 (der Steinwall) aus der Zeit, wo die Besitverhältnisse wieder ähnlich, nur die Kräfteverhältnisse umgekehrt waren, wo die Römer Dacien verloren hatten. und nun die Barbaren ihnen gefährlich zu werden begonnen. „Gegen die Goten also hat offenbar Konstantin den letzten Dobrudscha Limes errichtet".

Der mittlere (der zweite) Dobrudscha-wall kann der Periode von Trajan bis zum bedrohlichen Vordringen der Goten nicht entstammen. Er muss entweder früher oder später angelegt sein. Der zweite Wall ist kurz vor Trajàn angelegt, als unter dessen vorgänger Domitian das römische Heer eine sehr schwere Niederlage in der Dobrudscha erlitten hatte". (Dobrudscha-Bote).

И до като *Jules Michel*, считалъ, че и тритѣ добруджански валове сж били едноврѣменно издигнати и сж прѣслѣдвали една и сжща цѣль. Напротивъ Schuchhardt и Toci esco твърдятъ, че тѣ били построени въ разни врѣмена отъ разни народи съ разнообразни задачи.

Обаче, още въ 1890 год. прф. Л. Стояновић въ „Споменик. Српске Крал. Академ. t. III, издаде Виденіе Пророка Исаиа. За този старобългарски паметникъ проф. *C. Jireček* говори въ *Archiv für slav. Phil. B. XIV. S.* 276–7, а въ 1897 г. той го коментира въ *Sitzungsberichte des kaïserlichen Akad. der Wissensch.* B 136. Проф. Иречекъ за пръвъ пжть посочи на западнитѣ учени, че въ този паметникъ се съдържа извѣстие, което приписва на българския владѣтель *Аспаруха* или *Испериха* постройката на Добруджанския валъ. „Er (*Asparuch*) erbaute die grosse Quermauer von der Donau zum Meer" Dr. *Иречекъ* прибави отъ своя страна". „Worunter offenbar der alte *Trajanswall* in der Dobrudža zu verstehen ist. А прѣзъ 1905 г. се публикува трудътъ на *К. В. Шкорпилъ*". Окопы и земляныя укрѣпленія Болгаріи „помѣстенъ въ издаденото съчинение *Абоба-Плиска* отъ Руския Археологически Институтъ въ Цариградъ. К. Шкорпилъ на стр 518, като говори за „окопъ между Черна-Вода и Кюстенджа" пише: „Оборонительный фронтъ сѣвернаго и среднаго окопа обращенъ къ сѣверу, а южнаго къ югу. Мы считаемъ, послѣдній окопъ болѣе новымъ, именно старобългарскимъ пограничнымъ, а другіе два болѣе старыми, римскаго и византійскаго врѣмени". Трѣбва да се помни добрѣ, че до сега нѣма писменно свидѣтелство, съ което да се установява, че постройката на *голѣмия* земенъ валъ, или на *каменния*, трѣбва да се припише на римскитѣ или византийскитѣ императори. Изслѣдователитѣ въ ревностьта си да ги припишатъ на римлянитѣ отидоха до тамъ, че създадоха даже и латинска терминология като: *limes Danubianus* и *limes Scythicus* и пр. Къмъ тѣхъ може да се причисли и К. Шкор-

пилъ, който не навежда доказателства за твърдението си, а се повлиялъ, види се, отъ Schuchhardt-овитѣ съображения, които не издържватъ критика*).

Мнѣнието на *Д-ръ Филовъ* изоставяме защото статията му е повечето компиляция по образеца на Schuchhardt-овата студия, помѣстена въ Jahrbuch des Kaiserlich deutschen Archäologischen Institutes B XVI Berlin. Що се отнася до възгледа на полковникъ *Венедиковъ*, че добруджанскитѣ валове били „старобългарски окопи , то аргументитѣ му не сж достатъчно убѣдителни, защото *Венедиковъ*, освѣнъ, че не опрѣдѣля приблизително врѣмето, когато е била построена отъ волжкитѣ българи землената ограда, която почва отъ р. *Камма* и стига до р *Волга*, близко до устието на р *Черемшина*, дълга около 400 километра, но, той, както и професоръ *Б. Филовъ*, не цитира даже нито старобългарското извѣстие за построяването на добруджанскитѣ валове, нито пъкъ знае византийскитѣ свидѣтелства, които говорятъ за разнитѣ видове старобългарски укрѣпителни работи Не е безъ значение обаче, че полк Венедиковъ отъ чисто военно гледище дошелъ до заключение именно: „Другитѣ два вала, (голѣмиятъ земенъ и каменниятъ) сж строени отъ държава, която не е владѣла, нито е използувала морето; слѣдователно, тѣ не сж строени, нито отъ римлянитѣ нито отъ тѣхнитѣ приемници — византийцитѣ, които всѣкога сж владѣли Черно море“ Той понататъкъ прибавя: „Ако сравнимъ добруджанскитѣ валове съ българскитѣ ще намѣримъ, че южниятъ (малкиятъ) и сѣверниятъ (голѣмиятъ) земни валове сж досжщъ еднакви съ българскитѣ“. — А за камения валъ пише: „Очевидно е, че този валъ е прѣходъ отъ типа на старо-бъсгарскитѣ валове къмъ римскитѣ стѣни; отъ конишкитѣ земни укрѣпления къмъ пѣхотнитѣ каменни стѣни, което се потвърждава и отъ факта, че този валъ е по новъ отъ другитѣ два, защото ги прѣсича“ „Отъ всичко казано слѣдва, че най-вѣроято е, какво и тритѣ добруджански валове сж строени отъ старитѣ българи. Южниятъ валъ е строенъ противъ Византия, когато центърътъ на българската държава е билъ отатъкъ Дунава. Сѣверниятъ валъ е строенъ противъ народи, идящи отъ сѣверъ, когато центърътъ на държавата е билъ на югъ отъ Дунава и когато българитѣ още сж били чисть коненъ народъ, когато славянскитѣ племена — сж давали на България силна пѣхота. Достатъчно е да си спомнимъ за борбитѣ на българитѣ съ маджаритѣ и руситѣ въ съюзъ съ Византия въ врѣмето на Симеона и Петра именно въ тѣзи мѣста, за да се види, колко голѣма е била нуждата отъ тѣхъ“. (Отечество кн. 39 стр. 12). Повърхностното познаване миналото на Дунавска Бъл-

*) Важенъ е фактътъ, че историкътъ Прокопия, като говори за понезначителни укрѣпителни постройки въ Добруджа, направени къмъ срѣдата на VI вѣкъ, нищо неказва за валоветѣ. Изглежда, че тѣ тогава още не сжществували.

гария и на Византия, не е дало възможность на всички горѣспоменати чуждестранни и наши учени да опрѣдѣлятъ точно врѣмето, когато сж били издигнати валовеѣ, било въ Добруджа, или Бесарабия, или пъкъ въ Мизия и Тракия*).

Б) Погранични валове.

а) Бесарабскиятъ сѣверенъ валъ.

Отъ свидѣтелството на арабския писатель Алъ-Масуди: „че земята на борджанитѣ (българитѣ) е заградена съ тръгнестъ плетъ, въ който се намиратъ отвори (врата) въ видъ на дървени прозорци и този плетъ е като зидъ до прокопа" излиза, че отъ всѣкждѣ българска територия, тамъ дѣто не граничела съ рѣка или морски брѣгъ или пъкъ планинска верига, е била заградена съ земни валове. За сѣверния валъ въ Бесарабия, който още въ Исперихово врѣме билъ издигнатъ за да защищава границита отъ къмъ сѣверъ, ний вече споменахме, че е започналъ отъ р. Прутъ при с Леово и свършилъ, тамъ дѣто р. Ботна се влива въ Днѣстъръ, малко по на югъ отъ гр. Бендеръ. Ровътъ на този валъ е обърнатъ къмъ сѣверъ. Споредъ Dr Schuchhardt-a по направата си този валъ е билъ по слабъ отъ вжтрѣшния южен бесарабски (ist viel schwächer gebaut), но ималъ голѣмо сходство съ малкня добруджански земенъ валъ (um seine grosse Achnlichkeit mit dem kleinen Erdwalle der Dobrugea feststellen zu können. Archaeol epigr. Mittheil. Wien. IX, S 218). Други свѣдѣния за този валъ до сега нѣмаме. К. Шкорпилъ справедливо бѣлѣжи, „че подробно изучване на окопитѣ въ Бесарабия е отъ голѣмъ интересъ за българската история". (Добруджа, стр. 233 б. 1) Но тѣ и досега си оставятъ не проучени.

б) Старопланинскитѣ валове.

Както споменахме вече южната граница на старо-българската държава отъ врѣмето на хана Исперихa приблизително до 866 г, когато Борисъ се покръстилъ и сключилъ миръ съ Византия, достигала офилиално понѣкждѣ до устията на проходитѣ на Източна Стара-Планина, въ която редица „окопи и укрѣпления служили за защита на сѣвернитѣ балкански страни противъ южнитѣ неприятели на българитѣ — византийцитѣ". Рововетѣ на тѣзи окопи сж обърнати на югъ. Населението ги нарича *герме* или *еркесия*, т. е. прѣграда. Като почнемъ отъ изтокъ на западъ въ Стара-Планина се намиратъ слѣднитѣ старо-български окопи: 1) Еникьойскиятъ, 2) Малко Герме 3) Спасено и Прѣграда. 4) Еркесията на р. Таукчи дере, 5) Котленската еркесия, 6) Еркесията въ Сакаръ-Планина и 7) Арабаконакскиятъ окопъ". (Виж Извѣстія Русскаго Археолог. Институт. въ Константинополѣ. Т. X стр. 533—538). Дали тѣ

*) Отъ разкопкитѣ, направени напослѣдъкъ отъ Д-ръ Шухардта изъ кастелитѣ на Добруджанскитѣ валове, се установява, *че керамиката на кулитѣ има сродство съ оная на славянитѣ отъ X вѣкъ.*

всички сж служили като погранични старо-български валове, или нѣкои отъ тѣхъ били вжтрѣшни, мжчно може да се каже за сега съ положителность, защото не се знае точно, до дѣ се простирала границата на първата българска държава.

в) Тракийскиятъ голѣмъ валъ.

Голѣмиятъ валъ въ Тракия прѣдставлявалъ най южната старо-българска погранична *прѣграда* срѣщу Византия Той започва отъ Ваякьойското езеро близо до Бургаския заливъ, прѣгражда тракийската равнина и свършва до р. Сазли-дере на 7-8 км. далечъ отъ вливанието ѝ въ Марица. Той е дълъгъ около 140 км. и въ 10 вѣкъ се намиралъ въ пълна изправность съ палисади, покрити съ шумалъкъ и тръне, за да не могатъ да го прѣскачатъ отдѣлни лица безъ знанието на стражата. На мѣстното население той е билъ извѣстенъ подъ турското име *еркесия*; а сега подъ книжно влияние се нарича „*Крумовъ валъ*" или „*Старо-български окопъ*" (Подробно го е описалъ К. Шкорпилъ. Абоба-Плиска стр. 538 и други). На византийскитѣ историци Скилица Кедринъ тракийскиятъ валъ е билъ извѣстенъ подъ името ἡ μεγάλη τάφρος или ἡ μεγάλη σούδα, т е. „голѣмиятъ прокопъ" На латински sudes означава прокопъ укрѣпенъ съ колове.

Що се отнася до врѣмето на построяването на *еркесията*, има разни възгледи между ученитѣ Така едни твърдятъ, че е била издигната прѣзъ владичеството на хана Тервеля (Törbäli 691– 716 г.), когато послѣдниятъ получилъ отъ импер. Юстинияна II Нособрѣзани, комуто бѣ помогналъ да заеме отново прѣстола, областьта „*Загора*" като възнаграждение за указаната помощь на императора Но, понеже критиката отхвърля прѣдаването на българитѣ тази область, то едва ли е могла да бжде издигната тогава още еркесията. Втори прѣдполагатъ, че съгражданието ѝ е станало при хана Кормисоша (Qormyš 737—754 г.) и императора Теодосия III, когато българитѣ претендирали да владѣятъ и *Милеони* въ Тракийската равнина. Трети пъкъ, между които и покойн. проф. К. Иречекъ, отнасятъ постройката къмъ IX вѣкъ. Нашето мнѣние е за подиръ срѣдата на IX вѣкъ (Вечерна Поща брой 3513), защото около 865 год. Византия при сключването на мира бѣ остжпила на великия ханъ Бориса запустѣлата тогава область „Загора", която почвала отъ Сидера и достигала до гр. Девелтъ, т е. отъ Старопланинскитѣ проходи до Бургаския заливъ и малко по на югъ. Но сжщеврѣменно може да се допусне, че този валъ е могълъ да бжде построенъ прѣзъ 927 28 г когато се сключилъ мирътъ съ Византия при възкачването на прѣстола на царь Петра и били уредени териториалнитѣ спорни въпроси

Този фактъ потвърждава напълно твърдението ни, че Добруджанскитѣ валове сж строени отъ българитѣ, когато тѣ се задължили прѣдъ Византия, на 966 г. да не допускатъ маджаритѣ да прѣминаватъ прѣзъ България и ограбватъ византийскитѣ области.

между двѣтѣ държави, за които има указания въ кореспонденцията на царь Симеона съ императора Романа Лакапена и Николая Мистика. Тогава българитѣ остжпили на Византия множество крѣпости въ южна и западна Тракия, които били завладѣни отъ Симеона прѣзъ дългогодишната война. (Виж. студията ми: „Новыя данныя для исторіи Греко-болгарскихъ воинъ при Симеонѣ" въ Извѣстія Русскаго Археологич. Инстиг. въ Константинополѣ Т. IV стр. 189 -220). Тракийскиятъ голѣмъ валъ прѣзъ Хвѣкъ въ мирното врѣме вече е служилъ като граница между българи и гърци, защото по извѣстието на Скилица — Кедрина, когато византийскиятъ императоръ Никифоръ Фока на 966 г. заобикалялъ имперскитѣ градове въ Тракия и дошелъ до *голѣмия проконъ*, отъ тукъ писалъ на българския царь Петра: да не позволява на маджаритѣ да пѣминаватъ Дунава и да плѣняватъ византийскитѣ области въ Европа. (К Иречекъ, Пжтувания по България стр. 684).

г) *Западно-българскитъ валове.*

Между сѣвернитѣ прѣдгория на Стара-Планина и Дунава сж издигнати три успоредни валове или окопи съ почти отзѣсна посока отъ югъ къмъ сѣверъ. Най-източниятъ валъ минава покрай с Острово. Той е дълъгъ около 58 клм. и фронтътъ му е обърнатъ къмъ западъ. Сжщо и ровътъ, чиято дълбочана достига близо до 1 м., е на западъ. Насипътъ на вала е наслоенъ къмъ източната страна, но е силно поврѣденъ, та мжчно могатъ да се различатъ първоначалнитѣ му размѣри. Ширината на вала има 15 крачки, а неговата височина стига до единъ человѣчески ръстъ.

Срѣдниятъ валъ започва на 44 км. западно отъ *Островския* и то малко по на западъ отъ с. Козлодей. Той сжщо е значително поврѣденъ Дължината на *Козлодуйския* не надминава 21 км. Размѣритѣ му по височина и ширина, както и размѣрѣтѣ на рова му, сж почти еднакви съ ония на Островски валъ, който е обърнатъ съ фронта си на западъ

Третиятъ или най-западниятъ започва на 29 км по на западъ отъ срѣдния и на 25 км. източно отъ устието на р Лѣмъ, поради което и е нареченъ *Ломски валъ* -Дължината му е 25 км. Отбранителната му линия е обърната на западъ Ровътъ му на нѣкои мѣста има 7-5 и ширина, а дълбочината достига до 1-5. Ширината пъкъ на вала е около 20 крачки, а височината на насипа тукъ-тамъ наближава 2 метра. (И тритѣ сж описани отъ К. Шкорпилъ въ Аббба-Плиска стр 528 533) Дали тѣзи валове между р. Искъръ и р. Лѣм изпърво сж служили като погранични на българската държава срѣщу аваритѣ, както нѣкои приематъ, е доста съмнително. Проф С. Jireček прѣдпо ага, че по-късно тѣ сж били погранични. (Die Grenze gegen das Awarenland (Ἄβαρία) befand sich wahrscheinlich dort wo die spätere bulgarisch-awarische Grenze heute noch durch drei parallele Erdwälle

(bulg. okop) zwischen den Flüssen Jsker und Lom bezéichnet ist. Geschichte der Serben, S. 106). Западно-българскитѣ валове прѣзъ началото на IX вѣкъ вече не сѫ служили като погранични, ако сѫ били такива, а сѫ влизали вече вѫтрѣ въ държавата, тъй като тогава една часть отъ пограничната аварска територия подпаднала подъ българска власть именно, *Поморавия*.

Отъ всичко изложено до тукъ върху древнитѣ погранични валове на Дунавска България, става ясно, че свидѣтелството на арабския писатель Алъ-Масуди: „земята на българитѣ е заградена съ трънестъ плетъ, като зидъ до прокопа", напълно отговаря на дѣйствителностьта. Защото, както се вижда, то се потвърждава отъ остаткитѣ на валоветѣ, които се намиратъ по сѣверна, южна и западна посока въ територията на нѣкогашната българска държава. Но сѫ изслѣдвани валоветѣ изъ юго-западна Тракия, което трѣба да се извърши*).

II. Укрѣпени мѣста.

Погорѣ споменахме, че Черноморскитѣ българи още като сѫ живѣели въ Бесарабия, освѣнъ, че сѫ издигнали валове за защита на държавата си, но тѣ на опрѣдѣлени растояния сѫ строили и *огради*, или сѫ укрѣпявали нѣкои мѣстности, които могли па имъ послужатъ като укрѣпления. Като основа за укрѣпяването на една мѣстность е служелъ валътъ съ съставнитѣ си части, но формата му зависила отъ почвата на мѣстноста, дѣто се издигала оградата. Тѣзи старо-български укрѣпени мѣста византийскиятъ писатель патриархъ Никифоръ нарича *ὀχυρώματα*, а Теофанъ *ἐρύματα* (виж стр 8 . . .). За сѫществуването на укрѣпени мѣста или огради въ старо-българската земя ни съобщава още и арабскиятъ писатель Мюслимъ бенъ-Абу Алъ-Гарми. Той пише: *„Всѣко укрѣпено мѣсто у българитѣ е обкржжено съ високъ плетъ, който заобикаля и засланя дървена ограда, нѣщо което съставлява съотвѣтствена защита, подобно на стѣна, издигната задъ единъ ровъ"*. Това извѣстие на Al Garmi, както и наведеното свидѣтелство за вала отъ Al-Masudi, ще ни станатъ по-ясни, ако вземамъ на помощь постройката на аваро-българскитѣ укрѣпени мѣста или огради въ Панония, описани отъ Saint-Gall-ския монахъ Послѣднитѣ обикновенно бивали издигнати по течението на рѣкитѣ, или изъ хълмоветѣ на планинитѣ, въобще до мѫчно проходими мѣстности, като послѣднитѣ се заграждали съ редица валове. По формата си оградитѣ били почти кржгли. Като се завладявала отъ неприятеля най-крайната ограда или укрѣпеният поясъ, защитницитѣ му прибѣгвали въ другата ограда, съсѣдна

*) Въ историческитѣ карти на Хр. Милевъ, В. Антоновъ, Д. Ризовъ и др. границитѣ на старо-българската държава не сѫ начертани научно, при все, че тѣ сѫ прѣдварително рецензирани отъ проф. В. Златарски и Иширковъ и удобрѣдни отъ Министерството на Просвѣщението. Въ никоя карта не се включва Бесарабия въ българската държава.

съ нея, подирѣ отстжпвали въ третата и тъй нататъкъ. Прѣдназначението имъ е било да изморяватъ постепенно неприятеля докато най-послѣ той бжде отбитъ напълно. Бойцитѣ отъ първия укрѣпенъ поясъ или ограда могли да се споразумѣватъ съ ония отъ втория чрѣзъ звукови тржби, като се давалъ сигналъ по прѣдварителна спогодба (Ut clangor tubaram pusset cujusque rei significativus audiri). Растоянието между една и друга огради или укрѣпления е достигало на 35 - 40 франкски мили. Аваро-българското име на тѣзи пространни концентрически огради е неизвѣстно, но трѣбва да се прѣдполага, че е било **ѡгълъ**, aghâl, тъй като по старотурски ограденото мѣсто се нарича **а́гълъ** и аваро-българитѣ си служили съ сжщия езикъ. Франкитѣ ги назовавали съ нѣмската дума Hring или Ring пръстенъ, а старо-гърцитѣ съ думата *θριγκός-οι*, византийцитѣ *θριγγός*. Изглежда, че коренътъ е индо-европейски. Въ самото срѣдище на тѣзи пръстеновидни огради се намиралъ главниятъ или централниятъ хрингъ, който отъ франкитѣ и лонгобърдитѣ се наричалъ *campus*. Въ кампуса или въ вжтрѣшностьта на сжщинската часть отъ лагера билъ съграденъ и палатътъ на аварския хаганъ, въ който се съхранявали и държавнитѣ съкровища. Този аварски *campus* се намиралъ недалечъ отъ р. Тисса, тамъ дѣто се прѣдполага, че е билъ издигнатъ нѣкогашниятъ палатъ на Атила.

Сжщо и българскитѣ прѣдводители Мавъръ и Куберъ (*Μαῦρος καὶ Κοῦβερ*), които прѣзъ VII вѣкъ начело на смѣсицата бѣжанци, които избѣгали отъ Авария и се били опълчили срѣщу Солунъ съ цѣль да го завладѣятъ, се били настанили въ така наречения „Керамисийски кампусъ" *εἰς τὸν Κεραμήσιον Κάμπον* (A. Tougard. De l'histoire profane, Paris. p. 186 190). Значи и тѣ по обичаи съградили специаленъ военен лагеръ въ Македония, каквито имали въ Панония.

Между туй отъ свидѣтелствата на византийскитѣ писатели, а главно и отъ старо-българскитѣ каменни надписи, се установява, че и Дунавскитѣ българи сж имали подобно на аваритѣ *огради* или *аули*, или *хрингове* и *campus-и*, т. е. централни укрѣпени лагери и отдѣлни огради или аули и палатъ за великия ханъ. Така напримѣръ въ старо-българския надписъ, открить въ с. Крумово (Чаталаръ) четемъ: *Κανας υβιγι Ομουρταγ . . . . ις τις Πλσκας τον καμπον μενοντα επυισεν αυλιν ις τιν Τουτζαν* (Минало год. I кн. 4 стр. 333 - 337), т. е. „Великиятъ ханъ Омуртагъ, като прѣбивавалъ въ кампа на Плъска (или въ Плъсковския кампусъ), направи аула или авлия (ограда) въ Тича". Отъ свидѣтелството на този надписъ излиза, че и старитѣ българи различавали ясно кампусъ, т. е. укрѣпенъ централенъ лагеръ, дѣто се събирала военната имъ сила, прѣдназначена за обучаване и за походъ, отъ *αὐλήν*, т. е авлия или ограда, укрѣпление, кждѣто се намиралъ и домъ за българския владѣтель.

а) Оградитъ (Аулитъ).

Черноморскитѣ българи, както и редица тѣхни съплеменници, сж живѣели съ вѣкове *аулень* животъ и въ Старо-планския полуостровъ и когато сж били настанени на сѣверъ покрай Черно море. Ханътъ Исперихъ е живѣлъ въ *агулъ* или аулъ още въ Бесарабия, както за туй ни съобщаватъ вазантийскитѣ писатели Теофанъ и Никифоръ „*Ὄγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ*". На тюркски *aghûl* или аулъ споредъ Томашека означава авлия или ограда т. е. *αὐλή*. (Sitzungsberichte d. k. Akad d. Wissenschaf. Wien B 153, p 320). Споредъ насъ подъ старо-българската дума **ѡгълъ** трѣбва да се разбира не една опрѣдѣлена заградена мѣстность, а изобщо всѣкое укрѣпено мѣсто, било то пространно, или въ ограничени размѣри. Въ Арменската география се казва, че „*на островъ Пюки живѣе Аспиръ-хрукъ синътъ на Хубрата*". Безсъмнѣние въ аула, която била построенна слѣдъ прѣминаването на Исперихa отсамъ Дунава въ Добруджа подиръ 679 г. Тъй че до тази дата не била писана Арменската География. Относително мѣстонахождението на тази островъ вижъ у Шкорпила въ Добруджа стр 226. Послѣднятъ успорва твърдение на проф Златарски, и намира, че Певки е билъ полуостровъ въ сѣверо-източната часть на Добруджа

Наслѣдницитѣ на Исперихa сж имали нѣколко *авлии*, които били изгорени отъ визант. императоръ Константина Копронима, когато той ненадѣйно нахлулъ въ България прѣзъ 763 65 г (*Ἆφνω ὁ βασιλεὺς ἐξελθὼν τῆς πόλεως καὶ ἀφυλάκτους εὑρὼν τὰς κλεισούρας διὰ τὴν ἀπατηλὴν εἰρήνην εἰσῆλθεν εἰς Βουλγαρίαν ἕως Τζίκας καὶ βαλὼν πῦρ εἰς τὰς αὐλάς, ἃς εὗρεν, μετὰ φόβου ὑπέστρεψε μηδὲν γενναῖον ποιήσας.* Theoph p. 436). „И внезапно царя като излѣзе отъ града (Цариградъ) и като намѣри незапазени проходитѣ поради лъжливия миръ, нахлу въ България до Тича и като постави огънъ *въ авлитѣ*, които намѣри, се завърна съ страхъ, безъ да направи нѣшо юначно". Сжщо и великиятъ ханъ Кръмъ ималъ авлии. Въ една отъ тѣхъ прѣкаралъ великдена визант. императоръ Никифоръ, когато прѣзъ 811 г изпърво навлѣзълъ благополучно въ България. Императорътъ се хвали, че изгорилъ тази Кръмова *авлия τὸ μὲν πρῶτον εὐτύχησεν* (*ὁ Νικηφόρος*), *ὥστε καὶ τὴν τοῦ Κρούμου παρειληφέναι αὐλὴν* (*οὕτω γὰρ τὴν τοῦ σφῶν ἀρχηγοῦ οἱ Βούλγαροι ἐκάλουν κατοίκησιν*) Съ думата авлия старитѣ българи наричали мѣстожителството на своя вождъ Споредъ Търновския старо-български надписъ великиятъ ханъ Омъртагъ ималъ и стара авлия *αὐλήν μου τὴν ἀρχαίαν*. Тя тъй била наречена за разлика отъ новата му авлия, която се намира, на растояние около $42^1/_2$ клм. отъ старата авлия. Тукъ той построилъ и величественъ домъ на Дунава На сжщо такъва измѣрена далечина ханътъ издигналъ и вели

чественна могила съ наблюдателна цѣль. А понеже българскитѣ дунавски ханове имали множество авлии изъ Сѣверо източна България, то неможе да се говори за сжществуването на старо българска столица, както приематъ проф Златарски и Шкорпилъ, поне до врѣмето на царь Симеона или Петра. А че старо-българскитѣ *огради* или *авлии* се наричали отъ византийскитѣ писатели и *трингове* *θριγγός-οι* ни свидѣтелствуватъ Скилица-Кедринъ. Споредъ послѣднитѣ българитѣ се стрѣмели да заприщатъ входътъ въ България на визант. войски чрѣзъ валове и *трингове*, т. е. огради. (*Τάφροις καὶ θριγγοῖς ἐπιτειχίσαι τούτῳ τὴν εἰς τὴν Βουλγαρίαν εἴσοδον*) За тѣзи фортификационни работи на старитѣ българи Шлумберже казва: terma ce passage par des ouvrages tres considérables, des fortifications de bois sûrement dans lesquels il instala des troupes nombreuses. Нарича ги още hautes retranchements. G. Schlumberger, L' Epopée Byzantine, Basile II, p. 336 Формата на старо-българскитѣ *трингове* или хрингове (на срѣдновѣковенъ латински hringus), не била напълно валчеста, както на аварскитѣ; тя зависела отъ характера на почвата, дѣто трѣбвало да се приготвятъ оградитѣ. Затова тѣхниятъ видъ е разнообразенъ Отъ досегашнитѣ пъкъ проучвания на старитѣ укрѣпления въ българскитѣ земи се установява, че хринговетѣ т. е. укрѣпленията били строени, както покрай пограничнитѣ валове, тъй и въ вжтрѣшностьта на държавата, около важни стратегически пунктове Поради туй и въ старо-българскитѣ укрѣпления различаваме два вида: 1) *Погранични* и 2) *Вжтрѣшни укрѣпления*. Първитѣ имали за главна цѣль да защитятъ границата и да я направятъ повъзможность по-мжчнопроходима. Голѣма часть отъ тѣхъ сж описани отъ К. Шкорпила въ споменатата студия; „Окопы и земляныя укрѣпленія Болгаріи", помѣстена въ Абоба-Плиска, стр. 503 – 543. Размѣритѣ на пограничнитѣ укрѣпления, които обикновено сж строени до валоветѣ, сж по-малки и почти равни на римско-византийскитѣ кастели.

Вжтрѣшнитѣ укрѣпления сж били по-голѣми и съставлявали часть отъ вжтрѣшната укрѣпителна система на държавата. Къмъ тѣхъ трѣбва да отнесемъ тъй наречените *авлии* или *трингове*, който служили като косвена защита на вжтрѣшнитѣ укрѣпени лагери. Добруджанскитѣ остатки отъ валоветѣ при с. Туркоя и с. Естеръ сж принадлежали на старо-български *авлии* или *трингове* Влахкйойскиятъ валъ, между Черна-Вода и Силистра изглежда, че е ограждалъ пространенъ трингъ, крайшата на който се охранявили съ кастели отъ който единъ се намиралъ при с. Музаитъ, а другиятъ въ с. Рассово Сжщо и укрѣпленията между Силистра и Тутраканъ: „Градище" въ с. Кадикйой, както и двѣтѣ „Спанчовски землени укрѣпления", трѣбва да считаме като използувани отъ старо-българската укрѣпителна система. Сжщото може да се каже и за укрѣпленията между Тутраканъ и Руссе, именно „Буюкъ-кале, Кючукъ-кале и „Брѣш-

ленскиятъ окопъ" съ двѣтѣ землени укрѣпления „Брѣшленско-кале" и „Табията". По брѣга на Черно море сѫ отбѣлѣзани до сега само двѣ землени укрѣпления. едно въ с. Каябейкйой, не далечъ отъ с Шабла, съ име „Топракъ-кале" и друго при устието на р. Камчия, наречено „Ка ле въ Бояза". Направата и на еднитѣ и на другитѣ зависела отъ почвата, кѫдѣто сѫ бивали издигани. Въ Добруджа и Бесарабия обикновенно сѫ ги строили отъ пръстъ; а въ Мизия по-край Източна Стара планина и въ Тракия и другадѣ се срѣщатъ и каменни укрѣпления. Но, винаги земленитѣ прѣобладаватъ даже и тамъ, дѣто се срѣща въ изобилие камъкъ. На мѣстното население тѣ сѫ извѣстни подъ името „Топракъ кале" т. е. землено укрѣпление. К Шкорпилъ приема, че земленитѣ укрѣпителни постройки съ малки изключения трѣбва да се припишатъ на старитѣ българи. (Абоба-Плиска, стр. 503).

б) Вѫтрѣшни укрѣпени станове.

1) Най-старият Исперихов станъ.

Черноморскитѣ българи по старъ обичай строили на подходни мѣстности вѫтрѣ въ територията си военни лагери, които били ограждани съ редица валове и укрѣпления. Прѣдназначението на становетѣ е било да се събиратъ на удобно мѣсто военнитѣ сили, кѫдѣто се обучавали и отдѣто потегляли далечъ на походъ срѣщу неприятеля. Благодарение на укрѣпеностьта си становетѣ служили и като най-сигурно жилище на върховния вождъ, който въ тѣхъ си построявалъ и домъ т е. палатъ или *ὑπέρφυμον οἶκον*. А понеже държавата била отъ нѣколко направления заобиколена съ неприятели, то и такива лагери се намирали на нѣколко посоки. Най-старъ по дата лагеръ на Дунавскитѣ българи трѣбва да считаме бесарабскиятъ станъ, кѫдѣто билъ нападнатъ ханъ Исперихъ отъ византийския импер. Константина Погоната прѣзъ 678-9 г. Мѣстоположението на този станъ, който билъ снабденъ съ *ὀχυρώματα*, т. е укрѣпления или *ἐρύματα*, не ни е точно извѣстно. Византийскитѣ историци съобщаватъ само, че, слѣдъ като се минавалъ Дунава, започвала мѣстность блатиста и мѫчно проходима, вслѣдствие на което византийскитѣ войски, които се опѫтили да унищожатъ този лагеръ, не могли да дѣйствуватъ бързо и свободно и се натъкнали на мѫчнопрѣодолими прѣпятствия. Отъ тѣзи свѣдѣния и, като имаме при туй прѣдъ видъ и характера на мѣстностьта по край Дунава, а сѫщо и обстоятелството, кѫдѣ именно, най-лесно се минавало долното течение на Дунава, то трѣба да заключимъ, че най-стариятъ концентрационенъ лагеръ на Исперихa ще да се намиралъ не много по на сѣверъ отъ дунавската блатиста мѣстность, между езерята Kagull и Jalpuch и пр. южно отъ вѫтрѣшния бесарабски валъ. Туй мѣсто е облагоприятствувано отъ природата за по-право и по-лесно

съобщение между Бесарабия и Добруджа, именно: при гр. Исакча, който въ старо врѣме се наричалъ Noviodunum и като крѣпость е служилъ да прѣдпазва прѣходътъ на дѣсния брѣгъ на Дунава *). Малко по на изтокъ отъ гр Исакча е най-удобното мѣсто за прѣминаване на Дунава и тукъ сж го прѣминавали разнитѣ народи още отъ най-старо врѣме, които нахлували въ римска и византийска територия отсамъ Дунава.

2) Галацкиятъ станъ.

Галацкиятъ станъ обхващалъ жгѣлътъ, който се образува при устията на рѣкитѣ Серетъ (древниятъ Hierasus), Пругъ (Pyretus) и Дунава Отъ сѣверо-западната открита страна лагерътъ е билъ заграденъ съ валъ, който започва до лѣвия брѣгъ на р. Серетъ и въ видъ на джга отъ 27 км. изпжкнала къмъ с.-з., достига до брѣга на езерото Братешъ. Отъ другитѣ страни лагерътъ се запазвалъ съ естествени прѣпятствия: на югъ съ р. Серетъ, на юго-изтокъ съ р. Дунавъ, отъ изтокъ се защищавалъ отъ езерото Братешъ и р. Прутъ. Формата му е била почти трижгълна. Дали е имало на вжтрѣ къмъ гр. Галацъ другъ укрѣпенъ поясъ съ окопи и кастели, не е извѣстно до сега. Споредъ насъ този станъ е билъ прѣдназначенъ да прѣдпазва западната погранична часть отъ държавата и сжщеврѣменно да служи като сборенъ пунктъ на старо-българскитѣ войски, които се приготвяли да дѣйствуватъ противъ аваритѣ, а може би и славянитѣ въ Дакия, тъй като тѣхнитѣ рѣки, както отбѣлѣзахме, се вливали въ Дунава.

3) Николицелскиятъ станъ.

Николицелскиятъ станъ се намира въ сѣверната почти срѣдна планинска часть на Добруджа, не далечъ отъ Дунава. Общата форма на лагера е отжпенъ трижгълникъ, основата на който е обърната къмъ юго-изтокъ, а отжпениятъ върхъ къмъ сѣверо-западъ. Страничнитѣ му части сж обърнати: едната къмъ сѣверо-изтокъ (Исакчанското равнище), а другата къмъ юго-западъ (долината на р. Таица).

Този лагеръ е заобиколенъ 1) отъ *външенъ* валовъ поясъ, 2) отъ *срѣденъ* почти концентриченъ на първия и 3) вжтрѣшенъ, снабденъ съ четири кастели, наречени, *„Кале Флорилоръ“ „Голѣмо Кале“ „Гургой Кале“ и „Малко Кале“*. Основната страна на *външния* трижгъленъ поясъ, т. е юго-източната страна е дълга 7.5 километри и върви почти по права посока съ незначителни изкривявания. Дължината на юго-западната

---

*) К. Шкорпилъ, като схваща своеобразно извѣстието на Теофана и Никифора, е на мнѣние, че Исперихъ се билъ настанилъ въ Галацкия лагеръ и отъ тукъ миналъ Дунава и стигналъ на дѣсния брѣгъ при старата крѣпость Dinogetia, която въ римско врѣме пазила на туй мѣсто прѣходътъ на Дунава. (Добруджа, стр. 227—28).

страна ненадминава 10 км., а сѣверо-източната страна е дълга 8 5 км. Тъй, че външният трижгълен поясъ е напълно обграденъ съ окопи, които съ малки изключения вървятъ по най-стръмнитѣ мѣста. Цѣлото пространство, заградено отъ външния поясъ е 48.3 квадратни километри. Щомъ като неприятелятъ успѣелъ да мине външния валовъ поясъ, се натъквалъ на идващия подиръ него, т. е. на втория, или на срѣдния валовъ поясъ, който се състоелъ отъ два вала, отъ които единиятъ е билъ обърнатъ къмъ сѣверо-западъ, а другиятъ—къмъ юго-изтокъ. Значи, срѣдниятъ валовъ поясъ билъ непълненъ, защото нѣмало издигнатъ валъ отъ къмъ сѣверо-изтокъ. Отъ тази послѣдна страна трѣбва да не се чувствувала особенна опасность, а може би и самата мѣстность да не изисквала окопна постройката, та старо-българскиятъ инженеръ пропусналъ да издигне и тукъ валъ, като не потрѣбенъ.

Слѣдъ срѣдната валова линия идвала третата, т. е. *вжтрѣшната* часть на крѣпостьта или самото срѣдище на лагера, което има форма на трапеция „съ поголѣмата си неукрѣпена основа 1.1 километъръ, обърната къмъ сѣверъ, а съ малката основа, 650 метра дълга, обърната къмъ югъ. Височината на трапецията е 1 м.". Цѣлото пространство на най-вжтрѣшата, оградена съ валове трапеция, обхваща 0,875 квадратни километри. Само тритѣ укрѣпления, *Флорилоръ Кале*, *Голѣмо Кале* и *Гургой Кале* се съединяватъ съ вала, а *Малкото Кале* остава отдѣлно. Въ стана сж констатирани само двѣ изкуствени наблюдателни могили и нѣколко пжтища и порти[1]) „Въпрѣки многосложниятъ теренъ на лагера вижда се стрѣмление на строителитѣ за праволинейность при окопитѣ и то при най-стръмнитѣ мѣста". Нѣма съмнѣние, че първитѣ два пояса отъ валоветѣ, т е. външниятъ и срѣдниятъ сж служили като пазители на третото вжтрѣшното укрѣпление, кждѣто се намирало и жилището на по-първитѣ старо-български ханове до Кръма.

4) *Плъсковскиятъ станъ.*

Старо-българскиятъ станъ, извѣстенъ подъ името *καμπος τις Πλσκας* въ нашитѣ надписи, а у византийцитѣ *Πλίσκова*, *Плъско-*

[1]) Научни свѣдѣния върху Николицелския лагеръ за първъ пжть ни даде тазь година К. Шкорпиль въ книгата Добруджа стр. 195—223. Той пише: „При издирванията си сполучихъ да намѣра въ тукашнитѣ гжсти гори всичкитѣ части на лагера, слѣдъ което щабътъ на третата армия изпрати топографа Десевъ, за да направи картографическа снимка". Ний посѣтихме миналата година и Николицелскиятъ станъ. Тогава се изсичаше гората, и туй спомогна за откриването на послѣдователнитѣ укрѣпителни линии. Но положението ми като простъ войникъ на много мѣста ме лишаваше отъ съдѣйствие на военнитѣ власти, особенно тамъ, дѣто като команданти дѣйствуваха млади и неопитни офицери, както бѣше и случая въ Николицелъ. Въ германската Генералъ-щабна карта неправилно е означенъ Николицелскиятъ лагеръ. Навѣрно, споредъ свѣдѣнията на Точилеско, които сж неточни.

во, се намиралъ въ Шуменската плоскость при с. Абоба. Този военен лагеръ ималъ форма на неправиленъ четвероѫгълникъ, както туй се установя отъ слѣдитѣ на валовия поясъ, който го обграждалъ. Сѣверната страна на валовата линия е около 4 километра дълга, а южната достига приблизително до $2^3/_4$ км. Страната, обърната къмъ истокъ, както и западната, сѫ били почти равни и не надминаватъ 7 км. Този външенъ валовъ поясъ на лагера е заобиколенъ почти отъ свѣкѫдѣ съ планински възвишения, които споредъ изслѣдователитѣ, могли да служатъ като първа укрѣпена линия, тъй че валоветѣ съставлявали вториятъ укрѣпителенъ поясъ на лагера[1]). Пространството, което се обхващало отъ валовия поясъ, достига на 23·3 квадратни километри.

Малко по на истокъ отъ срѣдата на туй обградено пространство, се намирала сѫщинската крѣпость *Плъсково*, развалинитѣ на която се виждатъ и сега и се наричатъ „Кале-ери". Обемътъ на тази вѫтрѣшна крѣпость въ лагера достига на 0.500 квадратни километра. Крѣпостьта има форма на трапеция; успореднитѣ ѝ страни сѫ западната и източната, първата е дълга 788 м, а втората — 612 метра. Южната и сѣверната страни сѫ почти равни, по 740 метра дълги. Стѣнитѣ на крѣпоста били тълсти, по ѫглитѣ на които имало четири кули. Двойни кули имало по стѣнитѣ и тамъ, дѣто се намирали вратата на крѣпостьта, които били четири на брой. Вѫтрѣ въ крѣпостьта имало издигнатъ величественъ камненъ палатъ на великитѣ старо-българскитѣ ханове: Кръмъ, Омъртагъ, Маламеръ и пр.[2]). А слѣдъ покърстването на великия ханъ Бого-

---

[1]) Интересно положеніе сторонъ окопа. Все пространство, занятое укрѣпленіемъ, прикривается буграми: Кърк-юклерскимъ, Салманскимъ и Янакъ-ери; съ южной же стороны укрѣпленіе прикрывается отвѣтвленіями двухъ послѣднихъ бугровъ къ устью Асаръ-дере и возвышеніемъ „Мали-Кабаюкъ", разположеннымъ на противоположномъ берегу рѣчки Канаръ-дере. Окопъ, какъ видимъ, не расположенъ по гребнямъ бугровъ, но на ихъ склонахъ, обращеныхъ къ ручью Асаръ-дере, такъ что какъ внутренное укрѣпленіе, такъ и окопъ совершенно были скрыты, съ какой бы стороны мы книмъ ни приближались. Какая стратегическая цѣль прѣслѣдувалась такимъ положеніемъ укрѣпленія трудно отгадать, можно прѣдположить, что во время нападенія непріятелей защитники охраняли сначала гребни бугровъ и въ случаи неудачи отступали назадъ за линію окоп², и окоп являлся такимъ образомъ второй оборонителной линіей. Матеріалы для Болгарскихъ Древностей. Абоба-Плиска стр. 38.

[2]) Планътъ и остаткитѣ отъ палата се разкриха при разкопкитѣ, направени прѣзъ 1899—1900 г. отъ руския Археолог. Институтъ въ Цариградъ. Турскиятъ географъ хаджи Калфа († 1658 г.) като описва развалинитѣ на лагера казва. Тамъ се намирала една голѣма и широка стѣна отъ врѣмето на невѣрнитѣ, която завземала повече мѣсто отъ колкото Цариградъ тъй че много поляни и планини се намирали въ нея Жителитѣ вземали отъ тамъ четириѫгълни одѣлани камъни за кѫщитѣ си". Hadji. Ch. Ifa, Rumeli und Bosna, übers. Hammer. Wien 1812, 35.

ришъ (Борисъ) била построена вънъ отъ крѣпостьта и величествена базилика на мѣстото, което се казва „*Клисе-ери*“[1]). Въ Плъсковския лагеръ се съхранявала държавната архива, написана върху каменни надписи: като мирнитѣ договири съ Византия въ разни врѣмена, подирѣ, почетнитѣ паметници, издигнати въ честь на военачалницитѣ: таркани, кавкани, джупани колани, и пр., които загинали на бойното поле за величието на България; сетнѣ, паметницитѣ за важни държавни постройки и пр. Туй се потвърждава отъ факта, че въ Абобското плато сж намѣрени повечето отъ старо-българскитѣ надписи, извѣстни до сега у насъ[2]). Плъсковскиятъ лагеръ, освѣнъ туй, се защищавалъ и отъ околнитѣ укрѣпления, именно: Кабаюкското землено укрѣпление, Новопазарското, Гйоджедженското и каменното Войвода-кйойско укрѣпление и др. Тѣ служили като прѣдни тринговe на лагера. Този начинъ на укрѣпване на Плъсковския станъ, както и на Николицелския, заобиколени съ редица послѣдователни укрѣпени линии, най-ясно свидѣтелствува за пълното сходство на укрѣпителната система у аваритѣ и българитѣ.

Плъсковскиятъ лагеръ ималъ прѣдназначение да пази България срѣщу Византия, която отъ своя страна му противопоставяла крѣпости: Маркелъ (*Μαρκέλλων*) (Карнабатъ), Анхиалскиятъ лагеръ *κάμπος Ἀγχιάλου* съ Месемврия и крѣпостьта Верое (Стара-Загора). На тѣзи разни видове укрѣпени мѣста въ България се дължи отчасти ужасътъ, който обхващалъ византийскитѣ войски, когато получавали заповѣдъ да нахлуватъ въ българскитѣ земи.

Външни укрѣпени станове.

Освѣнъ укрѣпенитѣ кампуси (campus), които се намирали въ вжтрѣшностьта на държавата, старитѣ българи сж усвоили,

---

[1]) Споредъ въведението на Ивана Екзарха въ „Шестоднева“ ето какво впечатление правилъ на чужденеца въ X вѣкъ старо-българскиятъ дворъ: „Ако той дойде отдалечъ и влѣзе въ прѣддворието на княжеския дворъ, то ще се очуди и като се доближи до вратата, съ любопитство ще распитва. А когато влѣзе вжтрѣ, ще види по двѣтѣ страни градежи, украсени съ камъни и изпъстрени съ дърво. Като отиде по-нататъкъ въ двора, той ще види високи палати и църкви съ безчисленни камъни, дървени украшения и живописъ, украсени отвжтрѣ, съ мраморъ и мѣдь, срѣбро и злато, така щото той не знае съ какво да ги сравни: тъй като въ неговата си страна той никога не е видѣлъ подобно нѣщо, но само бѣдни колиби. Той не ще бжде въ себе си отъ удивление. Но ако той случайно види князътъ съ бисернитѣ дрехи, съ върви жълтици на шията, съ ржкавели опасанъ въ пурпуровъ поясъ, съ златенъ мечь и какъ при него отъ двѣтѣ му страни сѣдятъ боляритѣ съ златни върви, поясъ и ржкавели, то ако го попита нѣкой, като се завърне въ отечеството си: какво видѣ тамъ? Той ще каже: „азъ не зная какъ да ви разкажа: само вашитѣ собствени очи биха били въ състояние да схванатъ тоя роскошъ“. Miklosich, Chrestomatia paleoslovenica. Vindobonae 1854 p. 83.

[2]) Въ Руската Генерълщабна карта, поправена отъ Картографическия ни Институтъ е правилно нанесенъ Плъсковскиятъ лагеръ, само, че не сж означени околнитѣ укрѣпления.

навѣрно отъ съсѣдитѣ си, обичаи да укрѣпяватъ своитѣ войскови станове, и когато сж прѣбивавали въ чужда територия. Укрѣпяването на лагеритѣ отъ прѣбългаритѣ се явява като попълване на военнитѣ имъ обичаи, тъй като въ Тактиката на Маврикия четемъ, че изобщо скититѣ „палаткитѣ си въ становетѣ не обкржжаватъ съ валове, както правятъ римлянитѣ и перситѣ, но ги разполагатъ правилно споредъ нуждитѣ си". За външенъ укрѣпенъ старобългарски лагеръ пръвъ пжть става дума у византийскитѣ писатели прѣзъ 812 год., когато великиятъ ханъ Кръмъ забилъ близо до гр Одринъ твърдѣ мощенъ станъ. (*Ὁ Κροῦμμος . . . . στρατόπεδόν τε μάλα ἐπήξατο*) и то тъкмо срѣщу византийскиятъ лагеръ И когато настжпило врѣмето да се открие сраженето императорътъ заповѣдалъ да се разрови и събори палисадътъ (*διαρρῆξαι τὸν χάρακα*) и да се отворятъ вратитѣ на стана (*ἀνίγνησί τε τὰς πύλας τοῦ στρατοπέδου*). Тогава сжщото нѣщо се извършило и въ стана на Кръма (*Τὸ δὲ αὐτὸ τοῦτο καὶ ὁ Κροῦμμος εἰργάσατο.* Georg. Cedren. p 44, t II). А че българитѣ имали обичай да издигатъ палисади въ лагеритѣ си за запазване на войскитѣ отъ внезапно нападане най-ясно се вижда отъ извѣстието на *Симеона Магистеръ* р. 612, което гласи: „че Кръмъ прѣзъ 813 год. 17 юли, като се разположилъ съ войскитѣ си прѣдъ Цариградскитѣ стѣни", като новъ *Сенахерибъ*", обсадилъ града и издигналъ валъ около него, (навѣрно отъ залива до Пропонтида) *καὶ ἔβαλεν χάρακα ἐπ αὐτῷ* – ac vallum mittit Sym. Magist (p. 612 .

Между туй съ течение на врѣмето намираме възприето отъ българитѣ и укрѣпяването на своитѣ външни лагери посрѣдствомъ обознитѣ си кола, т е | чрѣзъ така наречения *„Вагенбургъ" (Wagenburg)* За туй нѣщо ни съобщаватъ франкскитѣ аналисти Така напримѣръ въ 853 г., Карлъ Плѣшиви е изпратилъ пари и подаръци на младия български владѣтель Богориша (Борисъ-ханъ), за да го склони да нападне юго източната франска область. Борисъ съ моогобройна войска заедно съ врѣменнитѣ си съюзници, панонскитѣ словѣни, се разположили въ земитѣ на *Бавария*, като й причинили голѣми опустошения. Но, когато българскитѣ конни отряди се пръснали да ограбватъ съсѣднитѣ поселения, възползуванъ отъ туй *Людовикъ Нѣмски* успѣлъ да обсади българския лагеръ, *който билъ укрѣпенъ съ обознитѣ кола* и започналъ кръвопролитно сражение Тогава Борисъ ханъ, като останалъ съ незначителни сили слѣдъ упорита защита, билъ принуденъ да отстжпи лагера си на противника; а подирѣ свързалъ и миръ съ нѣмцитѣ. който траялъ почти до края на столѣтието Тъй че, укрѣпяването на становетѣ отъ старитѣ българи трѣбва да отнесемъ къмъ нововъведенията въ армията си чрѣзъ заимствуване отъ съсѣдитѣ, за което свидѣтелствуватъ византийскитѣ писатели, като казватъ, че „*аварското и българското племе е било способно за култура* и твърдѣ опитно въ военното дѣло".

Могили.

1) Засадни.

Къмъ отбранителнитѣ постройки, издигнати отъ Черноморскитѣ българи въ вжтрѣшностьта на българската държава, трѣбва да отнесемъ и нѣкои групи *могили*, които се намиратъ въ Добруджанската равнина. Отъ видѣнието на пророка Исаия се учимъ, че единъ отъ по-първитѣ български владѣтели издигналъ въ Добруджанската равнина *сто могили*. За това него царь нарекли стомогиленъ царь **И тъи бо царь (славѣ) сътвори. р̃ могилъ въ земли блъгарстѣи Тогда нарекоше име емоу̯ . р̃ . могили царь. И бише . р̃ . могиль въ царство его** (Споменик Т. III). „Стотѣ могили сж, навѣрно Ἑκατὸν βουνοί, които Cedrenos II. р 594 споменува въ България прѣзъ войната на печенегитѣ (1048 1053 г.) въ врѣмето на императоръ Константина Мономаха. Това мѣстно название (Ἑκατὸν βουνοὺς τὸν τόπον ὀνομάζουσιν οἱ ἐγχώριοι) произлѣзло поради многобройнитѣ могили въ Черноморскитѣ мѣстности. Изглежда, че това название е било и другадѣ въ употрѣбление. Напримѣръ при р. Прутъ се споменува мѣстность „*O Sute de Mövile*". Българската мѣстность „сто могили" трѣбва да търсимъ сѣверо-източно отъ Шуменско въ началото на Добруджанската равнина, (къмъ Мангалия) защото, споредъ Кедрена, трѣбвало е да се измине източна Стара планина, та едва тогасъ се стигало до „*стохълмието*". Една група могили, наречени „Четирдесетъ могили" или „Кърк-юклеръ" се намира на сѣверо-западъ отъ Абобския лагеръ. Като имаме прѣдвидъ разнообразнитѣ засади, устроявани отъ тюркскитѣ народи, (тѣ сж изложени въ Тактиката, приписвана на императора Маврикия 582 – 601 год.) и начинътъ на воюването на старитѣ българи, трѣбва да заключимъ, че могилитѣ на групи въ Добруджа сж служили като прикрития или заслони на конницитѣ отряди при засадитѣ, които тъкмили да устройватъ българскитѣ войски на неприятеля.

2) Наблюдателни.

Но, българитѣ освѣнъ засадни могили, сж имали и *наблюдателни*; тѣ сж били издигани поединично на подходящи мѣста за наблюдение. Върху туй можемъ да се убѣдимъ отъ Търновския каменненъ надписъ, дѣто четемъ: „Най-великиятъ ханъ *Омортагъ*, като прѣбиваваше въ стария си домъ, направи великолѣпенъ домъ на Дунава, и като измѣрихъ разстоянието помежду двата величествени дома, посрѣдата издигнахъ могила и отъ самата срѣда на могилата до стария ми дворъ има двадесетъ хиляди сажни ($42^1/_2$ километра) и толкова сажни има до дома ми на Дунава. И могилата е величествена". (*Минало* год. I кн 3 стр 229). Самиятъ фактъ, че величествената могила, издигната отъ *Омортага* на такъво опрѣдѣлено разстояние, на каквото били построявани авлиитѣ т. е. 20,000 сажни (и аварскитѣ концентрически хрингове били построявани почти

на сѫщото разстояние), свидѣтелствува, че могилата е носила чисто воененъ характеръ съ наблюдателна цѣль. Отъ такива могили старо-българскитѣ военни постове, чрѣзъ запълване на голѣми огнове изъ могилитѣ, оповѣстявали на далечни растояния наближаването на неприятелска опасность. Тогава българскитѣ военнитѣ сили, щомъ като съглеждали сигналнитѣ огнове веднага се притичали на помощь на застрашената мѣстность. Подобни обичаи сѫ имали и други скитски народи напримѣръ славянитѣ и аваритѣ; тѣ сѫ описани отъ византийскитѣ писатели. Наблюдателни могили намираме и по-край валоветѣ и лагеритѣ.

Засѣки.

Старитѣ българи при защитата си противъ неприятелитѣ си служили и съ засѣки т е. доста широки дървени прѣгради, въ видъ на стѣна, издигани въ проходитѣ, кждѣто щѣли да минаватъ неприятелски войски, съ цѣль да заприщатъ навлизанието и излизанието имъ прѣзъ тѣхъ. Отъ историческитѣ свидѣтелства за подобни постройки знаемъ, че между 20-22 юли 811 год. великиятъ ханъ Кръмъ съ засѣки заградилъ византийскиятъ императоръ Никифоръ заедно съ войската му, нѣкждѣ въ проходитѣ на източна Стара планина (*ἐκεῖνος τὰς τῆς χώρας εἰσόδους καὶ ἐξόδους περιπεφραγμένοις ξυλίνοις ὀχυρώμασι πέμψας κατησφαλίσατο*. Theoph. p 763) Императоръ Никифоръ, като се видѣлъ заграденъ съ такива стѣни се смаялъ и като отъ гръмъ поразенъ, незнаелъ какво да прави и прѣдсказалъ на съпѫтницитѣ си пълно погубване. Тогава той произнесълъ знаменититѣ думи. „Че даже, ако да бѣхме станали крилати, никой да не се надѣва да избѣгне погрома“ (*Ὅτι κἂν πτερωτοὶ γενώμεθα, μηδεὶς ἐλπίσῃ διαφυγεῖν τὸν ὄλεθρον*. Theoph. p. 762-73 Минало, год. I, кн. 3, стр. 323). Резултатътъ отъ туй заграждане съ засѣки е билъ, че Кръмъ успѣлъ да убие императора Никифора и да унищожи напълно армията му.

Къмъ укрѣпенитѣ постройки, които иматъ връска съ засѣкитѣ можемъ да отнесемъ и ония работи, които били нагласени прѣзъ 970 г. въ мѫчнопроходимитѣ тѣсни пѫтеки на Източна България, наречени клисури. (*Εἰς τὴν τῶν Μυσῶν δυσέμβολοι καὶ ἐστενωμένοι ἀταρπιτοί, ἃς καὶ κλεισούρας . . . . κατονομάζουσι*. Прѣзъ пролѣтьта на 971 г. когато императорътъ Иоанъ Цимисхи се намиралъ въ Одринъ и се готвилъ да навлиза въ България противъ руския князъ Святослава, шпионитѣ му доложили, че най-удобнитѣ и най-тѣснитѣ и мѫчнопроходими пѫтища, които били затворени съ нѣкои *прѣгради* и *огради* отъ скититѣ, поради великденскитѣ праздници, не се пазили отъ послѣднитѣ, защото недопускали, че прѣзъ такиви дни гърцитѣ ще прѣдприематъ походъ. (*Τὰ ἐπικαιρότατα καὶ στενωτατα, δυσπρόσοδά τε, τῶν ἀταρπιτῶν θρᾳκοῖς τισι καὶ ἐρημίοις συγκλεῖσαι*. Leo Diacon. p. 130) Отъ туй извѣстие излиза че

и прѣзъ X вѣкъ на сжщититѣ мѣста, кждѣто ханъ Крѫмъ е успѣлъ да загради неприятеля, укрѣпителнитѣ работи продължавали да сж въ дѣйствие, и когато Цимисхи възнамѣрявалъ да привземе Велики Прѣславъ и пр. . .

За други засѣки, направени отъ старитѣ българи, ни съобщаватъ пакъ визант. писатели. Споредъ *Скилица-Кедрина* царь *Самуилъ*, прѣзъ лѣтото на 1014 год., като се научилъ, че византийскиятъ императоръ *Василий II Българоубиецъ* се готвилъ да навлиза съ армията си въ България, съумѣлъ съ *ровове* и огради да му прѣгради входътъ въ България. (*Ὁ Σαμουὴλ δὲ . . . . ἔγνω τάφροις καὶ ὀρυγοῖς ἐπιτειχίσαι τούτῳ τὴν εἰς τὴν Βουλγαρίαν εἴσοδον*). И като знаелъ отъ опитъ че императорътъ навлизалъ въ Македония, която тогава се наричала България, прѣзъ *Кампа-Лонгъ и Клидионъ* (*διὰ τοῦ λεγομένου Κιμβα-λόγγου καὶ τοῦ Κλειδίου*, сегашниятъ *Рупелски проходъ* и Ключъ по течението на р. *Струмица* заповѣдалъ тѣзи тѣснини да се укрѣпятъ, като построили пространна прѣграда (*Φραγμὸν οὖν δομησάμενος εἰς εὖρος πολύ*. Cedren p. 457.

Тогава царь Самуилъ прѣградилъ съ засѣки и пѫтищата, които водили отъ Солунъ за Струмница, (*καὶ τὰ ταῖς κατ' αὐτοὺς ὁδοῖς πυροληῆσαι δέματα*. Ibid. p. 459), съ цѣль да попрѣчи и отъ тъзи страна на навлизането на Българоубиеца въ българска територия. Опититѣ на византийскитѣ войски да форсиратъ фронтално тази засѣка при тъй наречената клисура *Ключъ* (*τὸ ἐν τῇ κλεισούρᾳ τοῦ Κλειδίου δέμα*) излизали изпърво несполучливи и напраздно били дадени огромни жертви. Тогава Василия II намислилъ да се върне. Но пловдивскиятъ стратегъ *Никифоръ Ксифия* прѣдложилъ на военния съвѣтъ планъ за обходъ на засѣката при Ключъ отъ къмъ Бѣласица планина, който и билъ приетъ съ задължение щото императорътъ да продължава чести фронтални нападения на засѣката, за да отвлича вниманието на българитѣ, до като *Ксифия* извърши нагласениятъ обходъ. (*Καὶ αὐτὸν μὲν προσμένειν καὶ συνεχεῖς προσβολὰς τῷ δέματι ποιεῖσθαι παρεγγυήσας*). И дѣйствително, на пловдивския стратегъ, слѣдъ като се върналъ назадъ и заобиколилъ лежащата на югъ отъ Ключъ (*Клидионъ*) висока планина наречена *Бѣласица* (*Βελάσιτζα*) и, слѣдъ като се изкачилъ по стръмни каменисти и угорни мѣста (*καὶ τραχυλορίαις καὶ ἀνοδίαις χρεισάμενος*), удало му се на 29 юли да се яви внезапно съ викове и шумъ отъ високо въ тила на българитѣ. Послѣднитѣ, изненадани, се изплашили и ударили на бѣгъ. Тогава императорътъ самичъкъ разрушилъ стѣната и прѣслѣдвалъ българитѣ. (*Καὶ ὁ βασιλεὺς μόνωθεν διαρρήξας τὸ τεῖχος, ἐδίωκεν*). Тогава паднали около 15 хиляди българи въ плѣнъ, на които императорътъ заповѣдалъ да извадятъ очитѣ, като оставилъ на стотѣхъ единъ съ по едно око, за да водятъ плѣницитѣ Тази историческа засѣка въ стратегиката на *Кекавмена* се нарича *τὸ δέμα τῶν Ζαγορίων*, Загорски вжзелъ или засѣка, защото мѣстото, кждѣто тя била издигната, се впадало

въ *Загорската область*, Provincia Sagorion. *(Z. V. Lingenthal, Jus Graeco-Romanum III, p. 560)*

Засѣкитѣ по пжтя отъ Струмица за Солунъ по заповѣдь на Василий II по-късно били разрушени и изгорени отъ солунския военачалникъ *Теофилакта Ватанията*. (Проф *Йорданъ Ивановъ* засѣкитѣ смѣсва неправилно съ укрѣпленията: „За да очисти и изгори *укрѣпленията*, направени отъ българитѣ въ клисуритѣ и отвори свободенъ пжть за Солунъ". *Извѣстия на Историчвското Дружество въ София*. Кн. III, стр 10). Вслѣдствие на подобно погрѣшно разбиране прѣди двѣ години проф. Йорд. Ивановъ телеграфира на *Академията на Науките*, че е открилъ при с. *Ключъ* укрѣплението на царь *Самуила?* Телеграмата се обнародва въ в. „*Миръ*". И Schlumberger нѣмалъ ясно прѣдставление за засѣкитѣ.

Понеже засѣкитѣ могли да се изгарятъ, то стѣнитѣ имъ сж били отъ дърво. Тъй поне тѣ сж описани отъ византийскитѣ историци, та нѣма за какво да смѣсваме засѣкитѣ съ укрѣпленията

Засади.

Изкуството да устрояватъ засади на неприятеля старитѣ българи сж наслѣдили отъ прѣдѣдитѣ си. Скитскитѣ засади сж били страшни за византийцитѣ. Въ тактиката на Маврикия се намиратъ отдѣлни глави за засадитѣ и за начинитѣ на тѣхното устройване въ разни мѣста. Кн. IV, глава II и глава III). Тукъ ще наведемъ II глава, понеже тя, както ще видимъ по-долѣ напълно се схожда съ начина на нагласяването засади и отъ българитѣ. Тя гласи: „Когато вече е започнало сраженiето, войскитѣ, които се намиратъ на първата линия, се обръщатъ нарочно въ бѣгство и неприятеля се нахвърля и ги прѣслѣдва въ безпорядъкъ, но щомъ той е прѣминалъ онова мѣсто, кждѣто сж разположени засадитѣ, то тѣ изкачатъ и се нахвърлятъ обикновено въ тила му; и всички, които отстжпвали до тогава прѣдъ неприятеля, се повръщатъ и по такъвъ начинъ неприятеля се намира заобиколенъ отъ всички страни". Византийскитѣ писатели ни оставили нѣколко извѣстия за нагласяване засади специално отъ българитѣ на византийцитѣ. Първа по дата *засада* е онъзи на 986 год., устроена въ околноститѣ на София, когато византийскиятъ Императоръ Василий II се промъкналъ прѣзъ тѣснитѣ и стръмни пжтеки при *Траяновитѣ Врата (ἐν τῇ Βουλγαρικῇ κλείσει* въ „Българския Ключъ") и обсадилъ крѣпостьта Тогава българитѣ отъ засада избили голѣма часть отъ войската, която напуснала лагера си и се опжтила въ околността да прибира фуражъ и храни *Τοίνυν πρότερον μὲν τοὺς ἐπὶ χίλον καὶ χορτάσματα τοῦ χάρακος ἐξιόντας ἐνεδρεύσαντες οἱ Μυσοί, πολὺν φόνον εἰργάσαντο*. Leo Diacon. p. 172) На сжщата настжпваща византийска войска българитѣ устроили втора засада, когато *Василия II*, слѣдъ 29 дневна несполучлива борба, снѣлъ обсадата на гр. София и потеглилъ обратно за Ца-

ригрaдъ. Кагато той на 17 августъ 986 год. стигналъ съ отстжпващата си армия до гористата Ихтиманска котловина и миналъ край кулата Стипонионъ (Штипоня, Ихтиманъ) и се изкачилъ по тѣснинитѣ и мжчнопроходимитѣ височини на „*българския ключъ*", тогава лично царь Самуилъ устроилъ му засада, като завзелъ съ войскитѣ „върховетѣ на околнитѣ планини". (*Καὶ ὁ Σαμουὴλ τὰς κορυφὰς τῶν κύκλωθεν ὀρέων κατέχων καὶ πάντοθεν ἐνεδρεύων, εἴπως δυνηθείη βλάψαι τοὺς ἐναντίους.* G Cedren. p 437) Послѣдствията отъ тази засада сж били, че императорътъ и една часть отъ армията му съ бѣгство спасили живота си въ Тракийската равнина; но цѣлия му лагеръ заедно съ царската палатка и царскитѣ отличителни знакове паднали въ ржцѣтѣ на царь Самуила. (*Ὁ δὲ Σαμουὴλ . . . . . ἐπιπεσὼν ἀθρόως μετ᾽ ἀλαλαγμοῦ καὶ βοῆς τούς τε Ῥωμαίους κατέπληξε καὶ φυγεῖν ἠνάγκασε καὶ τὸ στρατόπεδον κατέσχε . . . . .* G. Cedren. p. 437). Трета засада и то напълно сходна съ скитскитѣ и типична нагласилъ прѣзъ 996 год. срѣщу гърцитѣ пакъ самъ царь Самуилъ. Той, като потеглилъ на походъ срѣщу Солунъ, раздѣлилъ войскитѣ си на двѣ; поголѣмата часть отъ тѣхъ настанилъ въ мѣстности, прѣдназначени за засади, (*καὶ τὸ μὲν ἄλλο πλῆθος εἰς λόχους καὶ ἐνέδρας διαμερίσαντος, ὀλίγους δέ τινας εἰς ἐκδρομὴν ἄχρι Θεσσαλονίκης αὐτῆς πελομφότος* G. Cedren. p. 449 , а само малка часть отъ тѣхъ изпратилъ да нападнатъ на Солунъ. Тогава Солунскиятъ дукъ Григорий Таронитъ, като узналъ за готвящето се нападение, изпратилъ сина си Ашота да види и му донесе за количеството на неприятелскитѣ войски, а той самъ го слѣдвалъ отзадъ. Ашотъ се нахвърлилъ срѣщу българитѣ и, като се сблъсналъ съ прѣднитѣ части и ги обърналъ въ присторено бѣгство (*τοῖς προδρόμοις συμπλακεὶς καὶ τρεψάμενος ἔλαθεν εἰς μέσους τοὺς λόχους περιληφθείς*), попадналъ въ срѣдата на засадитѣ и билъ заобиколенъ. Това, като научилъ баща му, се притекълъ на помощь за да го спаси отъ плѣнството. Но и той самъ билъ заобиколенъ отъ българитѣ и падналъ убитъ, а синъ му Ашотъ като пленникъ по-късно се оженилъ за една отъ Самуиловитѣ дъщери, която се била влюбила въ него въ затвора

Четвърта засада българитѣ устроили на солунския дукъ Теофилакта. Ботанията прѣзъ 1014 г. Василий II Българоубиецъ, слѣдъ като успѣлъ да плѣни 15 хиляди българи, се отправилъ да обсажда струмишката крѣпость Тогава той заповѣдалъ на солунския дукъ Ботанията съ отряда си да прѣмине струмишкитѣ планини и да изгори българскитѣ засѣки изъ пжтища, и да освободи пжтя, който водилъ отъ Струмица за Солунъ (*Ὑπερβῆναι κελεύσας τοὺς ἐν Στρουμνήτζῃ βουνούς, καὶ τὰ ἐν κατ᾽ αὐτούς, ὁδοῖς πυροπολῆσαι δέματα καὶ εὐπόρευτον αὐτῷ θεῖναι τὴν πρὸς Θεσσαλονίκην ἄγουσαν ὁδόν.*).

Българитѣ нарочно пропуснали Т. Ботанията да мине безпрѣпятствено Но, слѣдъ като изгорѣлъ засѣкитѣ и очистилъ пжтя, когато се връщалъ за да се присъедини къмъ армията

на императора, се натъкналъ на приготвенитѣ засади отъ самия Самуиловъ синъ *Радомира „въ една продълговата тѣснина“. (Περιλίτει λόχους ἐπ αὐτῷ τούτῳ προσκαθημένοις καὶ ἐνεδρεύουσιν ἔν τινι ἐλιμῆκει στενοχορία.* G. Cedren p 459) Щомъ като Т. Ботаниятъ навлѣзълъ съ войската си въ тѣсninата, билъ отъ всѣкждѣ заобиколенъ и българитѣ отгорѣ почнали да ги обсипятъ съ стрѣли и камъни, безъ да може нѣкой да се защищава поради гжстотата на войската и тѣснотата на мѣстностьта. Дукътъ Теофилактъ Ботаниятъ, дѣдо на бждащия императоръ Никифора, безъ да може да се защищава съ ржцѣтѣ си, билъ пронизанъ съ копие отъ Радомира, като му излѣлъ и черевата. (*Τοῦ Ῥαδομηροῦ τῇ λόγχῃ ἦν ἐπεφέρετο τὰ τούτου ἐκχέαντος ἔγκατα καὶ πολὺ μέρος σὺν αὐτῷ ἀπώλετο τοῦ στρατοῦ.* Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, S. 21).

Тогава избита била и по-голѣма часть отъ гръцката войска Засаднитѣ сражения досега у насъ не сж били различавани отъ обикновенитѣ, давани на открито поле. Царь Самуилъ се явява като майсторъ на засаднитѣ сражения и той си служилъ повече съ тѣхъ. Скилица-Кедринъ пишатъ, че царь Самуилъ се страхувалъ да даде сражение на открито поле. (*Πρὸς φανερὰν γὰρ συμπλοκὴν καὶ ἀγχέμαχον ἐδειλία.* Cedren p 437.

Засадитѣ сж прѣслѣдвали цѣлта да отнематъ отъ ржцѣтѣ на непрiятеля възможностьта да може да употрѣби всичкитѣ си разполагаеми военни сили въ сражението, тъй че непрiятелскитѣ сили бивали разбивани на части.

За да се използуватъ напълно засадитѣ изисквали се нѣкои условия, които непрѣменно трѣбвало да притежава устроителятъ имъ. *Безъ желѣзна десциплина, нападателенъ духъ и физическа мощь за издържливость* засадитѣ не могли да се изпълняватъ сполучливо А българитѣ сж притежавали напълно и тритѣ качества. Писателитѣ ни съобщаватъ, че споредъ старитѣ военни обичаи българскиятъ войникъ, който отказвалъ да изпълни заповѣдитѣ на началството си, се наказвалъ съ смъртъ Съ такива строги наредби се подържала желѣзната дисциплина въ старобългарската армия. Относително пъкъ издържливостьта на старитѣ българи Прокопий изрично ни съобщава, че хунскитѣ и словѣнскитѣ народи сж живѣели твърдѣ просто, прѣнасяли лесно горещини студове и дъждове и сж се обличали тънко леко и сж разходвали недостатъчно. А въ тактиката на Маврикия се казва, че „*трудности и лишения прѣнасятъ съ упоритость*“. (*Κἂν τῷ ἀφελεῖ διασώζουσι τὸ οὐνικὸν ἦθος . . Δίαιταν δὲ σκληράν τε καὶ ἀπημελημένην ὥσπερ οἱ Μασσαγέται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσιν.* Procop. De Bell. Goth. II, p 335 ed Bonn). (*Φέροντα ῥαδίως καὶ καῦσονα καὶ ψῦχος καὶ βροχὴν καὶ σώματος γυμνότητα καὶ τὸ τῶν δαπανημάτων ἔνδειαν*). Самитѣ пъкъ нападения при засадитѣ говорятъ ясно, че дѣйствително у българската войска сжществувалъ силенъ нападателенъ духъ

Засадитѣ ако и да се отнасятъ повече къмъ тактическитѣ дѣйствия на българитѣ въ старо врѣме, тѣ все пакъ сж свър-

зани съ укрѣпителнитѣ имъ работи, защото мѣстноститѣ, дѣто сж бивали устройвани, сж били прѣдварително нагласявани.

Крѣпости и обсадни машини.

Съ сключването на мира (679 год.) между хана Исперихa и императора Константина IV Погоната, съ който формално се отстжпваха провинциитѣ Малка Скития и Мизия на българитѣ, послѣднитѣ тогава станаха господари и на всички византийски крѣпости въ тѣзи области, които бѣха останали неразрушени отъ прѣдишното нашествие на аваро-българо-славѣнскитѣ племена За жалость, писателитѣ не ни съобщаватъ, кои именно отъ крѣпоститѣ по Дунава и Черноморския брѣгъ, както и въ вжтрѣшностьта на византийската държава, сж оцѣлѣли и подпаднали неповрѣденни въ български ржцѣ и кои сж били на ново издигнати отъ самитѣ българи[1]). Между туй у Теофана четемъ, че Варненската крѣпость паднала здрава. А отъ видѣнието на пророка Исаия се учимъ, че Исперихъ издигналъ крѣпоститѣ: Дръстъръ (Силистра), Плюска *Πλίσκова* у Leo Diacon, а *Πλισκα* въ каменнитѣ надписи до Абоба, съ цѣль, навѣрно, да ги използува за попълване на укрѣпителната си система въ новата територия. (**И тьи царь Исперь сѣзда градь великіе: и на Доунавѣ Дръстерь градь . . . . онь сѣзыда и Плюска градь . . . .**) Съ течение на врѣмето българитѣ продължавали да поправятъ разрушенитѣ римско-византийски крѣпости. Така, споредъ Видѣнието, съграждането на Никополъ при Дунава е станало прѣзъ II половина на 10 вѣкъ. На дѣсния долнодунавски брѣгъ източно отъ Тулча се намирала и старо-българската крѣпость „Прѣславецъ" или споредъ Нестора „Переяславецъ на Дунай", у византийцитѣ *ἡ μικρὰ Περισλάβα* у Идриси Berisklafisa[2]). Крѣпоститѣ бивали снабдявани отъ българитѣ съ силни гарнизони, които устоявали срѣщу мощни обсади. Споменатитѣ погорѣ укрѣпителни работи на българитѣ заедно съ крѣпоститѣ правили България неуязвима, особенно отъ къмъ южната ѝ страна, вслѣдствие на което византийскитѣ императори считали за голѣмъ подвигъ, ако имъ се удадѣло да навлѣзатъ, даже и съ измама въ българска земя, която грижливо се пазела главно покрай границата.

Между туй България започнала да води експанзивна политика, а туй врѣме настжпило съ присъединяването къмъ

---

[1]) Римската крѣпость Ulmetum (Чаталъ-Орманъ) въ срѣдна Добруджа прѣзъ VI вѣкъ, когато тукъ почнали да се поселяватъ славянскитѣ племена, била съвършенно, опустошена. *Οὐλμιτῶν ὄνομα . . . . ἐρημόν τε παντάπασι γέγονε.*(Procop. De Aedif. p. 293). Стѣнитѣ на тази крѣпость сж разкопани отъ влашкитѣ археолози.

[2]) Тази крѣпость постепенно била възвисена до завидно положение, та Киевскитъ князъ Святославъ казвалъ на майка си „Не люко ми есть в Кіевѣ быти, хочю жити в Переяславце на Дунай, яко то есть середа земли моей, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъ злато, паволоки, вина и овощеве разноличьи, изъ Чехъ же, изъ Угоръ сребро и комони, изъ Руси же скора и воскъ, медъ и челядь".

нейнитѣ владѣния на голѣма часть отъ аварскитѣ земи. По онова врѣме една часть отъ аваритѣ, слѣдъ като били разбити отъ българитѣ, прѣдпочтели да признаятъ върховната власть на българския си сроденъ народъ, отколкото да се подчинятъ всецѣло на Карла Велики, който успѣлъ да завла́дѣе столицата имъ заедно съ голѣма часть отъ сѣверозападнитѣ области на тѣхната държава (796 год.). Отъ тогава почватъ вече даже и франкскитѣ аналисти да прѣдставятъ старобългарското ханство, като могжща съсѣдна държава на франкитѣ, съ която сключили и договори.

Но, слѣдъ присъединяването на аваритѣ къмъ българитѣ, послѣднитѣ започнали скоро да проявяватъ своята експанзивность и спрѣмо Византия. Отъ тогава българитѣ усвоили изкуството да привзиматъ и крѣпости. На 808 год. великиятъ ханъ Крумъ (*Ὁ Κροῦμος ὁ περίφημος*) завзелъ Софийската крѣпость; а на 809 год. дезертиралъ въ България спатария Евтимий, новопокръстенъ арабинъ, опитенъ механикъ, който построилъ за българската армия многобройни обсадни машини. Съ тѣхната помощь българитѣ почнали да прѣвзиматъ една по една съ десетни византийски крѣпости въ цѣла Тракия, като се явили даже и прѣдъ самия Цариградъ. (*Ἐν οἷς ἦν καὶ Εὐθύμιος ὁ σπαθάριος μηχανικῆς ἔμπειρος . . . . προσέφυγε τοῖς Βουλγάροις καὶ ἐδίδαξεν αὐτοὺς πᾶσαν μαγγανικὴν τέχνην.* Theoph. p 753). На 812 год. Крумъ завзелъ крѣпоститѣ: Девелтъ, Бероя (Стара Загора) и Анхиало; а прѣзъ октомври обсадилъ Месемврия, силна черноморска твърдина, отдѣто систематически се направлявали и нападенията срѣщу българитѣ. Крумъ за да прѣвземе Месемврия употрѣбилъ обсадни машини и я прѣвзелъ (*Παρετάξατο ὁ Κροῦμος κατὰ Μεσημβρίαν ἐν μηχανήμασι μαγγανικῶν καὶ ἑλεπόλεων.* Theoph. p 776). Тукъ българитѣ намѣрили голѣмо количество припаси, злато, сребро и 36 тржби (сифони), които служили за пърскане на прочутия Грегориянски огънь. Византийскитѣ писатели съжаляватъ много, че българитѣ въ Месемврия намѣрили голѣмо количество отъ тази горяща течность, която могла да имъ послужи твърдѣ много при обсадитѣ на византийскитѣ крѣпости.

Прѣзъ 813 г. Цокъ, братъ на Крума, почналъ да обсажда Одринската крѣпость, която паднала, слѣдъ като я бомбардирали съ стѣноразбиващи машини (*Στήσαντες μαγγανικὰ ἐπολέμουν τὸ κάστρον.* Sym. Magister, p. 615). Сжщия авторъ ни съобщава, че тогава Крумъ разрушилъ и слѣднитѣ крѣпости: Атира (Буюкъ-Чекмедже) Силиврия, Даонъ, Родосто и Апросъ „и разрушиха всичкитѣ крѣпости по течението на р. Марица (Евросъ) малки и голѣми до Одринъ". Въ България до сега сж открити 16 надписани каменни стълба съ имената на Тракийско-Македонски крѣпости, които принадлежали на Византия (Абоба-Плиска стр. 174-182). Въ началото на 814 год. Крумъ се приготовлявалъ да прѣвземе Цариградъ. По този случай ето какво ни разправя визант. писатель Симеонъ Магистеръ:

„Прочее, слѣдъ това се доложи (отъ шпионитѣ на Византия), че Кръмъ опълчилъ многобройна войска, като събралъ и аваритѣ и всичкитѣ словѣни. При туй се съобщило, че той приготовлявалъ орждия отъ разни хелеополи обсадни машини, (*ἑλεπόλεων ὄργανά τε*), изобрѣтени отъ Димитрия Полиоркета и извънредно голѣми обсадни машини за хвърляне на камъни и стрѣли, (*καὶ μαγγανικὰ λαμπρεγδέστατα*) и кобилици и каменохвърлящи машини и тризжбци, (*τριβόλους καὶ πετροβόλους*) (*καὶ χελώνας*) и костенурки и високи стълби и кълба и топори и лостове и мотики и тарани (*κριούς τε . . . .*) и пращници (стрѣломѣтателни машини) (*καὶ βελοστάσεις*) и огнеизхвъргащи и камънохвъргащи машини (*πυροβόλα τε καὶ λιθοβόλα*) и скорпиди, машини за хвърляне стрѣли и камъни съ пращи (*καὶ σκορπίδια εἰς τὸ βάλεσθαι βέλη καὶ σφεδόνας*). Всички машини били прѣдназначени да се поставятъ срѣщу цариградскитѣ стѣни за да се прѣвземе величественията градъ. Казватъ, че тѣзи машини Кръмъ щѣлъ да постави на западната страна отъ града срѣщу Влахернската стѣна на мѣстото, кждѣто отъ засада било стрѣляно съ копие противъ него. Послѣдниятъ разполагалъ съ десеть хиляди волове за да прѣнесатъ всичкитѣ горѣказани орждия, поставени върху петь хиляди кола, които заповѣдалъ Кръмъ да свържатъ съ желѣза". (Symeon. Magist p.6 8).

Отъ туй твърдѣ важно извѣстие се установява напълно че старитѣ българи, способни да възприематъ всичко, което могло да засили и модернизира тѣхната армия, успѣли въ началото на IX вѣкъ да се снабдятъ, тъй да кажемъ, съ артилерийски паркъ, защото по онѣзи врѣмена обсаднитѣ машини извършвали функцията на съврѣменната артилерия. Като резултатъ отъ туй нововъведение въ старобългарската армия послѣдвало вдъхването на такъвъ страхъ между гръцкото население въ Тракия и Македония, че послѣдното, безъ да го гони нѣкой, започнало да напуска въ паника кръпоститѣ си и да търси прибѣжище въ по-сигурни мѣста. Това арабско-византийско механическо изкуство, съ помощьта на което доста лесно се прѣвзимали обсаденитѣ крѣпости, българитѣ продължавали да го култивиратъ и въ по-къснитѣ си врѣмена. Византийскитѣ лѣтописци разказватъ, че и великиятъ царь Симеонъ прѣзъ 914 год. при обсадата на Одринъ, поставилъ и стѣноразбиващи машини. Одринскиятъ военачалникъ, като забѣлѣзалъ туй се изплашилъ и прѣдалъ крѣпостьта на Симеона. (*Παγκρατούκας ὁ Ἀρμένης τὴν Ἀδριανούπολιν τῷ Συμεὼν προδέδωκεν.* Theoph. Continuat. p. 337)

Слѣдователно, византийскитѣ крѣпости не сж играли по висока роля отъ старо-българскитѣ. Само мисцитѣ на гарнизонитѣ и военниятъ имъ духъ сж имали значение при тѣхната защита*). Византийскиятъ Императоръ Василий II, както видохме,

*) Ето единъ примѣръ, който оправдава туй напълно. Въ Стратегикона на Кекавмена въ третия разказъ за Самуиловото врѣме се излага единъ непознатъ до сега епизодъ отъ войнитѣ, на императора

не е могълъ да прѣвземе нито Софийската крѣпость, нито пъкъ Струмишката, нито Мелнишката и пр. При покоряването на България военоначалницитѣ на крѣпоститѣ сж се прѣдавали на императора доброволно, поради безначалието въ България, и вслѣдствие династическигѣ убийства.

* * *

Въ заключение ще кажемъ, че отъ всичко изложено до тукъ върху фортификационитѣ работи на старобългарскитѣ войски, става ясно, какво послѣднитѣ сж имали своя собствена и здраво организирана *укрѣпителна система*, за сжществуването на която до днесъ, нито е знаялъ нѣкой отъ нашитѣ историци, нито пъкъ е подозиралъ нѣкой отъ чуждестраннитѣ, които сж писали специално за миналото на българитѣ. На тази защитителна система заедно съ силния войнственъ духъ на българина, освидѣтелствуванъ отъ писателя *Кассиодора* съ думитѣ: „Bulgares toto orbe terribiles“ и отъ аналиста Reginonis Prumiensis съ: — „His temporibus gens Bulgarum ferocissima ac bellicosa“, се дължи до голѣма степенъ осуетяването твърдото намѣрение на Византия да наложи върху засѣдналитѣ въ срѣдата на Балканския полуостровъ скитски народи своята културно-асимиляторска политика, при все, че тая Византия въ благоприятни за нея врѣмена не е пропускала случай да нанесе най-тежъкъ ударъ на жилавата българска военна сила. Съ туй се разяснява напълно и сжществуващата вѣковна умраза между *България и Византия*, прѣдадена чрѣзъ книжнината и фанариотитѣ и на иднитѣ поколения до днесь.

Василия II съ царь Самуила. Василий, като тръгналъ на походъ срѣщу българитѣ, достигналъ до българската крѣпость, която се наричала *Мория* и се намирала между Пловдивъ и Срѣдецъ (София), *κάστρον ὀνομαζόμενα Μορέα μέσον Φιλιππουπόλεως καὶ Τριαδίτζης*), Василий II обсадилъ тази крѣпость и се приготвилъ да я разбива съ парка отъ стѣноразбиващи машина; но защитницитѣ на обсадената крѣпость избиратъ нѣколко помлади юнаци (*νεωτέρους γενναίους*), които прѣзъ нощьта подпалватъ и изгарятъ, поставенитѣ отъ Василия II обсадни машини. „Това много огорчило Василия и го принудило да се отегли и да остави жителитѣ на тоя градъ свободни непокорени“. (Стратегиконъ, стр. 42) М. Дриновъ запитва: „Дѣ се е намирала крѣпостьта Мория, това не се знае“. (Съчинения на М. С. Дринова, Т I, стр. 636). Споредъ насъ тизи крѣпость трѣбва да отождествимъ съ днешнитѣ остатки „въ околноститѣ на с. Поибрене, $2^1/_2$ ч на юго-западъ, дѣто сж оцѣлѣли развалинитѣ на голѣмо градище — *Серсемъ кале*“, (П. Мутафчиевъ, Материали за Археол. карта на България, кн. II, стр. 57—58), тъй като *Μωρός* на турски значи серсемъ, глупъкъ, а Мория серсемликъ, оттамъ иде турския прѣводъ на името на крѣпоста Мория. „*Серсемъ кале* е разположено на единъ скалистъ полуостровъ, обиколенъ отъ протока на р. Тополница—Мжтизиръ. Полуостровътъ се съединява на сѣверо-западъ съ височинитѣ на Ихтиманската Срѣдна гора“.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ОКОПИЕ

Година III „Минало“ Кн. 10. Часть II.

БѢЛѢЖКИ

ВЪРХУ

Изкуството въ българскитѣ земи

прѣзъ срѣднитѣ и по-нови вѣкове

съ 7 образи

отъ

Г. БАЛАСЧЕВЪ

ПО ПОВОДЪ КНИГАТА „СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО“ — DIE ALTBULGARISCHE KUNST — отъ Д-ръ Б. ФИЛОВЪ, ДИРЕКТОРЪ НА НАРОДНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ.

Цѣна 10 лева.

СОФИЯ
Печатница П. Глушковъ
1920.

Година III. „Минало“ Кн. 10. Часть II.

БѢЛѢЖКИ

ВЪРХУ

Изкуството въ българскитѣ земи

прѣзъ срѣднитѣ и по-нови вѣкове

ОТЪ

Г. БАЛАСЧЕВЪ

ПО ПОВОДЪ КНИГАТА „СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО“ — DIE ALTBULGARISCHE KUNST — отъ Д-ръ Б. ФИЛОВЪ, ДИРЕКТОРЪ НА НАРОДНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ.

СОФИЯ
Печатница П. Глушковъ
1920.

Вмѣсто прѣдговоръ.

Видниятъ познавачъ изобщо историята на изкуството и частно на оная на Балканския полуостровъ и близкия истокъ, академикътъ Н. П. Кондаковъ още прѣзъ 1909 г. се отзова доста неласкаво за положението, въ което се намиратъ у насъ паметницитѣ на изкуството, намѣрени изъ нашитѣ земи. „Памятники искусства южныхъ славянъ еще только приводятся въ извѣстность и археологія. . . . болгарская. . . . пока совершенно лишена научной постановки. Памятники едва изучаются ради историческаго интереса съ стороны ихъ надписей и мѣстнаго антикварнаго значенія, но никакихъ научныхъ работъ и никакого историческаго подбора памятниковъ въ послѣдовательномъ развитіи формъ пока вовсе не сдѣлано". И докато се намирахме подъ пълното тежко впечатление на горѣнаведенитѣ мисли, ето че директорътъ на Народния Археологически Музей Д-ръ Б. Филовъ прѣди нѣколко мѣсеци ни изненада съ обнародването въ Швейцария на крупенъ трудъ — скжпо луксозно издание на нѣмски, френски и английски — подъ заглавие: *„Старобългарското изкуство, съ 72 образи въ текста и 58 таблици"* (отъ които 10 цвѣтни). Изглежда, че тази книга се явява, като плодъ отъ многогодишни проучвания на културнитѣ паметници на изкуството, прибрани повечето въ Софийския ни Музей. Задоволството отъ появяването на това съчинение, въпрѣки отсжтствието на сериозни прѣдварителни проучвания, още повече порасна, като прочетохме въ прѣдговора, че за излизането му на бѣлъ свѣтъ съвокупно сж сътрудничили, както професоритѣ: А. Милетичъ, И. Ивановъ и Н. Милевъ, тъй и художницитѣ: А. Митовъ, И. Мърквичка и Б. Михаиловъ (Den gemeinsamen Bemühungen dieser Herren ist es zu verdanken, dass dieses Buch erscheinen kann.). Това означаваше за насъ единъ видъ гаранция, че българската наука поне въ този случай ще бжде прѣдставена съ достоинство прѣдъ чуждия свѣтъ въ пълната смисъль на думата. Но при подробното и по-внимателно проучване на материяла, за жалость, останахме до такъва степень поразени отъ редицата своебразни схващания и ненаучна прѣцѣнка на паметницитѣ — датирането имъ е погрѣшно — че рѣшихме да обнародваме слѣднитѣ си бѣлѣжки съ надежда, че тѣ, може би, ще послужатъ въ бждаще, като основа при по-нататъшното правилно оцѣнявание на въпросния материялъ, върху който ще се направятъ строго научни заключения относително развитието на изкуството въ съвокупното ни историческо българско отечество.

Бѣлѣжки върху изкуството въ българскитѣ земи прѣзъ срѣднитѣ и по-нови вѣкове.

Въ горѣнаведеното съчинение Д-ръ Б. Филовъ се опитва да прослѣди основнитѣ черти въ развитието на старобългарското изкуство и да опрѣдѣли мѣстото, което му се пада въ общата история на изкуството. Отъ проучването на материяла на тази книга се установява, че авторътъ въ увода си (2 стр.) се потрудилъ да изложи развитието на античното изкуство въ българскитѣ земи до създаването на Дунавска България. Обаче, той не е взелъ въ внимание културнитѣ паметници, издирени и прибрани напослѣдъкъ отъ чуждестраннитѣ археолози, които сж проучвали провинцията *Малка Скития* (Добруджа), която, както е всеизвѣстно, нѣколко вѣкове наредъ е съставлявала срѣдище на старобългарската държава. Освѣнъ това, въ книгата му не намираме даже и споменъ нито за величествения римски паметникъ на побѣдитѣ, издигнатъ при крѣпостьта Tropeaum Trajani (Adam-Klisse—Адамъ-Клисе) и облицованъ съ интересни релиефни сцени отъ борбитѣ на римлянитѣ съ неприятеля, (Gr. G. Tocilesco, Fouilles et recherches archéologique en Romanie.) нито за гръко-римо-византийскитѣ крѣпостни строежи въ вжтрѣшностьта и по дунавскитѣ и черноморски брѣгове, нито пъкъ за храмоветѣ — базилики отъ първото врѣме на християнството въ Добруджа. (V. Pârvan, Cetatea Ulmetum. Anal. Acad. Rom. t. XXXIV № 8). Вслѣдствие пропускътъ на всичко туй се забѣлѣзватъ нѣкои неточни схващания въ материята на въведението. Твърдѣ естествено е, че паметницитѣ на изкуството въ Малка Скития сж указали влияние на старобългарскитѣ ханове при прѣдприетитѣ отъ тѣхъ постройки, тъй като и тѣ съ удивление сж гледали на тракогръко-римскитѣ паметници (въ тѣхно врѣме, тѣ били почти запазени), както и ние днесь, и сж могли да послужатъ въ много отношения, както ще видимъ, като образци на владѣтелитѣ на старо-българската държава.

Нъ да разгледаме сжщинския материялъ отъ труда на Филова, именно: *старобългарскитѣ паметници на изкуството отъ езическото врѣме*. Авторътъ започва съ разгледването разкопанитѣ при Плъска (Абоба) постройки „*голѣмия и малкия палатъ*“ и дохожда до заключение, че у старитѣ българи още

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ОКОПИЕ

при настаняването имъ по Дунава изкуството не е стояло тъй злѣ, както се приемало досега, и че тѣ *донесли отъ старото си отечество* (южна Русия) строене на зидове съ голѣми четвъртити камани, (Es ist daher anzünehmen, dass die grosszügige Steinquader-Architektur, wie sie in Aboba auftritt, von den Bulgaren mitgebracht wurde, und als charakteristisch für ihre ältesten Bauten anzusehen ist." S. 3) и че то е характеристично за тѣхнитѣ най-стари постройки. Върху туй ще забѣлѣжимъ, че споменатиятъ начинъ на строене много отдавна гръцкитѣ колонисти по черноморското крайбрѣжие го заели отъ по-културнитѣ свои съсѣдни народи и тѣ като колонисти го прѣнесли, както въ Италия, тъй и въ Малка Скития (Добруджа). (Dr. J. Durm, Die Baustile. S. 200). Тази архитектура продължила да съществува и прѣзъ ранното византийско врѣме, както се вижда отъ разкопанитѣ стѣни на гр. Истросъ, Улметумъ, Тропеумъ, Аксиополъ и пр.; а главно отъ начина на строението на стѣнитѣ на крѣпостьта Histria въ Добруджа, който се извършилъ слѣдъ царуването на императора Анастасия, защото въ стѣнитѣ е намѣрена зазидана плоча отъ негово врѣме. (V. Parvan, Jahrbuch des Archäolog. Instit. B. XXX. S. 267). Въ сходството на строежа на стѣнитѣ въ плъсковскитѣ двѣ сгради и онова на Histria (с. Каранасуфъ) читателя може да се убѣди даже и отъ фотографнитѣ снимки, които ще намѣри, както въ албума на книгата Абоба-Плиска, издадена отъ руския Археол. Институтъ въ Цариградъ, тъй и въ Jahrbuch-a. Споредъ насъ, на тази архитектура трѣбва да се гледа, като на продължение отъ византийското строително изкуство въ българскитѣ земи, тъй като прѣзъ врѣмето на великитѣ ханове Кръмъ—Омортагъ и нататъкъ, отъ когато датиратъ, навѣрно, и плъсковскитѣ строежи, въ България изобилвали византийски майстори, било като пленници или като военно-политически бѣжанци и на тѣхъ трѣбва да е било прѣдоставено изпълняването, — както ще видимъ по-нататъкъ — на много нѣща изъ веществения културенъ животъ на българитѣ. Така щото твърдението на Филова, че „разяснението, отгдѣ произлиза тази архитектура, трѣба да се прѣдостави на бждащитѣ издирвания", ни се вижда излишно. Ние прѣзъ 1917 г. лично на самото мѣсто проучвахме начина на зиданието на крѣпостнитѣ стѣни на множество градове въ Малка-Скития (Добруджа) — Skythia-Minor.

Между туй Филовъ възстава и противъ общоприетия възгледъ, че славянскитѣ племена въ Балканския полуостровъ въ културно отношение стояли по-високо отъ туркскитѣ българи. Авторътъ съ туй се увлича твърдѣ надалечъ; той игнорира досегашнитѣ научни заключения, както на славиститѣ, тъй и на българолозитѣ. Филовъ въ дадения случай не зачита писменитѣ свѣдѣния нито на византийскитѣ писатели, нито пъкъ на арабскитѣ и други, нито даже на арабскитѣ пжтешественици, които

ясно очертаватъ степеньта на културното състояние на старитѣ българи, останали въ старитѣ си жилища въ южна Русия. Съ помощьта на тия достовѣрни извѣстия и по аналогия ние можемъ да очертаемъ приблизително културното състояние на черноморскитѣ българи при идванието имъ на Дунава. Тѣ били *чергари*, живѣли *ауленъ* животъ, подобно на сроднитѣ съ тѣхъ народи и домътъ си съграждали отъ дърво. Споредъ Приска и палатитѣ даже въ главната *аула* на Аттила (въ Маджарско) сж били изградени отъ дърво, съ изключение банята на Онигесъ, съградена отъ гръцки пленикъ. Дървени били сжщо и постройкитѣ на аваритѣ въ Панония; материялната култура на послѣднитѣ не е стояла по-високо отъ оная на българитѣ, които по едно врѣме претендирали и за хаганския аварски прѣстолъ. Държавнитѣ пъкъ граници и нѣкои вжтрѣшни стратегически пунктове българитѣ укрѣпявали съ земни валове. Но, щомъ като по-голѣмата часть отъ тѣхъ минали отсамъ Дунава, ако и да се настанили въ доста културна область, снабдена съ крѣпости и обработвана и пр., запазили първоначално много нѣща отъ чергарския си животъ, както въ нравитѣ, обичаитѣ, тъй и въ одеждитѣ си... Обаче, веднага се подали на културата на своитѣ съсѣди и заживѣли напълно уседналъ животъ. Тогава тѣ поправили нѣкои отъ разрушенитѣ крѣпости и защитили съ редъ укрѣпления границата отъ къмъ Византия. (Минало год. III, кн. 10. Укрѣпителнитѣ работи на старобългарската войска). Скоро Византия сключила съ хана Тервеля 716 г. и първия търговски договоръ, споредъ който търговцитѣ отъ двѣтѣ страни били задължени да снабдяватъ стокитѣ си съ завѣрени съ печати декларации. Значи, настжпилъ е вече що годѣ уседналъ животъ. (Период. списан. кн. LVII. стр. 58—9).

По-нататъкъ Филовъ смѣло твърди, „че старобългарската култура при първото ѝ появявание на Балк. п-въ е била съвсѣмъ самостоятелна и високо развита". Доказателства за това той намира въ плъсковскитѣ паметници и въ два други паметника отъ съмнителенъ характеръ, за които ще говоримъ по-надолѣ, като забравя, че тѣ сж се появили у българитѣ приблизително сто и петдесеть години по-късно отъ идването имъ въ *алгъта* или *олгосъ*, или оглосъ. Никоя научна метода не ни позволява да си служимъ съ паметници отъ една епоха много покъсна, за да характеризираме друга—по-ранна. Въ този случай за по-голѣма нагледность на изказаното намираме за необходимо да дадемъ слѣднитѣ пояснения, именно: До заеманието на българския прѣстолъ отъ хана Омортага нѣмаме досега веществени паметници, по които бихме могли да сждимъ за културното състояние на българитѣ до настаняванието имъ по Дунава. Прѣзъ владичеството на Крума обаче, отъ писмени източници знаемъ, че въ началото на IX в. българската държава си промѣнила доста рѣзко своята физиономия. Тогава

въ състава на държавата влѣзълъ силенъ аварски и славянски елементъ. Въ България тогазъ заживѣва експанзивенъ политически духъ, като се засилва и културния. Българската земя по това врѣме се пълнила съ десетки хиляди гръцки пленици, настанявани тамъ на постоянно мѣстожителство. Политически и военни бѣжанци, висши държавни сановници често прииждали отъ Византия въ България. Едни отъ тѣхъ се сродили даже съ българската династия (Константинъ Пачика) и станали висши държавни съвѣтници; други заемали високи постове въ войската, арабинътъ механикъ спатарий Евтимий ржководилъ обсадния паркъ на армията; трети пъкъ, за голѣмо съжаление на цариграждани, се заловили съ използуването сифонитѣ, пълни съ прочутия грегориянски огънь, като ги насочили противъ Византия. Тогава и българскитѣ боляри се надпрѣдварвали, кой по-скоро отъ тѣхъ да се сдобие съ гръцки интелигентенъ пленикъ, който да имъ послужи като учитель. Омортаговитѣ каменни надписи сж издълбани отъ християнски работници, защото нѣкои отъ тѣхъ започватъ съ християнския знакъ — кръстътъ, безъ да сж били още българитѣ християни. Като се вземе още прѣдъ видъ, че старитѣ българи били възприемчиви на култура изобщо, както пишатъ византийскитѣ писатели и че Крумъ събиралъ и прѣнесълъ въ България изящни прѣдмети (на примѣръ задигналъ отъ цариградския хиподромъ мѣдниятъ лъвъ, заедно съ мечката и драконътъ отъ водоема и други мряморни изящни статуи, навѣрно, за да украси палатитѣ си), то едва ли подлежи на нѣкакво съмнѣние, че Византия съ своята висока духовна и материялна култура не е влияла всестранно върху българитѣ. При такъва промѣна въ живота на България великиятъ ханъ Омортагъ прѣдприелъ съграждането на „величественъ домъ на Дунава“, а подиръ малко, *като пръбивавалъ въ плъсковскиятъ лагеръ*, построилъ авлия на Тича и направилъ изкусенъ мость, като го украсилъ съ лъвове, но не мѣдни, (защото въ каменниятъ надписъ нѣма такъва дума, както пише Филовъ. (Виж. Минало, г. I, кн. I). И римскиятъ побѣденъ паметникъ при Адамъ-Клисе украсявали нѣколко огромни каменни лъвове и прѣдъ него българскитѣ ханове се спирали съ особенно удоволствие.) Ханътъ Омортагъ първъ започва овѣковѣчаването съ каменни надписани паметници паметьта на героитѣ,загинали за защитата на държавата. Навѣрно, туй станало подъ влиянието на римския паметникъ при Tropaeum Trajani, защото до тогава българитѣ не вършили такъва работа, при все, че намираме другадѣ старотюркски надписи отъ подобенъ родъ. Тогава и тарканътъ Избулъ построилъ водопроводъ съ фонтанъ. Възъ основа на изложеното до тукъ ний не можемъ да се съгласимъ и съ думитѣ на академика Н. П. Кондакова, именно: че „и Крумъ и Омортагъ по своимъ дѣламъ и еще болѣе, по ихъ смыслу были ханы кочевой орды“. (Македонія,

Археологическое путешествіе, стр. 52). Сѫщо тъй възъ основа на плъсковскитѣ паметници, които сѫ се появили при токощо наведенитѣ политически и културни условия, не бива да отказваме, че старитѣ българи се намирали подъ влиянието на по-културната Византия и да твърдимъ, че тѣхната култура е била тогава „самостоятелна и високо развита", а напротивъ, трѣбва да приемемъ, че тя се развивала постепенно, като се подчинявала на влиянието на по-цивилизованитѣ съсѣди.

Прѣди да завършимъ съ езическата епоха, остава ни да разгледаме още и слѣднитѣ паметници на изкуството, които Филовъ причислява къмъ старобългарскитѣ и възъ основа на тѣхъ приема, че „*произходътъ на най-етарото българско изкуство е азиятски*". На първо мѣсто ще поставимъ така нареченията „*мадарски релиефъ*" (при Шуменъ). До скоро ученитѣ го смѣтаха за единъ типъ „тракийски конникъ херой". Типоветѣ му сѫ многобройни, а числото на паметницитѣ съ конникъ, намѣрени изъ сегашнитѣ и нѣкогашни български земи, достига нѣколко стотици, ако не и хиляда, заедно съ намѣренитѣ въ Малка Скития и Дакия. Многочисленитѣ тракийски племена въ честь на разни свои божества, посвещавали имъ релиефи на конникъ, изобразенъ върху плочи и колони. Тѣ издигали подобни образи и въ паметь на починалитѣ си юноши и пр. и пр. И до като ученитѣ до скоро врѣме въ „*мадарския релиефъ*" съглеждаха тракийски конникъ [1]), неотдавна австроунгарски учени се изказаха, че той трѣбва да се постави въ свързка съ сасанидскитѣ релиефи, издълбани върху скалата при Накши-и-Рустемъ въ Персия. Проф. J. Strzygowski, (Amida, S 376) буквално казва: „вѣрва се, че прѣдъ себе си имаме единъ отъ сасанидскитѣ образи отъ канарата Naksch-i-Rustam, и че „*българитѣ сѫ донесли въ новото си отечество сасанидски образни типове*" [2]).

Въ духа на Стриговски, само че малко по-обширно по сѫщия въпросъ говори Д-ръ G. Supka (Turán, 1817, B. 6—7 S. 325). Той даже прибързано обявява за съвсѣмъ фалшивъ приемътъ въ Arch. epigr. Mitt B. XIX S. 148, че мадарскиятъ релиефъ прѣдставлявалъ тракийски конникъ. (Ganz falsch als thrakischer Reiter behandelt). Въ този случай G. Supka не трѣбало да забравя поне културното сѫщпало на сроднитѣ съ българитѣ народи, именно: хуни и авари, които живѣели въ Маджарско, и за културата на които има толкова много

[1]) Абоба-Плиска стр. 401—2.

[2]) Съ изказването на тѣзи думи взелъ ли е Стриговски въ внимание, каква научна отговорность поема върху си, или не, не знаемъ. Ще кажемъ само, че той като приписва на старитѣ българи такъва художествена култура по онуй врѣме, когато други учени ги считатъ за чергари, той се противопоставя на заключенията и на византолози, и на слависти и пр., които, при помощьта на разни писмени паметници, сѫ работили съ десетки години безпристрастно върху това научно поле и сѫ дошли до съвсѣмъ други заключения.

свѣдѣния, та да приписва на българитѣ такъво изкуство, когато послѣднитѣ при настаняването си по Дунава не се отличавали съ по-висока култура отъ аваритѣ, отъ които по-късно една часть влѣзе въ състава на българската държава [1]).

Филовъ не се отнесълъ критически върху твърдението на Стриговски и Шупка, а възприелъ тѣхнитѣ възгледи напълно, безъ поне да се опиталъ да опровергае аргументитѣ на противницитѣ, които го считаха за единъ типъ отъ многобройнитѣ тракийски херои конници. Той просто и ясно ни казва, че „*релиефътъ, който, споредъ прибавения надписъ произхожда отъ 9. вѣкъ, прѣдставлява български царь на ловъ*". За да се възприеме отъ ученитѣ българския произходъ на мадарския релиефъ, Филовъ трѣбваше да не се подава на чужди твърдения, а самъ той първо — да установи, че дѣйствително, разхвърленото писмо изъ разнитѣ части на релиефа, е наистина писано едноврѣменно съ изработката на релиефния конникъ, тъй като ученитѣ, които го разучваха попрѣди, дойдоха до заключение; че „изглежда за сигурно, какво почти цѣлиятъ надписъ е издълбанъ въ по-късно врѣме" (Archäolog. Epigraph. Mittheil. Jahrg. XIX. S. 248). К. Иречекъ, като говори за надписа върху мадарския релиефъ пише: „самиятъ конникъ може би е по-старъ (отъ надписа), отъ тракийско врѣме." (Пѫтувания по България стр. 869) Сѫщото възприехме и ние още 1908 г., защото забѣлѣзахме, че буквитѣ сѫ вмъквани върху изпъкналитѣ и вдлъбнатитѣ части на самия релиефъ. Ако писмото бѣше едноврѣменно съ релиефа, то художникътъ не би си позволилъ съ буквитѣ да угрози произведението си, а щѣше да приготви за надписа специално мѣсто до релиефа, както туй става обикновено въ подобни случаи. Това именно вписване на буквитѣ въ релиефа говори убѣдително, че къмъ паметника, като чуждъ за тѣхъ, старитѣ българи сѫ се отнесли небрѣжно. Слѣдъ това Филовъ трѣбаше да докаже, че наистина лъвътъ, който е ударенъ отъ ловеца—царь конникъ, е живѣлъ прѣзъ IX вѣкъ сл. хр. въ България, и българскиятъ ханъ е ходилъ на ловъ за лъвове зае но съ хъртката си, или пъкъ, че сцената прѣдставлява нѣкаква религиозна или свѣтска алегория. Прѣдъ видъ, че доста сходна композиция се срѣща и върху монетитѣ отъ

[1]) Даже за моментъ и да допуснемъ, че мадарскиятъ релиефъ прѣдставлява български ханъ, все пакъ не може да се твърди, че произведението е изработено по персийско или иранско непосрѣдственно влияние върху българитѣ, т. е. че послѣднитѣ го заели отъ Персия и Иранъ, когато се намирали въ прѣка връзка съ тѣзи земи. (eine unvermittelte iranische Beeinflussung") защото въ IX в., както по-горѣ наведохме, влиянието на гърцитѣ въ България е било засилено и тогава тѣ сѫ служили като майстори на културнитѣ прѣдприятия на българскитѣ ханове и боляри. При това не трѣбва да се забравя, че отъ него не може да се заключава за изкуството на старитѣ българи прѣзъ по-раннитѣ вѣкове, като паметникъ отъ по-късно врѣме.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ОКОПИЕ

императора Елегабала, ковани почти въ сжщата область, (Сборн. за Народ. Умотвор. кн. XVII, стр. 5) ний сме наклонни да считаме мадарския конникъ като „*поганска светиня*", или тракийско-гетско божество, толкозъ повече, че и канарата е пещерна и споредъ извѣстието на Страбона „въ такива непристжпни пещери живѣлъ пророкъ Замолксисъ, посѣщаванъ само отъ самия владѣтель и неговитѣ наслѣдници, подобни полунедостжпни съвѣтници на гетскитѣ владѣтели".

Да разгледаме сега старозагорския мраморенъ капитель и релиефнитѣ плочи, намѣрени на едно и сжщо мѣсто. Споредъ Филова, тѣ били работа отъ 7—8 вѣкъ сл. Хр. и прозходътъ имъ е билъ български. Тѣзи твърдения ний намираме за ненаучни. Ето защо. Както е всеизвѣстно, българитѣ първоначално не достигнали до тракийската равнина; тѣ не владѣели византийската крѣпость Берое (Стара-Загора), защото границитѣ имъ се простирали при старопланинскитѣ тѣснини, кждѣто личатъ редица погранични укрѣпления. Въ раннитѣ срѣдни вѣкове *Беroя* е служилъ като погранична византийска крѣпость противъ българитѣ. Прѣзъ пролѣтьта на 784 г. императрицата Ирина съ сина си Константина VI, като посѣтила разрушенитѣ отъ българитѣ градове въ тракийската тема, е накарала да укрѣпятъ изново и гр. Беroя, който прѣзъ войнитѣ съ българитѣ билъ разрушенъ. По-късно прѣзъ управлението на императора Никифора (802—811) градътъ билъ запазенъ и на 812 г. жителитѣ му напуснали, както Беroя, тъй и другитѣ градове въ Тракия, щомъ като ханътъ Кръмъ подкачилъ нападенията си срѣщу Византия. Отъ горѣизложеното става ясно, че старозагорскитѣ паметници на изкуството не могатъ да бждатъ български и като такива да се отнасятъ къмъ 7—8 в., защото българитѣ не владѣели тази крѣпость и прѣзъ походитѣ си тѣ едва ли сж имали врѣме да се занимаватъ съ изработване на художествени издѣлия въ чужда за тѣхъ область. Тѣ, като открити въ византийска територия, неправилно сж използувани отъ Филова. Поради това и заключенията, които е направилъ той възъ тѣхна основа, както и върху мадарския релиефъ, оставатъ за негова смѣтка, — нъ не и за науката.

Между туй тукъ се поражда другъ въпросъ. Вѣрно ли сж датирани отъ Филова беройскитѣ паметници, като сж отнесени къмъ 7—8 вѣкъ? Прѣдъ видъ фактътъ, че между тази група е намѣрена и плочата съ остро стилизиранъ двуглавъ орелъ, който въ дадения случай се явява, не като инсигния на частенъ градъ, а като държавенъ гербъ на византийската империя — плочата украсявала навѣрно амвонъ или иконостасъ — то въпроснитѣ паметници, споредъ насъ трѣбва да се отнесатъ къмъ епоха, въ която Византия вече бѣше възприела двуглавия орелъ като държавенъ гербъ вмѣсто едноглавия. Доколкото знаемъ, тази промѣна е станала прѣзъ врѣмето на

пафлагонийската династия (1034—41 г.). Двуглавиятъ орелъ се считалъ отъ най-стари врѣмена за *символъ на най-могжщата сила*, подобно на баснословната птица „hamca", която сжщо тъй се смѣтала и отъ тюркската традиция. И древната цивилизация даже още на хетитѣ познава двуглавия орелъ; той се срѣща и между религиознитѣ сцени на скалнитѣ барелиефи отъ Euiuk u Jasili-Kaia. Нъ той въ XIII в. въ Мала-Азия придобилъ най-широко разпространение, употрѣбенъ е отъ аршакидитѣ и въ монетитѣ имъ. (G. D.'Alvielle, Migration des Symboles. p. 30). Тогава ще да е проникналъ и въ европейскитѣ владѣния на Византия. (Въ XI вѣкъ въ охрид. св. София намираме на мраморни плочи едноглавъ орелъ). Въ този случай особенна важность придобива за нашия въпросъ плочата въ крали-Марковия монастиръ св. Димитрия (въ Скопско) отъ 1345 год. На нея е изобразенъ двуглавъ орелъ помежду два орнаментални лъва. Отъ тоя фактъ се установява, че наистина въ XIV в. хералдическия византийски двуглавъ орелъ е служилъ като по-грубо украшение въ християнскитѣ храмове на Балканския полуостровъ.[1]) Затова Старозагорскитѣ релиефи или боруйскитѣ ние отнасяме къмъ XIII—XIV в., а не къмъ VII—VIII.

Що се касае пъкъ до дрѣновскитѣ паметници, орнаментирани поясни мраморни плочи по чисто ориенталски маниеръ, отъ звѣрилния стилъ, то тѣхъ трѣбва да отнесемъ къмъ XIV в., защото всеизвѣстно е, че късното византийско изкуство вече е било възприело и издѣлията и техниката, даже и самитѣ художествени фэрми отъ източното изкуство на селджукитѣ. (Н. П. Кондаковъ, Македонія стр. 233.). Така се обяснява присжтствието въ Балканския полуостровъ прѣзъ XIV в. на източнитѣ мотиви въ орнаментиката, които Филовъ счита за „особено характеристични за старобългарското изкуство върху византийска почва".[2]) При туй трѣбва да се помни, че дрѣновската черква датирала отъ XIV в. (Die Kirche wurde im 14. Jahrhundert einer grundlichen Restauration unterzogen), (стр. 6). Тъй че, възъ основа на горѣизложеното ний намираме всичко, казано отъ Филова относително изкуството на дунавскитѣ българи прѣзъ езическата имъ епоха, за неприемливо, като почиващe върху паметници, които не засѣгатъ самитѣ българи, а се отнасятъ къмъ други много по-стари народи, населяващи нашитѣ земи.

---

[1]) Н. П. Кондаковъ погрѣшно за него казва: „сербскимъ орловъ въ геральдической формѣ", тъй като нито сърбитѣ, нито българитѣ и пр. не си служеха по онова врѣме съ хералдически знакове. (Минало, г. I, кн. II, стр. 176). Тогава и върху българскитѣ монети намираме изобразенъ двуглавъ орелъ, лъвъ и пр. (Н. А. Мушмовъ, Извѣстия на Б. Ар. Друж. t. III, стр 81—87).

[2]) Релиефни плочи съ орнаментъ отъ чудовищния стилъ намираме на много мѣста изъ Балканския полуостровъ; нѣкои сж посочени въ цитираната книга на Кондакова.

Изкуството въ българскитѣ земи прѣзъ християнското врѣме на първата българска държава.

Съ прогласяването на християнството за държавна религия (864 г.) веднага въ обширната българска земя се насадило, по вѣроизповѣдна необходимость, християнското изкуство съ всичкитѣ му отрасли, именно: църковната архитектура, живописьта, иконописството, стѣнописството, орнамента, и въобще декоративното изкуство, безъ мозаичното, понеже досега не сж открити изъ църквитѣ у насъ мозаични произведения или слѣди отъ тѣхъ.* Тогава ведно съ гръцкото духовенство се пръснали изъ по-важнитѣ срѣдища на страната ни византийски първомайстори и живописци едни отъ тѣхъ да строятъ храмове и монастири **и сѣзда церкви и монастирѧ** (М. С. Дриновъ, Съчинения, т. II стр. 29), а други да ги украсяватъ съ църковна живопись, споредъ религиознитѣ трѣбвания. По заповѣдь на новопокръстения ханъ Богориша въ седемь отъ поглавнитѣ пунктове въ България били издигнати, по една съборна църква (*πᾶσαν τὴν ὑπ' αὐτῷ Βουλγαρίαν ἑπτὰ καθολικοῖς ναοῖς περιζώσαντα.* Vita S. Clementis. Patrolog. Gr. t. CXXVI 1229.) Между тѣхъ ще да е била и съградената пакъ по заповѣдь на Бориса златна църква на р. Тича (**на ꙋстіи Тыча . . . ндеже стаѧ златѧ црквы новада сѫтворена есть тѣмьже кнѧземъ**), въ сѣвероизточна България. Друга такава сжщиятъ български ханъ заповѣдалъ да издигнатъ и въ брѣгалничката епископия *ἐν τῆς Βραγαληνίτζης ἐπισκοπῇ* и да прѣнесатъ въ нея отъ Струмица мощитѣ на св. 15. Мѣстниятъ български управитель Таръдинъ построилъ хрѣмътъ. (Theophylactus, Bulgariae archicpisc. Martyrium ss. quindecim . . . t. IV.). На сжщия господарь се приписва съграждането на бѣли църкви и на Овчеполе, (**на Овчи поли сѣзда бѣли цркви.** Споменик. III, 191), почти въ срѣдата на българската земя. Споредъ житието на Климента, единъ отъ седъмгѣхъ съборни храмове билъ издигнатъ и въ Охридъ. *(Καὶ οὕτως ἦσαν ἐν Ἀχρίδι τρεῖς ἐκκλησίαι, μία μὲν ἡ καθολική).* Катедрална черква по заповѣдь на Бориса била съградена и въ Прѣспа и тя била една отъ седемтѣхъ. За нея съобщава въ писмото си архиепископъ Теофилактъ до севастократора Константина слѣдното: „съжали се надъ църквата — нѣкога най-щастлива отъ църквитѣ, една отъ седем-

* Въ плъсковската базилика е намѣрена само подна мозаика. Патлейнската пъкъ е керамична.

тѣхъ съборни църкви, които построилъ най-християнскиятъ онзи Борисъ, царь на България" (Theophylacti opera t. IV, 529.) Тя е била най красивата отъ българскитѣ църкви *(τῇ περικαλλεστάτῃ τῶν βουλγαρικῶν ἐκκλησιῶν)*. Слѣдъ пристигането пъкъ на Климента въ югозападната часть на България, той построилъ и монастиръ въ Охридъ и къмъ него прибавилъ и друга църква, която по-късно станала архиепископска. И двѣтѣ църкви, построени отъ Климента, били по-малки, отъ колкото съборната, нъ по-приятни, тъй като били по формата си валчести, (*σχήματι δὲ περιηγμένῳ καὶ κυκλοτερεῖ ταύτης ἐπιτερπέστεραι*). Значи, съ така наречения стилъ *ротонда* (rotonda) си послужилъ първъ въ българската земя Климентъ, който може би го донесълъ отъ Панония или Моравия, защото на западъ и въ Солунъ нѣкои отъ римскитѣ здания сж се строили въ валчеста форма, пълна ротонда, до като на изтокъ нѣгдѣ тѣ бивали влагани въ четверожгълникъ.*) (До колкото помня, отъ втория видъ черкви имаме у насъ не напълно запазена само въ селото Сапарево). Нѣма съмнѣние, че и болярите и висшето духовенство, ржководими отъ религиозно-просвѣтни съображения, сж проявили съревнование въ областьта на църковното строително изкуство. А понеже всичко туй се вършело подъ влиянието повече на гръцкото духовенство въ България, то естествено е било, че образцитѣ сж били въ повечето случаи византийски. Важно е да се отбѣлѣжи, че между месемврийската катедрала и прѣспанската има голѣмо сродство „въ основнитѣ черти на строежа". Сходство се съглежда тъй сжщо и между базиликата въ Плъска (Абоба) и св. София въ гр. Солунъ. Тъй че, ако *базиличният* стилъ се е насадилъ въ нашитѣ земи по византийски образци, може би *ротондата стилъ* се появилъ подъ други влияния.

Нъ едноврѣменно съ новосъградените храмове въ България трѣбвало е тѣ да се изписватъ съ църковна живопись. Естествено е било, че украсяването на църквитѣ могли да извършатъ пакъ християни живописци, които били запознати съ религиознитѣ понятия и обичаи, прѣдадени на тѣхъ по традиция. Безъ съмнѣние, изпълнителитѣ и на тази работа пакъ ще да сж били гърцки художници. А понеже къмъ края на IX в. и прѣзъ X и XI в. въ Византия изобщо изкуството се намирало въ своя пъленъ *„разцвѣтъ"*, то едва ли подлежи на съмнѣние, че въ България отъ самото начало не сж проникнали образци, както отъ стѣнната живописъ, тъй и отъ иконописството и орнамента, съ високи художествени достоинства, особенно въ седемтѣхъ съборни църкви, построени по заповѣдь на великия ханъ Богориша. Може би църковната живо-

*) Ротонди има въ Солунъ въ Божигробъ, Антиохия и на Елеонъ. Софийската черква св. Георги не е ротонда, тя е била строена съ цѣль да служи като баня, както туй се установи отъ разкопкитѣ.

пись, запазена въ „великата църква“ въ Прѣспа, една отъ седемтѣхъ съборни въ България, ни дава въ туй отношение що годѣ понятие за степеньта на развитието на християнското изкуство по онова врѣме въ Византия, което тогава се прѣнесло и въ България, (Извѣстія Русск. Археол. Инст. въ Констант. t. IV таблица I), тъй като други паметници отъ туй врѣме не сж оцѣлѣли въ историческитѣ ни български земи.

Напослѣдъкъ става ни извѣстно, че пакъ прѣзъ Борисовото врѣме се турила основата и на миниатюрната живопись върху оловенитѣ печати на висшитѣ държавни сановници. Сега, освѣнъ печатътъ на българския багатуръ и байнъ Хопна, (?)знаемъ и единъ моливдовулъ на царь Бориса. Той билъ намѣренъ въ Варненско. Отъ едната страна на моливдовула билъ изобразенъ Ис. Хр., а отъ другата ликътъ на първия български християнски владѣтель. Той е изработенъ по образеца на византийскитѣ моливдовули отъ сжщото врѣме.

Между туй съ въвежданието на църковно-славянската писменость въ България започва и славянския елементъ да взима участие въ културното развитие на страната. Чрѣзъ славянскитѣ прѣводи на гръцката църковна литература се прѣнася въ България, както миниатюрната живопись, изразена въ образитѣ на евангелиститѣ, пророцитѣ и пр. тъй и ржкописниятъ орнаментъ: винеткитѣ, заглавнитѣ букви и пр. Установено е, че и въ този случай образцитѣ сж били изпърво византийски. Заглавнитѣ букви въ ржкописитѣ сж се изработвали по твърдѣ характерна орнаментална система, която се състояла въ прѣплитането на люде съ животни или пъкъ само на животни, прѣплетени помежду имъ. Тази орнаментна система е извѣстна подъ името *чудовищенъ стилъ* или *тератологичееки или* още *звѣринен*ъ. Чудовищниятъ стилъ проникналъ не само въ ржкописитѣ, но и въ каменнитѣ и металически и др. издѣлия. Нъ скоро по примѣра на писменостьта у другитѣ християнски народи и славянскитѣ книжовници въ българскитѣ земи, почнали да украсяватъ своитѣ ржкописи, главно заглавнитѣ букви, освѣнъ съ византийския стилъ, още и съ така наречения *гръко-източенъ стилъ*[1]) (сирийски, коптски). (Орнаментика болгарскихъ рукописей находила себе весьма близкия аналогій въ орнаменту рукописей Сирійскихъ и Коптскихъ). Прѣзъ срѣднитѣ вѣкове въ българскитѣ земи се прѣработвала византийската духовна и материялна култура и отъ тукъ се разнасяла между сърби, власи и малоруси, нъ тя била отчасти

[1]) Дълго врѣме до появяването на сжщинското *византийско изкуство* сжществувало така нареченото *гръцко източно изкуство*. Като неговъ центъръ е служила Александрия и християнското изкуство въ Египетъ или коптското, чийто форми били разпространявани отъ художественната промишленость на Сирия. По-сетнѣ на разцвѣта на това гръцко-източно изкуство се основавала християнската култура на Мала Азия, която отдавна е снабдявала всичкитѣ крайбрѣжия на Черно море и Кавказъ съ своитѣ произведения. Всичко туй не е взето въ внимание отъ Филова въ нѣколко случаи.

повлияна и отъ малоазиятската християнска култура. (Отъ южныхъ славянъ приняли мы и письменость и художественные образцы византійскаго искуства, такъ какъ югославянскія формы орнамента являлись историческими посредствующими звеньями нашихъ звязей съ византіиствомъ. (Н. П. Кондаковъ, Македонія стр. 54).

Върху всичко изложено до тукъ по отношение нашето църковно строително изкуство, живописьта и орнамента прѣзъ Борисовото врѣме, почерпнато изключително отъ писмени източници, въ книгата на Филова не намираме и споменъ, при все че прѣдназначението ѝ е било да прѣдстави по възможность развитието на старо-българското изкуство и прѣзъ означеното врѣме. Между туй въ Филовата книга едноврѣменно съ разгледването паметницитѣ отъ язическата епоха на старобългарското ханство става дума и за така нареченото „*сокровище на Аттила*“ или отъ Nagy Szent-Miklós (comitet Torontal). (Минало г. II. кн. 5—6 стр. 100). Филовъ твърди, че „сждоветѣ фактически отговарятъ на нашитѣ прѣдставления за най-старото българско изкуство“. „Нѣщо, което особено отличава това изкуство (старобългарското) е именно, изказания ориенталски характеръ на произведенията му. Въ неговитѣ най-стари паметници (старобългарски) ний намираме особености въ стила и отдѣлни мотиви, които посочватъ направо на Изтокъ и *тѣ не сж могли да достигнатъ прѣзъ Византия въ България, но трѣба да сж били донесени отъ старитѣ българи отъ тѣхното първоначално отечество прѣзъ сѣверното крайбрѣжие на Черното море*“. Значи, Филовъ и тукъ възприема напълно възгледътъ на проф. Стриговски и Д-ръ Шупка. Струва ни се, че нѣма да бжде излишно, ако по този въпросъ читателя знае и твърдението на акад. Н. П. Кондаковъ, тъй като то е компетентно и напълно се противопоставя на горѣцитираното. Той пише: „Ние прѣди всичко сме длъжни да помнимъ непрѣкъснато, че въ IX, X и XI вѣкове, наредъ съ собственното византийско изкуство, сжществувало архаично течение отъ занаятчийски характеръ, произлизаще отъ гръцко-източни източници. По такъвъ начинъ миклошкото съкровище въ Маджарско е именно произведение на това занаятчийско гръко-източно изкуство, изработено отъ мѣстни майстори въ източна Европа по старозавѣтни образци. Изкуството на Балканския полуостровъ се намирало въ прѣка зависимость отъ тѣзи занаятчийски работилници и самото то много отрано развило въ себе си цѣлъ редъ занаятчийски художествени произведения, чиито остатки ние знаемъ досега“. (Македонія стр. 60). Тъй че, споредъ Н. П. Кондакова, на влиянието на *гръцко-източното* изкуство се дължи присжтствието въ Балканския полуостровъ на източния елементъ въ орнамента, а не на нѣкакво си непосрѣдствено влияние върху старитѣ българи отъ страна на изкуството въ срѣдна Азия и Персия.

Отъ описанието на царския дворъ прѣзъ симеоното врѣме

(888—927) отъ Ив. Екзарха въ „*шестоднева*", става ни ясно, че прѣзъ „златния вѣкъ" и изкуството въ България се намирало въ пълния си „*разцвѣтъ*"; несъмнѣнно то е продължило и прѣзъ Петрото царуване, когато страната била подпаднала всецѣло подъ гръцкото влияние.*) Тогава въ двора отъ двѣтѣ страни на високитѣ палати се издигали и църкви; и еднитѣ и другитѣ били украсени вжтрѣ съ мрамори и изпъстрени съ дървеии рѣзби, мѣдъ, сребро и злато. Отъ всичкия този разкошъ сега сж останали само нѣколко строшени мраморни капители и плочи (Изв. на Бълг. Археол. Друж. t. IV стр. 140—147). Споредъ Филова и тѣзи жалки остатки отъ нѣкогашното величие ни напомнуватъ пакъ на ориенталски образци. (Die marmornen Friesplatten aus Preslaw 9—10 Jahrhund. . . wieder an orientalische Vorbilder erinnern.). Въ тѣхната цѣлокупна проява тѣзи плочи запазвали още оригиналния характеръ на най-старото българско изкуство. (Jn ihrer Gesamterscheinung bewahren aber diese Platten noch den originellen Charakter der ältesten bulgarischen Kunst. стр. 7). Ние намираме за излишно да повтаряме, какъ именно въ византийската империя, а сжщо и въ България, е намѣрило достжпъ *източното изкуство*. Ще прибавимъ само, че прѣславскитѣ паметници на изкуството не се отличаватъ по нищо, отъ употрѣбяванитѣ по това врѣме и малко по-късно въ византийскитѣ владѣния.

Имало ли е старобългарско керамично изкуство?

Нека поговоримъ и за керамичнитѣ паметници на изкуството, открити при разкопкитѣ на Патлейна (до Прѣславъ). Тѣ прѣдставляватъ четвъртити плочки емайлирани съ бѣла глазура и по тѣхъ разноцвѣтенъ орнаментъ. Зглобени, плочкитѣ правилно, както сж били прѣдназначени отъ майстора, даватъ ни полурелиефни образи: на светия въ естественъ ръстъ съ гръцки надписъ, цвѣтни птици, сждове и разновидни плетеници. Едни отъ плочкитѣ сж плоски и голѣмината и дебелината имъ е различна, а други сж изпжкнали; и двата вида служили за облицовка на стѣнитѣ и подътъ на храма и покривка на корнизитѣ му. (Изв. на Бъл. Археол. Друж. Т. IV, стр. 124—127)**) „Аналогична, до нѣкждѣ, керамика, като тази въ Патлейна, е била намѣрена въ с. Бѣлоградка, Киевски уѣздъ (Русия). . . Подобна керамика е намѣрена и въ Теодосия". Ученитѣ допущатъ, че Бѣлоградската керамика се е появила въ Киевъ къмъ края на X в. или въ началото на XI в., а оная въ гр. Теодосия — до XII. Това е сжществено въ статията на Господиновъ.

---

*) Царь Петъръ можа да прѣмахне язическитѣ институции, които крѣпеха българското държавно могжщество, нъ не съумѣ да впрѣгне християнството въ услуга на държавния строй, та първото ни царство стана жертва на византинизма.

**) Статията не е изчерпателна; нито критична; въ нея не е посочена поне руската литература по въпроса, нито мнѣнието на рускитѣ учени за произхода на тази орнаментна глечосана керамика.

Тъкмо тукъ изпжква въпросътъ, развило ли се у старитѣ българи собственно керамично изкуство или пъкъ керамичнитѣ паметници, намиращи се въ България, сж били прѣнесени отъ вънъ чрѣзъ търговията? Ето още единъ въпросъ, който подлежи на разрѣшение отъ българската археология. Филовъ още на 1909 г., по поводъ намѣренитѣ въ Търново „нѣколко оригинални сжда, украсени съ орнаменти и покрити съ лъскава глечь", („при разкопването на една голѣма масивна старобългарска сграда на източната страна на Хисаря"), а сжщо тъй и поради открититѣ въ Патлейна „въ голѣмо количество керамични фрагменти", (прѣзъ „разкопването на старобългарска църква въ мѣстността Патлейна при Прѣславъ"), обнародва въ в. „День" 12 октомври статия подъ надсловъ, „Старобългарска керамика". Въ нея авторътъ се изказа, както слѣдва: „Нѣма никакво съмнѣние, че тѣзи сждове сж образци отъ старобългарска керамика и че изобщо материалътъ отъ Търново и Прѣславъ, тъй интересенъ и неочакванъ за насъ, макаръ да е още оскжденъ, все пакъ е въ състояние да ни даде понятие за по-фината старобългарска керамика, за която до сега едва ли е било нѣщо извѣстно". Значи, Филовъ още прѣди 11 г. прие сжществуването на старобългарска по-фина керамика.[1])

Сжщото той сега повтаря и въ споменатата книга, въ която изрично се казва, че Патлейнскитѣ цвѣтни глазурни плочки (Farbige glasierte Tonplatten) принадлежали къмъ най-важнитѣ и най-изненадващитѣ находки на старото изкуство въ България (die zu den wichtigsten und überraschendsten Funden der alten Kunst in Bulgarien gehören) и че и въ този случай изпжква тѣсното сродство на старобългарското изкуство съ ориенталското. (Auch in diesem Falle tritt uns also die enge Verwandtschaft der altbulgarischen mit der orientalischen Kunst entgegen). Вслѣдствие на всичко туй ние намираме за нужно да дадемъ слѣднитѣ разяснения. Ще си послужимъ прѣди всичко съ Филовия анализъ на керамичнитѣ паметници. Той въ „День" ни казва: „За да намѣримъ нѣщо подобно на нашата стара керамика, трѣба да търсимъ между произведенията на по-примитивнитѣ врѣмена, а имено въ ионическата керамика на 7-то и 6-то столѣтия пр. Хр.. Особено въ милетската и родоската фабрикации намираме елементи, сходни съ тѣзи отъ Прѣславъ"... При това и прѣславскитѣ майстори сж се грижели толкозъ малко за правдоподобността, колкото и тѣхнитѣ милетски и родоски събратя". А за търновската керамика пише: „Не липсватъ и нѣкои оригинални и по-рѣдки орнаменти, като напр. една хубава плетеница, или пъкъ като

[1]) Понеже това бѣше съобщено въ вѣстникъ, ние тогава не обърнахме сериозно внимание, толкозъ повече, че бѣше писано отъ още младъ директоръ на музея.

далечно възпоминание на античното единъ ионически бордюръ съ палмети, копиранъ сѣкашъ отъ архитрава на нѣкои античенъ храмъ." И въ книгата си Филовъ ни казва, че патлейнската керамика и употрѣблението ѝ намирали свои близки аналогии между староасирийскитѣ паметници и че техниката имъ била сходна, при все че асирийската била отдѣлена съ много вѣкове отъ българската керамика. (Die glasierten Tonplatten von Patleina und ihre Verwendung finden ihre nächsten Analogien unter altassyrischen Denkmälern стр. 8). Академикътъ пъкъ Йор. Ивановъ напослѣдъкъ прибавя, че „керамиката на Прѣславъ отъ IX до XII в. била изработена въ самия Прѣславъ, кждѣто сж били намѣрени останкитѣ на една работилница съ една фурна; сжщо и достатъчно количество бѣла пръсть и материалъ, необходимъ за боядисване на керамиката".[1]) По отношение тѣзи допълнителни свѣдѣния на Иванова, за които не говори Филовъ, трѣба да се каже, че още не е установено научно, дали работилницата, фурната, пръстьта, която още не е анализирана, и цвѣтниятъ глечъ сж служили за тази керамика или пъкъ за друго нѣщо. Разкопкитѣ въ Патлейна се ржководѣха ненаучно. За да си обяснимъ сходството на керамиката, открита въ българскитѣ земи, съ оная на стара Ассирия и Ионія, трѣба да си припомнуваме, че сходна керамика е намѣрена и въ Кипъръ, Газа, Цариградъ, Трапезундъ, Севастополъ, Херсонъ, Теодосия, Бѣлоградска и пр. Рускитѣ учени приематъ, че по брѣговетѣ на Черното море тази керамика стигнала чрѣзъ търговията. Керамичнитѣ издѣлия донасяли ги съ кораби отъ югоизточното крайбрѣжие на Срѣдиземното море заедно съ други свѣтски и църковни прѣдмети и украшения отъ дребната източна индустрия. Тѣ достигнали по сжщия пжть и до нашитѣ черноморски пристанищни градове Месемврия и Варна, отъ кждѣто ги намираме прѣнесени въ Патлейна и Търново. Ако, дѣйствително, у насъ се изработваха изящни керамически прѣдмети, то безъ съмнѣние ще се откриеха подобни и на много други мѣста въ България и то въ по-голѣмо количество, а не по нѣколко кжсове, като въ велдбужската крѣпость и въ Созополъ[2]). И това нѣщо свидѣтелствува, че сж донасяни отъ вънъ. Филовъ не можалъ да се доближи до истината по отношение произхода на керамиката въ България главно поради силното му желанне да припише и на старитѣ българи самостоятелно керамично изящно изкуство.*)

---

[1]) J. Ivanoff, Les Bulgares devant le Congres de la Paix, p. 36—7.

[2]) Изв. на Бълг. Археол. Друж. Т. III. свез. 2 стр. 316.

*) Споредъ Н. Кондаковъ, главата на св. Теодора, композирана върху керамичнитѣ плочки въ Патлейна, по типа си отговаряла почти напълно на александрийския типъ на тоя светия, изобразяванъ най-късно около VII и VIII вѣкъ. Обаче, необяснимо остава, какъ е попад-

* * *

Тукъ му е мѣстото да споменемъ нѣщо и за *„църковнитѣ прѣдмети и украшения“*, открити при разкопкитѣ въ Плъска-Абоба. Повечето отъ тѣхъ принадлежали на църковната посѫдка, само нѣкои части — на битовия животъ на българитѣ прѣзъ IX и X в. въ шуменско. Къмъ църковнитѣ прѣдмети се причисляватъ: кръстове, енколпии, липсанотеки, дискоси, потири, процесионални кръстове, глинени лампички и пр., а гривнитѣ отъ бронзъ и стъкло, пръстенитѣ и др. — къмъ битовитѣ. Д. В. Айналовъ, който проучилъ тѣзи дребни индустриялни прѣдмети, намира, че тѣ били сходни, както по формата, тъй и по техниката изобщо съ намиранитѣ прѣдмети отъ този родъ при разкопаването на съборени църкви изъ Африка, Мала Азия, Кавказъ и Херсонъ. Ученитѣ и за тѣзи прѣдмети приематъ, че сѫ се разнасяли по Черноморието отъ търговци изъ югоизточната часть на Срѣдиземно море. (Абоба-Плиска, стр. 287—290). Прѣдъ видъ, че керамичнитѣ издѣлия и дребнитѣ църковни и битови прѣдмети сѫ достигнали по нашитѣ земи чрѣзъ пристанищнитѣ ни градове по търговски пѫть отъ Африка, Мала-Азия и може би отъ островитѣ Кипъръ, Родосъ и др., то едва ли ще можемъ да се съгласимъ съ приема на Филова и Йор. Иванова, че въ Прѣславъ се развило нѣкакво си самостоятелно фино керамично изкуство, сходно съ онова, което вирѣело на близския Изтокъ.

Изкуството въ югозападнитѣ български земи прѣзъ врѣме на Самуила (977—1014).

Въ територията на Самуиловата държава намира Филовъ и най-важнитѣ паметници на (10 вѣкъ) тогавашното българско изкуство. (In diesem Gebiete findem wir auch die wichtigsten Denkmäler der damaligen bulgarischen Kunst. Стр. 9). Книгата си той украсява съ не повече отъ десетина образи и таблици на охридски паметници (безъ прѣспански!), отъ които само единъ отнася къмъ гражданската архитектоника, а останалитѣ—къмъ църковната. Думата ни е за крѣпостьта Охридъ и замъкътъ ѝ, кѫдѣто за извѣстно врѣме царь Самуилъ бѣше прѣнесълъ

нала тази керамика прѣзъ онова врѣме въ българскитѣ земи, когато се знае, че тѣ тогава бѣха разбунтувани и населението въ тѣхъ бѣше езическо, както и политическата власть. Освѣнъ туй при разкопкитѣ сѫ открити тукъ и монети отъ врѣмето на имп. Ив. Цимиски (969—976 г.) А и по строежа личи, че сградата, както и храмътъ не сѫ отъ първитѣ врѣмена на християнството, т. е. до идването на славянитѣ и българитѣ въ полуострова ни.

столицата си.[1]) „Главнитѣ врата съ могжщитѣ си валчести кули сж запазени много добрѣ и до днесъ". (Das Haupttor mit seinem mächtigen Rundtürmen ist noch bis zum heutigen Tage sehr gut erhalten. Abb. 6). Фотографическата снимка на главнитѣ врата на замъка съ кулитѣ е поставена въ книгата му съ цѣль да ни даде възможность да си съставимъ понятие за начина на строението по насъ прѣзъ 10 вѣкъ. (Das Haupttor der Burg von Ochrida; Ende des 10 Jahrhunderts). Н. П. Кондаковъ пише: стѣны нинѣ такъ сложены, что ихъ скорѣе можно отнести къ XII—XIII вѣку" (Македонія, стр. 220—22). Пита се, постигналъ ли е Филовъ цѣлта си въ дадения случай? Споредъ насъ, не, никакъ! Защото крѣпостьта на гр. Охридъ, само че подъ името Лихнидъ, е сжществувала въ антично врѣме нѣколко вѣкове прѣди Христа. Градътъ е просжществувалъ прѣзъ македонското, римското и византийското господство. Въ врѣмето на Юстинияна крѣпостьта била поправена, защото пострадала отъ силното землетресение. Значи, Лихнида сжществувала едноврѣменно съ Първа Юстинияна, та не може да се допусне тождество между двата стари града. При настаняването на славянитѣ въ тази область не е извѣстно дали градътъ е оцѣлѣлъ, или не. Обаче къмъ срѣдата на IX в. той сжществувалъ и се наричалъ Ἀχρίς — род. пад. Ἀχρίδ-ος — основата му е Ἀχρὶδ или Ὀχρὶδ, — и означава *поселище на издигнато мѣсто* или на хридъ. Тъй ще да е произлѣзло името Охридъ, нъ безъ да се знае точно, кой отъ кого е заелъ наименованието.[2]) Около 879 г. въ Охридъ намираме гръцкия епископъ Гавриила и катедрална черква, построена отъ Бориса.[3]) Подиръ малко дошелъ Климентъ, като пръвъ български епископъ, който построилъ мънастиръ и валчести черкви. Той отъ тукъ е надзиравалъ третята часть на българската земя. Така щото, по онуй врѣме Охридъ е служилъ като административно срѣдище на югозападнитѣ бъл-

---

[1]) „Войнственията духъ на тогавашното врѣме (Самуилово) намира изразъ въ постройката на многобройни крѣпости, които трѣбало да служатъ като опорни пунктове на съпротива срѣщу византийското надмощие". Необяснимо ни се вижда, какъ тъй Филовъ може да си прѣдстави югозападна България отъ врѣмето на Бориса и малко порано, когато тамъ се бѣха настанили славянскитѣ племена съ свое княжество, безъ крѣпости, та пише, че едва въ 10 вѣкъ били построени такива за отбрана противъ Византия. Филовъ гогава отнася и постройката на крѣпостьта Охридъ?! Той тукъ говори и за нѣкаква династия Шишманиди, когато се знае, че грамотата на Пенча (Пинция) е подправена. Въ нея се споменуватъ охридскитѣ Шишмановци, които се изхвърлятъ отъ критиката, та не се срѣщатъ въ по новитѣ съчинения.

[2]) Защото основата, изглежда, че е обща, т. е. индоевропейска. Сжщо и въ Родопитѣ прѣзъ XIII в. възвишената поселена мѣстность, съ крѣпости, носела название *Ахридо*.

[3]) Охридския епископъ Гаврилъ, споредъ протоколитѣ, присжтствувалъ на мѣстния съборъ въ Цариградъ, свиканъ на 879, за възстановяването на патриарха Фотия, и разгледване на българския въпросъ.

гарски земи, и безъ съмнѣние е билъ ограденъ съ крѣпостни стѣни, та царь Самуилъ ще да ги е заварилъ готови.[1]) Отъ лѣтописа пъкъ на Скилица—Кедрина се научаваме, че тамъ били построени отъ Самуила български царски палати, (Борисъ построилъ за Климента кжща) и че имп. Василий българоубиецъ съборилъ стѣнитѣ на охридската крѣпость и изгорилъ Самуиловитѣ дворци. Крѣпостьта продължавала да бжде разрушена до 1073, защото прѣзъ възстанието на българитѣ въ тая год. военачалникътъ „Петрила (пише Скилица) като стигна въ Охридъ, го прѣвзе съ пристжпъ, защото той не бѣше укрѣпенъ съ стѣни, но стоеше въ развалини отъ когато имп. Василий го разруши". (*οὔπω γαρ (τῇ Ἀχρίδι) τετείχιστο, ἀλλ' ἐρείπιον ἔκειτο ἐξ' ὅτου Βαρίλειος ὁ βασιλεὺς κατερίπωσεν ταύτην.*) Нъ на 1081 г. Боемундъ, синъ на нормандеца Робертъ Гвискардъ, който съ войскитѣ си се намиралъ около Драчъ, билъ повиканъ отъ недоволнитѣ български жители на гр. Охридъ и го завзелъ; замъка обаче не успѣлъ, тъй като въ него се удържалъ византийскиятъ гарнизонъ. Отъ туй извѣстие се установява, че главнитѣ врата на охридския замъкъ вече сж били възстановени още по онуй врѣме. Така щото твърдението на Филова, че тѣ сж били отъ X вѣкъ, е невѣрно.[2]) Крѣпостьта при туй е продължавала да сжществува и прѣзъ XII, XIII и XIV в., до като турцитѣ я завладѣли и, споредъ тѣхния обичай, сж я разрушили, както туй вършели тѣ съ всички крѣпости, които се намирали въ територия, дѣто нѣмало турски елементъ, или е билъ изпърво незначителенъ. Покъсно обаче намираме охрид. крѣпость отново поправена. Къмъ края на XVIII в. френскиятъ пжтешественикъ Pouqueville казва: „крѣпостьта, която защищава града, е разположена върху едно възвишение" . . . (Voyage de la Gréce, t. III, p. 55). Споредъ лѣтописнитѣ бѣлѣжки отъ Н. п. Стефановъ, издадени отъ насъ на 1890 г., охридскиятъ феодалъ Джелядинъ бей, сродникъ и васалъ на Али паша, Янински, построилъ въ Охридъ „горни сарай" въ „ючкале". Традицията, близка на врѣмето, нему приписва и постройката на вратата въ „горни сарай", която Филовъ отнася къмъ X в. (Сбор. за Народ. Умотв. кн. XIV стр. 676). Старци отъ Охридъ помнятъ и до днесъ по разкази на родителитѣ си, че валчеститѣ кули до вратата на „горни сарай" служили за затворъ на прѣстжпницитѣ прѣзъ врѣмето на Джелядинъ бега. Че вратата

[1]) Охридската твърдина, разположена на via Egnatia, е била нужна и на Византия въ ранната епоха и на славянитѣ отъ княжеството „*Склавиния*" и на българскитѣ царе въ IX, X и XI в. прѣзъ борбитѣ съ Византия. Отъ нея се нуждаели и по-късно при нашествието на печенегитѣ и куманитѣ, както за туй изрично говори архиеп. Теофилактъ въ житието на Климента.

[2]) Слѣдъ обнародванитѣ ми свѣдѣния (въ „Съврѣмена Илюстрация" г. II 1914 № 23), които прѣдставляватъ резултатъ отъ частни случайни разкопвания въ Охридъ, нѣкои отъ разсжжденията на Кондакова за стария градъ, губятъ научното си значение.

на замъка сж издигнати прѣзъ XIX в. Филовъ можеше да се увѣри, ако вземеше единъ кжсъ отъ хоросана, който веднага при незначителенъ натискъ щѣше да се раздроби въ пръститѣ му. Отъ изложеното до тукъ става ясно, че вратата на „горни сарай“ не могатъ да ни послужатъ за характеристика на строителното изкуство на гражданскитѣ постройки на българитѣ прѣзъ Самуиловото врѣме, както прѣдлага Филовъ.

Прѣспанската велика църква.

Между туй погрѣшно заключава Филовъ и по отношение постройката на прѣспанската базилика, която приписва на царь Самуила. (Auch die grosse, dem Heiligen Achil geweihte Kirche, die Samuel auf der gleichnamigen Jnsel des Prespasees erbauen liess. (Стр. 9). Ний на стр. 12 още посочихме, възъ основа на писмото на Теофилакта, че тя е една отъ седъмтѣхъ църкви, издигнати по заповѣдь на Бориса. Филовъ, като се ползувалъ отъ прѣстарѣлото съчинение на К. Иречека, (История на българитѣ стр. 271,) и статията на Милюкова (Извѣстія Руск. Арх. Институтъ въ Констант. Т. IV вып. 1 стр. 21 и сл.) безъ да има на ржка по-новитѣ издирвания въ областьта на нашето минало, (Изв. на Бълг. Арх. Друж. Т. I, стр. 73, 77 и 78), възприелъ вече горното опровергнато твърдене на Милюкова, което го довело и до невѣрно заключение, вече цитирано по-горѣ. Тъй че църквата изпърво не била посветена на св. Ахила, защото била построена прѣди прѣнасянето на мощитѣ му въ Прѣспа (983 г.). Важно е да се знае още, че *„великата църква“* въ острова Прѣспа (слѣдъ врѣме нареченъ Ахилъ), била запалена прѣзъ 1071—2 г. отъ византийскитѣ наемници *аламани и франки*, които дошли тогава тукъ, за да усмиряватъ българскитѣ възстаници. Храмътъ прѣзъ Теофилактово врѣме билъ подновенъ, споредъ извѣстието въ писмото му до началника на Прѣспа Макремболита, когото архиепископътъ моли да приготви потрѣбното за събора, който щѣлъ да се свика въ този храмъ. Тогава и троноветѣ на митрополититѣ и епископитѣ, които засѣдавали на събора, навѣрно, сж били поправени отъ пожара, а, безъ съмнѣние, и стѣнната живопись подновена, защото „на мѣста има и втора мазилка“ и на стѣнитѣ е изобразенъ св. Ахилъ. Поради това твърдението на Йор. Ивановъ и Филова, че „списъкътъ. . . . на епархиитѣ, изброени на стѣната на храма надъ прѣстолитѣ, ще е правенъ прѣзъ послѣднитѣ десеть години на X в., т. е. между 989—1001“, е неприемливо. [1])

---

[1]) Сжщо и приемътъ на Милюкова, (Изв. IV. 53), че този списъкъ доказвалъ прѣдназначението на *„великата църква“* като патриаршеска съ подчинени ней епископии, ни се вижда, слѣдъ горнитѣ обяснения, за неоснователенъ. Милюковъ не знаелъ извѣстията въ писмата на Теофилакта за построяването на прѣспанската черква отъ Бориса и пр., та за туй и не ги използувалъ въ хубавата си студия.

Въ този случай и стѣнната живопись ще да е изработена въ врѣмето на архиепископствуването на Теофилакта малко прѣди 1078 г., може би, до 1107 г. (Ние на страница 13 неправилно я отнесохме къмъ IX в., когато билъ построенъ самиятъ храмъ.)

Изкуството въ българскитѣ земи прѣзъ византийското владичество

Най-важенъ паметникъ на християнското изкуство въ Охридъ е храмътъ св. София, който прѣдставлява грамадно едноетажно здание въ форма на триабсидна сводна базилика. Нъ, притворътъ или западната ѝ часть, е двуетажно здание съ двѣ високи кули по странитѣ, а въ срѣдата личатъ аркади. (Виж. образ. № 2). Отъ тухления надписъ по фаса-

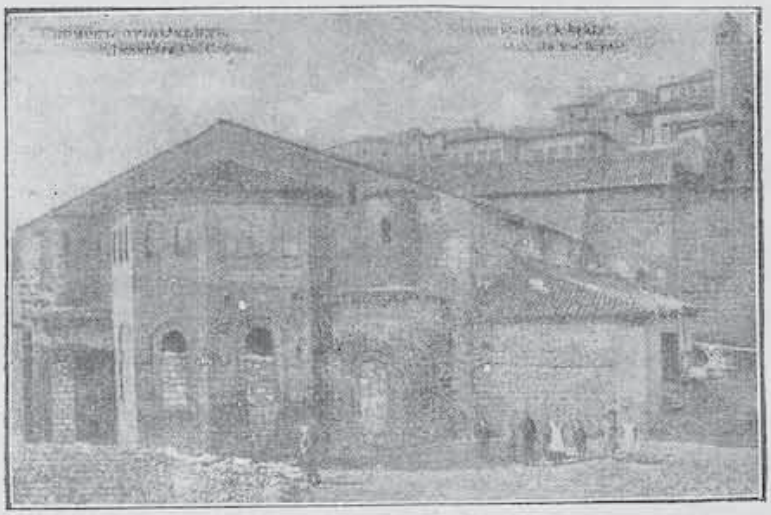

Обр. 1.

Източната часть на св. София въ Охридъ, съградена по между 1025—1055 г.

дата, който ѝ служи и като декорация, се установява, че при стройката е извършена въ 1317 г. прѣзъ архиепископствуването на Григория. (Обр. № 2). Образитѣ на ктиторитѣ сж запазени, но не съвсѣмъ ясно. Сжщинскиятъ храмъ изглеждалъ, че е копие на никейската св. София, но не на прѣспанската „велика църква". И до като въпросътъ за врѣмето на построяването на св. София излеждаше за установенъ, като се приемаше извѣстието въ index-а, [1]) по което построението ѝ се приписваше на охрид. архиепископъ Лъва 1025—1055 г, ето че Милюковъ се изказа, както слѣдва : „Перенеся митрополію отсюда (Прѣспа) въ Охридъ, Самуилъ несомнѣно,

[1]) Λέων, πρῶτος ἐκ Ῥωμαίων . . . . . ὁ κτίσας τὴν κάτω ἐκκλησίαν ἐπ᾽ ὀνόματι τῆς ἁγίας τοῦ θεοῦ Σοφίας (Лъвъ, първъ отъ ромеитѣ... който построилъ (въ Охридъ) долната църква по името на божията св. София). Критиката отдавна гледа на index-а, кждѣто се намира това извѣстие, съ довѣрие. Г. Баласчевъ, Климентъ Епископъ словѣнски, стр. LXIX . . . (H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida S. 6—7).

долженъ былъ и тутъ устроить для нея „великую церковъ“. къ этому моменту всего вѣроятнѣе относить происхожденіе св. Софіи Охридской (Изв. Рус. Арх. Инст. Т, IV вып. II стр:

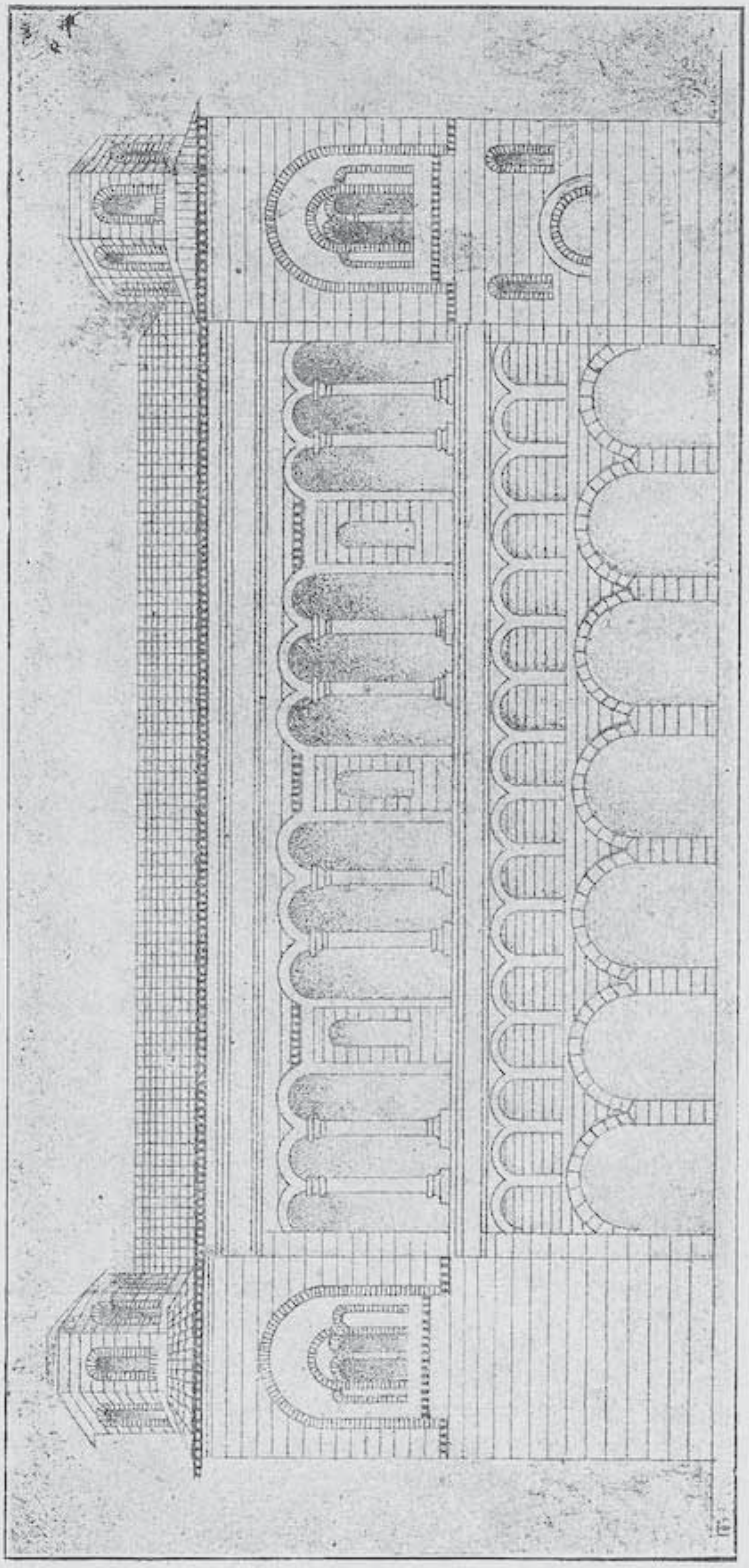

Обр. № 2.

Фасадата на притвора съ кулитѣ на св. София въ Охридъ отъ 1317 г.

+ΤΟΥΤΟΝΟΘΕΟΓΡΗΓΟΡΙΟΣ...ΛΝΕΩΙΣΚΗΝΗΝΕΘΕΙΡΑΣΤΟΝΘΕΟΓΡΑΠΤΟΝ
ΝΟΗΤΟΝ:ΕΘΝΗΤΑΝΥΣΙΛΝΕΚΔΙΔΑΣΚΕΙΠΑΝΣΟΦΙΩΣ::ΕΤΑΙΩΚΕ

Тухлениятъ надпись на св. София въ Охридъ върху фасадата на притвора отъ 1317 г.

87) Сѫщото твърдене възприелъ и Филовъ, (Jedenfalls hat Zar Samuel gleichzeitig mit seiner Residenz auch den Sitz des Patriarchats aus Prespa nach Ochrida verlegt, und es ist wahr-

scheinlich, dass auch die Sophienkirche als Patriarchatskirche erbaut wurde. S. 11). При все, че Кондаковъ възъ основа на index-а и на открититѣ отъ него въ Охридъ икони отъ врѣмето на архиепископа Лъва писа: „Иконы не могутъ принадлежатъ концу X вѣка, когда жилъ Самуилъ и вообще не могутъ быть ранѣе конца XI столѣтія, а потому и построеніе церкви приходится скорѣе всего, уже на позднѣйшую эпоху, т. е. на XI вѣкъ. (Македонія стр. 230—31). По поводъ прѣдположението на Филова ще забѣлѣжимъ, че Теофилактъ ни съобщава, какво Климентъ, освѣнъ мънастиря и храмъ, построилъ въ Охридъ и друга църква, която по-късно поставили или прѣдназначили за архиепископския тронъ. *ἦν ὕστερον ἀρχιεπισκοπῆς θρόνου ἔθεντο.)*. Тъй че Самуилъ не е строилъ съборна църква за охрид. патриаршия. Такава била издигната отъ Бориса още въ IX в., когато се настанилъ гърцкиятъ епископъ Гавриилъ и, ако една отъ построенитѣ отъ Климента църкви била обърната въ архиепископска, то трѣба да допуснемъ, че архиеп. Лъвъ е построилъ св. София на мѣстото, дѣто по прѣди се намирала една отъ Климентовитѣ валчести църкви, тъй като св. София дѣйствително е била станала по-късно съборна на архиепископския прѣстолъ. Архиеп. Лъвъ, първъ отъ гръцко произхождение, чрѣзъ построяването на св. София и снабдяването ѝ съ прѣкрасни икони и друга скжпа църковна посѫдка, види се, искалъ да смекчи негодуванието на българитѣ, проявявано тъй живо поради загубата на политическата имъ свобода. Неговиятъ примѣръ билъ послѣдванъ и отъ наслѣдника му архиеп. Теодула (1056—1065 г.), който съ спомоществованието на Ивана Анчовъ, построилъ въ Охридъ горната голѣма църква (трѣбва да е оная въ имаретъ.) *ὁ κτίσας τὴν ἄνωθεν μεγάλην ἐκκλησίαν διὰ συνδρομῆς Ἰωάννου τοῦ Ἀντζῶ)*.

Нека забѣлѣжимъ, че по туй врѣме трѣба да отнесемъ и съграждането на св. София въ столицата ни, при все че Филовъ въ книгата си„: Софийската църква св. София“ (стр. 112) отнася построяването ѝ „прѣди прѣвземането на София отъ Крума въ 809 г. . . . въ продължение на тритѣ столѣтия отъ края на петия до края на осмия вѣкъ.“ Съображенията, които Филовъ навежла, за да потвърди възгледа си, не сѫ удовлетворителни[1].)

Отъ сега нататъкъ, до като траяло византийското владичество въ нашитѣ земи, се нанасялъ тежъкъ ударъ и на всѣкакъвъ опитъ за самостоятелно изкуство, ако е имало такъво, защото старобългарското духовенство, въ чийто ржцѣ се намирала и науката, и изкуството, било подчинено на влиянието на

---

[1]) За правилно разрѣшение на въпроса за датата на съграждането на софийската св. София необходимо е да се вематъ въ внимание и църквитѣ: въ Трапезундъ, (тяима голѣмо сходство съ нашата), въ Никея и Арта, нѣщо което Филовъ не е направилъ въ книгата си.

византийското духовенство. Отъ втората половина на XI в. вече Охридъ не услужвалъ на оная култура отъ IX и X в. нъ станалъ упора за еллинизирането на българитѣ, тъй като вече и държавата започнала нарочно да поселява гърци отъ Мала Азия, които бѣгали отъ турцитѣ въ градищата между българитѣ, съ цѣль да държатъ послѣднитѣ въ покорность и да влияятъ надъ тѣхъ културно. Тогава въ по-важнитѣ български центрове се настанили гърцки или погърчени занаятчии, които се наричали *τεχνίται*, т. е. **тєχнит-арь-аре** по старословѣнски, както стои въ нашитѣ стари граммоти. Отъ тѣхъ българинътъ заелъ даже името на техника-художникъ, като прибавилъ къмъ гръцката основна часть своя суфиксъ **арь**, подобно на **желѣзарь**, **рогдарь**, **винарь** и пр. Тъй че възъ основа на горѣизложеното ние не можемъ да сподѣляме възгледътъ на Филова, че охридскитѣ културни постройки и паметници въобще на изкуството, направени и доставени по внушение на византийскитѣ църковни и свѣтски административни органи, принадлежатъ на старо-българското изкуство.[1]) Тѣ сж произведения на източното и византийското изкуство и аналогии намираме въ византийскитѣ земи. Напримѣръ сребърнитѣ ризници на иконитѣ, двѣ отъ тѣхъ сж съ арабски надписъ и цифри, признакъ, че сж купени за Охридъ отъ тържище, дѣто билъ арабски язикъ въ употрѣба, а другитѣ сж чисто византийска работа съ гръцки надписи; а пъкъ мраморниятъ амвонъ има голѣма еднаквость съ тесалийския въ Калабака и пр.[2]) (Н. Кондаковъ, Македонія стр. 231—33). Поради туй намъ се вижда ненаучно твърденето на Филова относително значението на охридскитѣ паметници на изкуството за българитѣ.[3])

Споредъ насъ софийската св. София ще да е построена въ царуването на Мануила Комнена (1143—1180 г.). Тогава гр. София игралъ важна роля, до подпадането му подъ властьта на българитѣ.

[1]) Относително начина на инкрустирването на мраморнитѣ декорации на охридския амвонъ интересни сж обясненията на Н. Кондакова, Македонія, стран. 232—4.

[2]) Сжщо и подобнитѣ изрази на слѣдниятъ: was Tirnovo für den bulgarischen Osten ist, das ist Ochrida fur den bugarischen Westen, fur Mazedonien, не отговарятъ на дѣйствителностьта. Въ туй Филовъ ще се убѣди, като прѣгледа книгитѣ на Димица за Охридската Архиепископия стр. 74 и Македоника стр. 387—392.

[3]) Jn dieser Weise wurde Ochrida der bedeutendste Mittelpunkt Mazedoniens für das geistige Leben der Bulgaren im Laufe von fast 10 Jahrhunderten. Es ist daher auch natürlich, dass wir hier einige der wichtigsten Denkmäler der altbulgarischen Kunst finden. Стр. 24. Това противорѣчи на думитѣ на Голубинскій, който пише: „Она (Охрида) потомъ на всегда стала городомъ, въ которомъ утвердилась, не духовная жизнь болгаръ, а церковная власть надъ ними грековъ, и въ которомъ было средоточіе не поддержки, а подавленія славянства.» „Отъ XII в. Охридъ е билъ опора на елинизма въ земята на македонскитѣ славяни.“ К. Иречекъ, История на българитѣ. стр. 278.

Изкуството въ българскитѣ земи прѣзъ второто българско царство.

Архитектура.

Слѣдъ като турцитѣ прѣзъ завладяването на Търново бѣха всичко почти разрушили отъ гражданската архитектура на 13 и 14 в. Филовъ въ книгата си при нѣмането на материалъ ни дава само два примѣра отъ тогавашното ужъ строително изкуство: 1) Една красива заставка, която прѣдставлява фотогр. снимка на кулитѣ на баба „Вида“ въ Видинъ, придружена съ думитѣ: „старобългарски замъкъ отъ 14 вѣкъ“, (Altbulgarisches Schloss in Widin; 14 Jasrh. стр. 16) [1]) 2) фотограф. снимка на една кжща въ с. Арбанаси (до Търново) отъ 17 вѣкъ, като при това съжалява за събарянето отъ землетрѣсението въ 1913 г. на тритѣ скромни кжщички, които се намираха въ „Новия градъ“ на крѣпостьта Търново, и за които се приема, че сж били отъ 14 в.[2]) По тѣхъ той мисли, че читателътъ ще може да си състави понятие за степеньта на развитието на този родъ изкуство по онѣзи врѣмена у насъ. (Jn dem naheliegenden Städtchen Arbanassi finden wir aber einige ähnliche Häuser. die, obwohl in späterer Zeit gebaut, den ursprunglichen Typus völlig bewahrt haben. Образ. 15). За жалость, авторътъ и тукъ не е сполучилъ, защото сегашниятъ видински замъкъ не е построенъ въ 14 в., а много по-късно. При туй нека не се забравя, че Видинъ е билъ опожаренъ още на 1444 г. отъ Владислава Хунияди, когато бѣ прѣдприетъ походътъ срѣщу турцитѣ[3]). Тъй че той не е стара българска постройка,

[1]) Ein altbulgarisches Schloss aus dem 14. Jahrhundert besitzen wir noch in der Stadt Widin an der Donau. Jn neuerer Zeit ist es teilweise restaurirt worden, aber immer unter Beactung seines ursprunglichen Aussehens. Die Altbulgarische Kunst. Стр. 26.

[2]) На кжщата, която принадлежала на *господжа* Бойка, фотограф. снимка е запазена. Нъ тритѣ кжщички не могатъ да ни свидѣтелствуватъ напълно за формата и градежа въобще на старобългарскитѣ — граждански жилища, защото тѣ се намирали въ новото прѣдградие на Търново, а не въ сжщинскитѣ градски крѣпости, кждѣто сияели великолѣпнитѣ сгради. К. Иречекъ, История на българитѣ, стр. 332. Градътъ Търново прѣзъ XIII и XIV в. се състоялъ отъ четири отдѣлни крѣпости, отъ които *Царевецъ*, *Трапезица* и *Нови градъ* имали посрѣдствена връзка помежду си; а само *Момина крѣпость* (Къзъ-хисаръ) оставала обособена отъ другитѣ три. Въ Търново тогава билъ съсрѣдоточенъ политическиятъ и духовенъ животъ на българитѣ, подобно нѣщо не сжществувало у нѣкои съсѣдни държави съ насъ.

[3]) Отъ свѣдѣнията на Бертрандонъ дела Брокиеръ се учимъ, че пловдивската крѣпость на 1433 год. прѣдставлявала развалини. За гр. София сжщиятъ авторъ казва, че прѣдставлявалъ малка крѣпость, нъ градскитѣ ѝ стѣни били сринати. Нишката крѣпость и градътъ били разрушени отъ турцитѣ прѣзъ 1428 год. Въ малката крѣпость Пиротъ живѣли тогава само турци, нъ и тя прѣзъ 1444 г. била развалена отъ австро-маджаритѣ.

а турска. Отъ извѣстието, което намираме въ книгата на F. Kanitz, Donau-Bulgarien, S. 14, става ни ясно, че видинската крѣпость се снабдила съ най-голѣмата часть отъ постройкитѣ си къмъ края на 17 вѣкъ. (Erhielt die Festung (Vidin's) zu Ende des 17 Jahrhunderts den grössten Theil ihrer gegenwärtigen Werke). Споредъ Каница, материалътъ за нейното укрѣпяване и за добрѣ запазената ѝ каменна облицовка, сж го доставяли многобройнитѣ римски кастели и срѣдневѣкови цитадели по Дунава и изъ вжтрѣшностьта на страната, особено: Флорентинъ, Ломъ, Арчаръ и Кула.

Сжщо и по кжщитѣ въ с. Арбанаси, които принадлежали на чуждъ народъ на българитѣ, именно: погърчени арнаути—боляри, прѣселени тукъ, навѣрно, отъ Асѣна II (1230—1231 г.) прѣзъ плѣняването на войскитѣ на Тодора и покоряването на страната имъ, строени къмъ 17 и 18 в. по подобие на турскитѣ каравансараи, – употрѣбенъ е даже подковообразниятъ сводъ, свойственъ на арабско-турския стилъ — „много мжчно е да си съставимъ понятие за изгледа на тогавашнитѣ (отъ 13—14 вѣкове) градски кжщи на българитѣ.“ Споредъ насъ, прѣдставенитѣ граждански постройки въ книгата на Филовъ, никакъ „не сж запазили напълно първоначалния типъ“ на българското цивилно строително изкуство прѣзъ II-то българско царство [1]). — Що се отнася пъкъ до църковната архитектура прѣзъ сжщото врѣме, то и за стжпалото на нейното развитие не може да се говори съ положителность, защото най-важнитѣ паметници, било на гражданското или църковното строително изкуство, станали жертва на жестокитѣ удари на турцитѣ, които излѣли гнѣвътъ си и мусюманскиятъ фанатизъмъ изпърво върху българската земя, като най-близка до тѣхъ и като първа на Балкана, подпаднала подъ тѣхното грозно иго.[2]) Така напримѣръ, ние не знаемъ, какви постройки сж били „великитѣ църкви“ въ Търново прѣзъ началото на XIII в. при царь Борила. Въ една отъ тѣзи засѣдавалъ църковниятъ съборъ, свиканъ на 1211 г „**сѣдѣ къ иже тогда единомъ отъ вълкыхъ цръковъ**“. Ние не можемъ да си съставимъ понятие за

[1]) Църковнитѣ паметници въ сръбскитѣ югоизточни земи не сж пострадали до такъва степень, както ония въ българскитѣ царства, защото владѣтелитѣ имъ останали вѣрни васали на турскитѣ амири, като сж се опълчили даже и на Косово и на Ровинйе заедно съ турцитѣ срѣщу своитѣ еднородци и едновѣрци.

[2]) Сърбскитѣ архиепископски църкви въ Жича отъ XIII в. и въ Грачаница отъ XIV в. и др. сж изцѣло запазени. Архиепископътъ Савва, който е живѣлъ почти 350 год. подиръ Бориса и подобно на него насаждалъ въ Сърбия източнохристиянската култура, довелъ отъ Цариградъ майстори, както за зидането на църквитѣ, тъй и за декорирането имъ. При туй старосърбскитѣ писатели изрично ни извѣстяватъ, че светогорскитѣ църковни архитеятурни паметници служили като образци на сърбскитѣ църкви и мънастири съ тѣхнитѣ: киновии (общежития) игумении и хесихастерии. (Даничић. Живот св. Симеуна и св. Саве, стр. 205.

патриаршеската църква „*Възнесение Христово*“, „майката на църквитѣ на българското царство“. Кой ще ни съобщи, какъ изглеждала църквата св. Петка, наричана **църкви царствѣи**, вече разрушена! Нищо не знаемъ и за църквата, издигната отъ Асѣна I въ честь на св. Ив. Рилски на 1195 г., въ Трапезица. Не можемъ да възстановимъ и храмътъ на св. Четиридесеть: **домъ свѣтыхъ. м, мовченикъ при рѣцѣ Этрѣ въ градѣ новѣмъ, а въ мѣстѣ рекомѣмъ Трѣновъ**[1]) Слѣдователно, по останалитѣ нищо и никакви паметници, мжчно е да се пише сполучливо научна работа за старобългарската църковна архитектура[2]).

Външна декорация на постройкитѣ.

Какъвъ външенъ изгледъ сж имали срѣднобългарскитѣ царски, обществени и църковни постройки, точно не ни е извѣстно, тъй като, както забѣлѣзахме, най-важнитѣ архитектурни паметници сж разрушени отъ неприятелска ржка.[3]) Не ни е извѣстно сжщо тъй, дали тѣ сж се отличавали съ

---

[1]) Филовъ, както въ книгата си, тъй и въ статията „Бояннската Църква“, (помѣстена въ списан. „Отечество“ г. IV, кн. 39, стр. 5 № 7), прокарва възгледъ, че въ България е имало „*типъ черкви, които служили главно като гробници на царски или болярски фамилии и не сж били прѣдназначени за обикновеното богослужение*“ Къмъ този типъ той отнася и Боянската църква. (zweistöckige Mausoleumskirche). По отношение трапезичкитѣ църквици се противопоставя на възгледа на Филовъ В. Димовъ, който пише: „Слѣдъ казаното до тукъ за църквитѣ въ Трапезица 17 на брой, можемъ съ достатъчна сигурность да заключимъ, че тѣ, поне въ по-голѣмата си часть, сж били обществени“. Въ това е убѣденъ и К. Шкорпилъ (гл. студията му въ Извѣстия I 145). (Извѣст. на Бълг. Арх. Друж. V, стр. 169). По поводъ на тоя въпросъ ще кажемъ, че и въ Охридъ е имало по писмени източници отъ XVII в., 33 черкви, както казва Григоровичъ. Ние сега по онова, което знаемъ отъ дѣтинство, можемъ да укажемъ на мѣстото и останкитѣ само на 24 църкви въ Охридъ. Тѣ всички малки и голѣми били обществени, само че въ нѣкои отъ тѣхъ рѣдко се извършвало богослужение; нъ непрѣменно на дена на светията, комуто билъ посветенъ храмътъ. Нѣкои отъ черквитѣ били съграждани отъ разнитѣ еснафи, други отъ културнитѣ учрѣждения, като болницата, старопиталището (герокомия). Н. П. Кондаковъ нѣмалъ добъръ познавачъ на църквитѣ въ Охридъ, та въ книгата си допусналъ разбъркани работи; той не можалъ даже да види ония, които Григоровичъ споменува.

[2]) Поради туй и заключението на Димова: „*въ архитектурата* ни всичко е скромно въ пропорциитѣ и повече или по-малко опростено въ линиитѣ и външния видъ“, считаме за не точно. (Извѣст. на Бълг. Арх. Друж., Т, V, стр. 169. По сжщата причина и възгледа на Кондакова, че въ църковната ни архитектура отъ 13 и 14 в. се забѣлѣзвала по-груба маниера отъ оная на сръбскитѣ паметници, е прибързанъ.

[3]) Въ търновскитѣ крѣпости били издигнати палатитѣ на Асѣновци (**полаты иже соуть сътворены тонлоты ради**) (въ единъ отъ тѣхъ гостувалъ сърбскиятъ архиепископъ Савва, кждѣто и умрѣлъ), сетнѣ на Тертеровци и Шишмановци. Въ новопостроения отъ царь Ив. Александра палатъ засѣдавалъ около 1355 год. съборътъ, свиканъ противъ богомилитѣ и евреитѣ. Въ ковчежничеството се пазили драгоцѣннитѣ трофеи, царскитѣ знакове, златотканитѣ дрехи и пр. и пр.

елегантность, както сърбската патриаршеска църква въ Грачаница или пъкъ сѫ били, подобно на византийскитѣ тежка постройки. Отъ незначителното, което се запазило до днесь, става ни ясно, че за външната естетична украса на свѣтскитѣ и църковни сгради използуванъ е билъ главно дѣлания четвъртитъ камъкъ, както и червената тухла, отъ която сѫ образували цвѣтни линии и прости меандри около прозорцитѣ и входоветѣ, главно по сводовата имъ часть.[1]) Споредъ Филова, стѣни съ смѣсь отъ разноцвѣтни камъни съ тухли, нареждани мозаично, въ Търново нѣмало, както е случая съ Месемврия, дѣто има голѣмо изобилие декоративни образци (Tirnovo bietet uns keine guten Beispiele für diese Bauart. Стр. 22). Напротивъ, църквитѣ въ Търново съдържали другъ единъ особенъ видъ украса на външнитѣ стѣни, именно: употрѣбени били кухи глинени тржби, дълги около 20 с.м., завършени съ разлатъ кржговъ или кръстовиденъ разширенъ край.[2]) „Тия тржби, както пише Димовъ, или иматъ естествения си глиненъ цвѣтъ, или пъкъ сѫ боядисани (гледжосани) зелено, по-рѣдко оранжево, и сѫ били зазиждани по арковитѣ линии на прозорци и врати. . . . За да знаемъ какъвъ ефектъ сѫ произвеждали тѣзи украшения, както и за начина на нареждането имъ, трѣба да се обърнемъ къмъ нѣкои отъ по-запазенитѣ отъ старо врѣме църквици въ Търново, като св. 40 Мжченици, св. Димитъръ и св. Петъръ и Павелъ, външнитѣ стѣни на които сѫ украсени съ тоя родъ декоративни материали. Интересно е, че тоя материалъ не се срѣща въ декорацията на църквицитѣ въ западна България." (Извѣстия на Бълг. Арх. Друж. кн. V стр. 166—67). По поводъ на туй ще припомнимъ, че и византийската архитектоника си служела съ този родъ стѣнна украса. И Бр. Шкорпилъ и К. Иречекъ, а на послѣдъкъ и M. Zimmermann въ Alte Bauten in Bulgarien, като говорятъ за месемврийскитѣ стари сгради, не пропускатъ случая да споменатъ за глиненитѣ глечосани тржбички, или Band mit Einsätzen in glasirten Ton., S. 5, изъ стѣнитѣ на църквата св. Пантократоръ. Освѣнъ туй за избѣгване на еднообразието изъ обширнитѣ стѣни на постройкитѣ, започватъ да се употрѣбяватъ на видно мѣсто и голѣми тухлени надписи, които сжщеврѣменно служили и като украшение. Такива тухлени надписи отъ началото на XIV в. намираме, освѣнъ на фасадата на охридската св. София, нъ още и на църквата въ Призрѣнъ, на сѣрската крѣпость, и оная въ Порой, рилския мънастиръ, ихтиманската баня и пр. и пр.

[1]) Споредъ съобщенията на старосърбскитѣ писатели прѣзъ XIII в. въ Сърбия градели църквици и отъ дърво. Обаче подобенъ строежъ билъ въ употрѣбление и въ българскитѣ земи, още въ XII в. въ София църквата св. Лука и пр. За дървената църковна архитектура по насъ Филовъ не е казалъ ни дума.

[2]) Die Kirchen von Tirnovo bieten uns dagegen eine andere, Eigenart, nämlich die Verwendung von kurzen Tonröhrchen. (S 22).

Живопись.

Стѣнна живопись отъ XIII в. въ малки размѣри бѣше запазена до 1913 г. въ Търново въ църквата св. Четирдесеть, (Извѣст. Рус. Археол. Инст. въ Конст. Т. VII[1]), а сетнѣ въ разкопанитѣ 17 черквици въ Трапезица (копия на нѣкои фрески се пазятъ въ Народния Археол. Музей), а повече се намѣри въ църквата св. Никола въ с. Бояна (до София), построена прѣзъ 1259 г.[2]) Въ книгата на Филовъ сж поставени само два образа и петь таблици отъ черквата въ Бояна. За характеристика пъкъ на XIV в. Филовъ си послужилъ съ стѣнната живопись въ черквата св. Петъръ и Павелъ въ Търново, извѣстна още въ края на XIV в. споредъ Гр. Цамблака: **мже на нимъ Верховныхъ осмщена бѣ.**

Относително значението на боянската живопись споменали сме отдавна, когато за първъ пѫть изнесохме прѣдъ учения свѣтъ нѣколко цвѣтни образи отъ църквата. (Минало г. I, кн. I и III и г. II, кн. 5—6, стр. 18—19). (Проф. A. Gardner, въ кн. The Lascarids of Nicaea прѣиздаде ги по нашитѣ клишета). Между туй, като прѣхвърляхме образитѣ и таблицитѣ въ Филовата книга, останахме изненадани, забѣлѣзвайки, че между стѣнната живопись отъ XIII в. и оная отъ XIV в. има сжществена разлика въ българскитѣ паметници, защото извѣстно е, че въ земитѣ у съсѣднитѣ народи не се забѣлѣзва такъва чувствителна разлика въ живописьта на двата близки вѣка, нито даже у насъ въ трапезицкитѣ фрески. Това нѣщо забѣлѣжилъ и самъ Филовъ; той на стр, 31 казва: Въ Бояна сцената (която прѣдставлява Успѣние на св. Богородица отъ 1259 г.) е изпълнена по начинъ твърдѣ сериозенъ и въздържанъ (in sehr vornehmer und zurückhaltender Weise behandelt. (Tefel XIV). Сжщата сцена въ църквата св. Петъръ и Павелъ, ужъ отъ 14 в., била композирана въ рѣзка противоположность на оная отъ 13 вѣкъ въ Бояна: (In schroffen gegensatze dazu steht die dem 14 lahrhundert angehörende Komposition in der Peter und Paul-Kirche, стр. 32). По-нататъкъ казва Филовъ, че въ църквата св. Георги въ Търново отъ 1616 год. сжщата сцена намираме я въ пълна неподвижность (in völliger Erstarrung). Всичко туй ни даде поводъ да се взрѣмъ по-внимателно въ образцитѣ, прѣдадени въ книгата на Филовъ, и да подиримъ по-точно тѣхния произ-

[1]) Първиятъ български християнски владѣтель Борисъ държалъ въ двора си гръцкиятъ живописецъ Методий, който му изрисувалъ картината «страшни сждъ». Тя, споредъ думитѣ на лѣтописеца Симеона Логотета, е направила силно впечатление на Бориса.

[2]) Боянската църква е нѣколко пѫти прѣзографисвана, и още не е точно установена датата на разната стѣнна живопись въ тоя храмъ. Тъй твърди и Йор. Ивановъ въ кн. Св. Ив. Рилски, стр. 29. Филовъ нищо не говори за трапезичкитѣ откъслъци, които иматъ особена важность за декоративното изкуство въ XIII и XIV в.

ходъ, т. е. дали стѣнната живопись въ църквата св. Петъръ и Павелъ е дѣйствително отъ 14 в. или отъ по-друго врѣме, та поради туй личи оная разлика въ развитието на това изкуство. Отъ справкитѣ, които направихме въ списанията на нашитѣ прѣдшественици, които се интересували отъ този въпросъ, се указа, че туй, което Филовъ отнася къмъ 14 в., К. Иречекъ го счита като произведение отъ турско врѣме. Той пише: „По стѣнитѣ се виждатъ, гръцки живописъ и надписи отъ послѣднитѣ двѣ столѣтия". (Стр. 235, Пжтувания). Много по-ясно и по-опрѣдѣлено за датата на стѣнната живописъ въ св. Петъръ и Павелъ се изказва много-заслужилиятъ на българската археология и история професоръ Ѳ. Успенскій. Той казва: „Но въ всякомъ случаѣ неподлежитъ сомнѣнію, тотъ выводъ, что въ храмѣ апостоловъ Петра и Павла роспись принадлежитъ доволно позднему времени . . . Роспись храма должна относиться къ 17, а можетъ бытъ и къ 18 вѣку". (Изв. Рус. Арх. Инст. въ Конст. Т. VII стр. 12). Ѳ. Успенскій по-нататъкъ, като разгледва сценитѣ, които прѣдставляватъ вселенскитѣ събори, се произнася тъй: „Стилъ рисунка позволяетъ думать, что наша композиція относится къ хорошимъ образцамъ фресокъ 16-го вѣка. Тѣ же заключенія слѣдуетъ вывести и на основаніи надписей". (Стр. 13). А на страница 15, като сравнява живописьта на съборитѣ въ църквата св. Петъръ и Павелъ съ оная на църквата Христосъ въ Арбанаси отъ 17 в. казва: „Но нельзя не замѣтить, что въ стилѣ рисунка композиціи и росписи вселенскихъ соборовъ есть большое сходство, которое ведетъ къ мысли объ едновременности произхожденія того и другаго памятника. Какъ выше обяснено, роспись соборовъ мы не можемъ отнести иначе, какъ къ 16 му вѣку". Научниятъ методъ изискваще, щото Филовъ, ако имаше свое гледище по този въпросъ, трѣбаше поне да спомене нѣщичко, та да ни изкараше отъ съмнѣние, че всичко горѣизложено му е останало неизвѣстно. Прѣдъ видъ, че ние имаме пълно основание да сподѣляме изказанитѣ мисли и на Успенски и на Иречека, и да ги допълнимъ съ още аргументи, напримѣръ: композицията на сценитѣ, техниката въ рисунката на образитѣ и украсата имъ съ цвѣтове, както и палеографията на писмото въ надписитѣ, то сме заставени да обявимь характеристиката на Филова за стѣнната живопись въ българскитѣ земи прѣзъ XIV в. за несъстоятелна. Защото образцитѣ, върху които тя е съградена, не сж отъ сжщата єпоха, която имъ приписва Филовъ, а сж почти съ два-три вѣка по-късни. [1])

[1]) Стѣнната живопись на църквата св. Петъръ и Павелъ въ Търново и академикътъ Йорд. Ивановъ отнася къмъ XIV вѣкъ. (Св. Иванъ Рилски и неговиятъ монастиръ. Таблица II.) И още пише той: „може би въ търновската фреска отъ XIV в. въ църквата св. Петъръ и Павелъ", стр. 29.

Вѫтрѣшната украса на стѣнитѣ на сградитѣ.

Дали сѫ били украсявани вѫтрѣшнитѣ части на свѣтскитѣ сгради, царскитѣ палати и частнитѣ здания по насъ въ срѣднитѣ вѣкове, не ни е извѣстно. Защото не сѫ запазени нито веществени паметници отъ тѣзи врѣмена, нито пъкъ имаме за туй писмени указания. Обаче, що се отнася до църквитѣ, стѣнитѣ имъ сѫ били декорирани изцѣло и то, освѣнъ съ сцени отъ св. Писание и образи на светии, още и съ орнаментъ, който обикновено се намира изъ долнитѣ части на храма, по дебелинитѣ на стѣнитѣ му, въ прозорцитѣ и вратитѣ, както и на пиластритѣ и по странитѣ на плоскитѣ ниши (пезюли). Орнаменталнитѣ изображения биватъ линейни (меандри), растителни и комбинирани, нъ почти въ духа на стила отъ близкия Истокъ и на византийския, отъ кѫдѣто идвали у насъ и другитѣ изкуства.[1]) Декорацията въ долнитѣ части на стѣнитѣ изъ църквицитѣ въ Трапезица отъ 13 и 14 в., „се състои винаги отъ орнаменти — геометрични или драперии — рисувани съ червено, черно, кафяво, жълто и пр. на различенъ фонъ, най-вече на кремовъ. При геометричната декорация намираме комбинации на криволинейни съ праволинейни геометрически форми или прости четирижгълници, наредени по цѣлото продължение на стѣнитѣ, колорирани прѣзъ единъ съ повтарящъ се цвѣтъ. Въ нѣкои случаи тия четирижгълници прѣдставятъ по-сложно нѣщо — имитация на цвѣтни мряморни плочи или пъкъ мозаични такива.“ (В. Димовъ, Разкопкитѣ на Трапезица въ Търново. Извѣстия на Бълг. Арх. Друж., кн. V, стр. 170.) Въ нашитѣ църкви орнаментътъ не служи като рамка на фигурнитѣ сюжети, но се явява като самостоятелна художествена работа, отчасти само съ допълнително значение въ декорацията, като служи повече на архитектурнитѣ линии, отколкото на фигуралната живопись. Цвѣтоветѣ, употрѣбявани по онѣзи врѣмена, сѫ били: бѣлъ, жълтъ, червенъ, кафявъ, тъмнозеленъ и чернъ. Тѣ сѫ слагани по отдѣлно въ чистъ съставъ, а по-рѣдко сѫ били смѣсвани (въ драперитѣ), поради което такъва орнаментация прави повече импресионистично впечатление, подобно на самата мозайка.[2]) Сходството между тази орнаментика и оная на ржкописитѣ отъ XIII и XIV в. е съвсѣмъ

---

[1]) Напослѣдъкъ си пробива широкъ пѫть възгледътъ, че даже и така нареченията *романски стилъ* се развилъ изпърво въ близкия Истокъ и оттамъ постепенно се прѣнасялъ на Западъ.

[2]) Въ църквицитѣ на Трапезица 17 наброй най-вече е съхраненъ долниятъ орнаментъ до пода, тъй като тази часть отъ църквицитѣ се запазила най-добрѣ на една височина отъ 20 до 30, 50 сант.метра, а по-рѣдко до 80 с. м. или 1 метъръ, както е случаятъ съ църквицата подъ № VIII. Благодарение на туй най-много материалъ отъ 13 и 14 в. имаме за орнамента и за долната часть на фигуралната стѣнопись. Тѣ сѫ проучени внимателно отъ В. Димова, нъ въ книгата на Филова за всичко туй не намираме споменъ даже.

явно. То личи напълно, даже и въ миниаторнитѣ образи, дѣто сж употрѣбени сжщитѣ цвѣтове.

* * *

По отношение пъкъ развитието на орнамента (орнаментацията на заглавнитѣ букви и заставкитѣ) въ пергаментнитѣ и книжни ржкописи отъ XIII в. и нататъкъ у насъ, ще кажемъ, че слѣдъ като станаха извѣстни евангелието въ синайската библиотека подъ № 213 отъ 967 г. и поучението на Теодора Студита подъ № 401 отъ 1086 г., то тоя видъ български орнаментъ не успѣлъ да стигне своитѣ образци, а камо ли да ги надмине. Затова ние едва ли трѣба вече да говоримъ за нѣкакъвъ „style vieux-bulgare“ старо-български стилъ, както твърди академикътъ Йор. Иванэвъ[1]) и Д-ръ Л. Милетичъ[2]). Тъй като прѣплетенитѣ заглавни букви въ славянското охридско евангелие и апостолъ, както и въ слѣпченския апостолъ и въ хилендарския паремейникъ, изгубватъ напълно приписваната имъ доскоро що-годѣ оригиналность. Тѣ сж слаби копия.

Художествени занятия.

Най-хубавитѣ издѣлия отъ занаятчийското изкуство бивали прѣдназначени да удовлетворятъ прѣдимно църковнитѣ нужди. До днесъ поне повече сж запазени въ нашитѣ земи църковни издѣлия. Но нѣма съмнѣние, че художественитѣ занаяти услужвали и на свѣтскитѣ трѣбвания, само че прѣдметитѣ, прѣдвидени да служатъ на житейскитѣ луксозни потрѣби, били често унищожавани, заедно съ архитектнитѣ паметници, и то главно поради отпадъка на благосъстоянието.[3]) Напримѣръ не сж рѣдки случаитѣ, когато цариградскитѣ султанн, за да удовлетво-

---

[1]) Les Bulgares devant le Congrès de la Paix. p. 37. Статийката му подъ заглавие Art (Изкуство) нѣма научно значение.

[2]) Въ исторически и художествени паметници, въ Спис. на Бълг. Акад., кн. XVI на стр. 9 четемъ: „Чрѣзъ византийско посрѣдничество на българска почва този стилъ (така нар. тератологиченъ орнаментенъ стилъ) се развива донѣгдѣ самостойно и ние виждаме въ българскитѣ ржкописи отъ XI до XV вѣкъ изработена характерна орнаментална система съ прѣплетени едно въ друго животни и човѣшки образи, която отъ България прѣминала въ Влашко и Русия. (Български художествени старини, кн. II къмъ л. VII и VIII.“ И туй губи значението си.

[3]) Луксътъ въ българскитѣ дворове, както и помежду болярскитѣ сѣмейства, е билъ много разпространенъ. Царетѣ имали златни тронове, безцѣнни камъни и бисери, златни облѣкла и пр. Тѣ изпращали скжпи подаръци на приятелитѣ си и между другото и златни чаши, сребърни тепции и блюда. Споредъ разказа на Роберта де Клари при бракосъчетанието на царкината Мария съ императора Хенриха били натоварени 60 коня съ зестрата на невѣстата, която се състояла отъ злато, сребро, коприна и кадифе и други разкошни прѣдмети.

рятъ алчностьта на яничеритѣ и на тълпата, прибѣгвали до прѣтопяване на цѣнни издѣлия отъ златарското изкуство, които били събирани съ вѣкове въ държавната съкровищница, било като дарове или плячка отъ разни царски дворове въ Европа и Азия, а сжщо и отъ българскитѣ.

Рѣзбарство.

Развитието на рѣзбарството въ нашитѣ земи Филовъ се потрудилъ да очертае възъ основа: 1) На *дървената врата* въ църквата св. Никола (болница) при „*долна порта*“ въ Охридъ, отъ XII—XIII в. [1]).

2) На *лъвото крило* отъ царскитѣ врата на църквата въ Варошъ (при Прилѣпъ) отъ XIV в. съ славянски надписъ [2]).

3) На *рилскитѣ врата* отъ 14 вѣкъ, изработени въ ажурна плетеница и топчести разнообразни розети.

4) На така наречения *Хрелйовъ тронъ* отъ XIV вѣкъ, запазенъ пакъ въ рилския мъанастиръ. Тоя тронъ, споредъ Филова, е навѣрно изработенъ отъ сжщия майсторъ, който направилъ и вратата. Паметници, като вратата и трона отъ Рилския мънастиръ, казва Филовъ, посочватъ на високото стжпало на развитие на старобългарското рѣзбарство“. (Denkmäler, wie die Türe und der Thron vom Rilakloster, zeigen die altbulgarische Holzschnitzerei auf einer hohen Stufe der Entwicklung. Стр. 35). Нека забѣлѣжимъ, че горѣизброенитѣ издѣлия на рѣзбарството произхождатъ почти отъ земи, които се намирали подъ чуждо владичество и били изложени на чуждо културно влияние. Стилътъ имъ е или източенъ, или византийски, а майсторитѣ оставатъ неизвѣстни. Тронътъ пъкъ на кесаря „Хреля“ не бива да отнасяме къмъ XIV вѣкъ, а къмъ много по-късно врѣме. „Той прѣдставлявз, споредъ архитекта П. Койчевъ, произведение на рѣзбарското изкуство отъ арабско-византийски стилъ. Направенъ е отъ дърво, богато орнаментиранъ съ плетеници и инкрустации отъ седефъ“. (Виж. въ Извѣст, на Бълг. Арх. Друж., кн. I, стр. 93). Понеже седефенитѣ инкрустации се употрѣблявали въ издѣлия отъ турско

---

[1]) За нея Н. П. Кондаковъ пише: «Тукъ всичкитѣ композиции сж дадени въ тоя изтощенъ вече шаблонъ, въ сухо схематическо прѣдаване, какъвто намираме въ по-къснитѣ романски скулптури. Достатъчно е напримѣръ да се взремъ въ фигуритѣ на кентавритѣ, лъвоветѣ, конетѣ, грифоветѣ, за да видимъ въ тѣхъ всичкитѣ признаци на грубото романско изкуство и неговитѣ вече безформени звѣрилни схеми. Отъ друга страна, несъмнѣнно е, че самитѣ композиции водятъ началото си отъ Изтокъ и билн съчинени отчасти въ Египетъ, а отчасти въ занаятчийското изкуство на Сирия и Мала-Азия». (Македонія, стр. 237—238).

[2]) Въ орнамента на този фрагментъ се срѣща, както самъ Филовъ признава, най-разпространениятъ византийски мотивъ, именно: орелъ носи заекъ, сграбченъ въ ноктетѣ му.

врѣме и тронътъ не е никакъ изтърканъ отъ врѣмето, а напротивъ изглежда съвсѣмъ ново издѣлие, то ний го считаме за работа на сѫщия майсторъ Атанасъ Теладуро, плѣникъ отъ Гърция прѣзъ 1821—1825 г., продаденъ въ Самоковъ, (Хр. Семерджиевъ, гр. Самоковъ, стр. 66). Той изработилъ по-гѣлѣмата часть отъ рѣзбарската работа въ рилския храмъ и мънастиръ[1]). Сѫщо и дървениятъ архиепископски тронъ въ Охридъ, направенъ по заповѣдъ на архиепископа Прохора въ 1538 г., както гласи надписа, е тъй инкрустиранъ съ седефени плочки, нъ е много изтърканъ и има изгледъ на овехтѣла дървена вещъ. (Период. Спис. кн. LV—LVI, стр. 192). Тъй че Филовиятъ възгледъ по отношение рѣзбарското изкуство у насъ прѣзъ второто българско царство, по нѣмане на датирани паметници, ни се вижда доста прибързано.

Златарство.

Десеттѣ икони, намѣрени въ Охридъ въ църквата св. Климентъ отъ XI—XIV в., покрити съ изящни сребърни ризници, богато орнаментирани, а нѣкои части даже позлатени и емайлирани, заедно съ иконата отъ сѫщия видъ въ бачковския мънастиръ, отъ 1310 г., съ грузински надписъ, и иконата въ Месемврия, отъ 1342 г., и единъ диптихъ отъ злато, както и златнитѣ луксозни гривни и обѣци, намѣрени въ с. Драгишево (до Търново), споредъ Филова, били достатъчни да ни дадатъ прѣдстава за състоянието на златарското изкуство въ България прѣзъ XII—XIV вѣкове[2]). Тукъ неволно изпъква въпросътъ: мѣстни ли сѫ горѣизброенитѣ произведения на златарството, или пъкъ сѫ донесени отъ вънъ чрѣзъ търговията? Филовъ за охридскитѣ икони ни дава слѣдното разсѫждение. „Би било отъ голѣмо значение, ако би могло да се установи, гдѣ и отъ кои майстори сѫ били изработени тѣзи икони. Понеже туй за сега не е възможно, желалъ бихъ поне да посоча на нѣкои обстоятелства, които не сѫ безъ значение за отговора на тѣзи въпроси. Нѣма никаква причина да се съмнѣваме върху мѣстния произходъ на иконитѣ, (Es liegt kein Grund vor, den einheimischen Ursprung der Ikonen zu bezweifeln, zumal ähnliche Arbeiten aus anderen Ländern nicht bekannt sind), толкозъ повече, че подобни работи не ни сѫ извѣстни отъ други земи. По-мѫчно е разрѣшението на

---

[1]) Майсторъ Атанасъ Теладуро сключилъ договоръ съ егумена на рилския мънастиръ на 1839 г., за да изработи темплото на новопостроената църква. Документътъ се пази въ *Архивътъ* на *Възраждането* ни подъ № 4792. Той е основатель на рѣзбарската школа въ Самоковъ, за която нашитѣ художници и учени иматъ смѫтни понятия.

[2]) Die wenigen hier angeführten Gegenstände mögen genugen, um eine Vorstellung von dem Stande der Goldschmiedekunst in Bulgarien während des 12—14. Jahrhunderts zu geben. Стр. 42).

въпроса, дали тѣ сж изработени отъ български или отъ гръцки художници. Говори ли вече мѣстонахождението въ полза на първия приемъ, то за втория — би могълъ да тажи гръцкиятъ язикъ на надписитѣ върху иконитѣ. Нъ на вова послѣдно обстоятелство не може да се даде рѣшающе значение, понеже сжщо и български майстори си служили съ гръцки язикъ. . . . По-важно ми изглежда обстоятелството, че на нѣкои икони орнаментиката и въобще цѣлата техника носи чисто ориенталски характеръ и че тъкмо

№ IX. — Св. Богородица (Пжтеводителка).
Икона отъ охридското съкровище.

източни елементи отличаватъ, както по-горѣ видѣхме, произведенията на по-старото българско изкуство. При туй ще прибавимъ още, че ние намираме подобни работи сжщо и на други мѣста въ България." (Стр. 37). Отъ горѣизложеното ясно личи, че Филовъ е наклоненъ да припише български произходъ на охридскитѣ икони. Обаче, върху всичко туй трѣба да си припомнимъ слѣдното: Иконата, която Кондаковъ е означилъ съ № X. (Той първъ оповѣсти на ученитѣ, че въ Ох-

ридъ се намира това съкровище, каквото другждѣ нѣма), е малоазийска работа, защото на нимба върху младенеца надъ гръц-

№ XII. — Благовѣщение. (Дѣсно крило). — Икона отъ охридското съкровище XI вѣкъ.

кия надписъ Ис-Хр. стои арабски надписъ[1]). Понеже до идването на турцитѣ охридскитѣ златари нѣмало нужда да си

[1]) Това бѣше отбѣлѣзалъ още Кондаковъ. „Въ нимбѣ Младенца, сверхъ греческаго надписанія началныхъ и послѣднихъ буквъ имени Іисуса-Христа, есть еще подобіе того же имени въ арабскомъ шрифтѣ

служатъ съ арабска азбука, то тая икона трѣба да се счита, като донесена отъ вънъ, дѣто арабскиятъ язикъ е служилъ на

№ XI. — Благовѣщение. (Лѣво крило). Икона отъ охридското съкровище XI вѣкъ.

християни. А такива земи сж били югозападнитѣ части на Мала-Азия заедно съ Иерусалимъ и Александрия. Нъ и риз-

—также обстоятельство любопитное, указывающе на XIV в. и на близкое отношение славянскихъ странъ съ мусульманскими" (Македонія, стр. 261).

ницата на иконата № IX е малоазийска изработка, защото въ срѣдата надъ нимба на Богородица се виждатъ арабски цифри. Въ нимба пъкъ на Младенеца на сжщата икона мѣстото, кждѣто трѣбаше да стои надписа, е изчукано и писмото заличено. Ний допускаме, че тукъ е имало арабски надписъ, както въ иконата № X, и че охридското духовенство, слѣдъ настаняването на турцитѣ, заличило арабския надписъ, като го считало за писмо на невѣрнитѣ. (Въ иконата № X арабскиятъ надписъ едва личи, писмото е много дребно). Сжщо и ризницитѣ на иконитѣ подъ № V и VI по орнамента иматъ голѣмо сходство съ № IX и X. Тъй че сирийско-палестинскиятъ произходъ на четиритѣ ризници върху иконитѣ отъ охридското съкровище може да се каже, че е почти установенъ. Даже и Филовъ признава, че отдѣлни мотиви правили впечатление на сжщински арабески (machen den Eindruck von richtigen „Arabesken." Стр. 37). Между туй и иконитѣ подъ № XI и XII, двѣ дружки, които украсявали царскитѣ врата на мраморния иконостасъ въ св. София, построена отъ архиеп. Лъва между 1025—1056 г., не сж били изработени въ Охридъ, а сж донесени отъ вънъ. Въ туй ще се убѣдимъ, ако обърнемъ внимание на факта, че емаилевитѣ плочки съ дарителния надписъ сж прикрѣпени върху развалена орнаментирана часть отъ сжщинската сребърна ризница. При това дѣсната емайлева таблетка — пластинка съ надписа е поставена съ писмото наопаки и се чете отдолѣ нагорѣ, ясно доказателство, че майсторътъ-златарь не знаелъ гръцки языкъ. Освѣнъ туй и надписътъ на иконата съ архангела Гавриила е изчуканъ нарочно, навѣрно е билъ съ арабски букви, та не могли да се търпятъ въ църквата отъ охридскитѣ християни, покорени отъ нечестивитѣ турци, които си служили съ арабската азбука. Възъ основа на всичко това ние считаме охридскитѣ ризници върху иконитѣ ведно съ послѣднитѣ за донесени отъ вънъ по търговски пжть[1]). А че имало обичаи, щото видни поклоници на Божигробъ да донасятъ оттамъ изящни църковни издѣлия въ странитѣ си, личи добрѣ отъ свидѣтелството на Доментияна (1253 г.), който пише, че архиепископъ Савва, като прѣбивавалъ въ Търново, изпратилъ въ Сърбия **и вьсе светыіе потрѣбы церковьныіе, събранныіе къ светыихъ странахъ іерусалимьскыихъ.** (Доментиянъ, стр. 329.). За произхода на ризницата върху иконата отъ Бачково

---

[1]) За златарската техника въ гр. Охридъ важни сж среброобкованитѣ корици на славянското евангелие отъ XIV в., кждѣто се намира изкованъ и ликътъ на св. Климента Охридски въ пъленъ ръстъ. Отъ този паметникъ се вижда, че охридски металически издѣлия могли да послужатъ, като образци на старосърбскитѣ миниатюрни образи. Въ Филовата книга нѣма споменъ за тѣхъ, нито даже за сребърната рамка на иконата съ надписа отъ архиепископа Дим. Хоматияна отъ XIII в., която още не е извѣстна на учения свѣтъ. Пжтя, по който проникнало изкуството въобще въ Сърбия, е минавалъ прѣзъ Македония, която въ културно отношение е стояла много по-високо, отъ колкото чисто сърбскитѣ земи.

(1310 г.) съ грузинския надписъ нѣма нужда да се говори.[1]) Нъ що се отнася до ризницата на иконата отъ Месемврия (1342 г.), подарена отъ вуйката на царь Ив. Александра, Теодоръ Синадиносъ, то нея трѣба да считаме, като византийско произведение, защото протостраторътъ Теодоръ Синадинъ, който прѣзъ 1331 е управлявалъ Месемврия, като вишъ византийски сановникъ въ 1341 и 1342 г., споредъ Кантакузена, се явява като управитель на Солунъ и неговата околность до Струма. Въ такъвъ случай твърдѣ е възможно иконата да е била изработена въ Солунъ и прѣпратена въ Месемврия заедно съ другитѣ църковни подаръци. Отъ изложеното до тукъ ни се вижда неприемлива характеристиката, която ни дава Филовъ, за старобългарското златарско изкуство, защото повечето отъ паметницитѣ, върху които е направена тя, не сѫ отъ старобългарски произходъ, а сѫ донесени у насъ отъ вънъ посрѣдствомъ търговията[2]).

Изкуството въ българскитѣ земи прѣзъ турското владичество.

Зла участь е сполетѣла българския народъ къмъ края на XIV в. Прѣдстоело му да понесе жестокитѣ удари на завоевателния мусюлмански фанатизъмъ на османскитѣ турци. Послѣднитѣ, като успѣли да покорятъ българскитѣ царства, лишили народа ни не само отъ политическата и църковна самостоятелность, нъ едноврѣменно му отнели и възможностьта да продължи наченатото си културно развитие, което се състоело въ усвояването на източнохристиянската култура и нейного отчасти прѣработване и прѣдаване на съсѣднитѣ народи съ сходна култура. Прѣзъ борбитѣ за завладѣването на българскитѣ земи отъ турцитѣ и закрѣпването на тѣхната власть, послѣднитѣ извършили грозни убийства, грабежи и опустошения надъ българитѣ. Трѣбвало е да се удуши всѣкакъвъ опитъ за съживяване на духа за независимъ животъ у

---

[1]) Бачковскиятъ мънастиръ е билъ построенъ отъ грузинеца Григорий Пакуриянъ, византийски пълководецъ, на 1083 год. Споредъ типика на основателя му, е било запрѣтено на друго духовенство да живѣе и се подвизава въ мънастира. Прѣзъ 1310 г. той не се намиралъ въ българска власть, нито пъкъ културата въ него е била българска, а грузинско-християнска. Царь Ив. Александъръ, като завладѣлъ планинската область Цѣпино съ крѣпоститѣ ѝ, обогатилъ съ дарове мънастиря и изглежда, че той първъ го направилъ достѫпенъ и за българитѣ, и за гърцитѣ. Тукъ се намираше и часть отъ фреската на тоя български царь.

[2]) Ако на основание на произведения отъ тракийски, малоазийски, византийски и на др. отъ съмнителенъ произходъ правимъ заключения за степеньта на развитието на старобългарското изкуство въобще у насъ, то не знаемъ, кѫдѣ ще излѣзе краятъ на такъво изкуство!

българина. Затова той се подлагалъ на нечути притѣснения. Създавани били даже погроми, съ които се цѣлило пълното омаломощяване на съпротивителната му сила. Тогава повиднитѣ прѣдставители на народа ни всѣчески бивали съблазнявани и даже заставяни силомъ да промѣнятъ вѣрата си и да прѣгръщатъ исляма. Поради всичко туй едни отъ тѣхъ, за да запазятъ живота си и вѣрата, забѣгвали масово оттатъкъ Дунава, а други сж се потурчвали. Прѣзъ тѣзи нещастни врѣмена за българина само тукъ-тамѣ изъ затънтенитѣ краища на българскитѣ области се бѣха запазили прѣзъ XV в. нѣкои малки болярски сѣмейства, а голѣмитѣ изчезнали. Свободниятъ пъкъ работнически народъ, който се занимавалъ съ занаятитѣ заедно съ крѣпостния по-простъ, турцитѣ прѣобърнали въ покорна рая. Тогава и духовенството, висше и нисше, било сжщо тъй подложено на прѣслѣдвания, а неговитѣ лаври и многобройни мънастири, дѣто се разработвали науката и изкуствата, били разрушени или прѣобърнати въ джамии и текета, за да услужватъ вече на новонасажданата ислямска култура. Вслѣдствие на всичко туй, послѣдвало пълно разстройство и въ стопанския животъ на българския народъ. Защото съ настаняването на турцитѣ въ покоренитѣ земи въ тѣхни ржцѣ прѣминали и останалитѣ народни богатства. По туй врѣме вмѣсто българското болярство се появило турско дворянство съ санове и титли. Начело на управлението застанали: бегперъ и санджакъ бейове, мирмирани, сердари, мѣстни бейове, улеми, имами и пр. Освѣнъ тѣхъ, въ страната ни заживѣли, като колонисти и войници въ гарнизонитѣ на по-важнитѣ стратегически пунктове, а сжщо и агалари, мубашири, таксилдари и пр. Сега вече земята на българскитѣ царства се разпрѣдѣлила главно между мусюманското дворянство на военни лени (спахилъци), наричани сиямети и тимари, като се отдѣлила значителна часть земя и за подържанието на богоугодни заведения, подъ името вакъфи. Тѣ всички се обработвали изключително отъ покорната рая, която била пощадена съ единственна цѣль да прѣхранва и улеснява живота на владѣещето племе. Като послѣдствие на всичко това, вмѣсто попрѣдишната българско-християнска култура, изникнала мусюманска. Естествено е било, че при такива неблагоприятни условия и прѣдишното българско-християнско изкуство не е могло вече да има благоприятна почва за по-нататъшното си развитие.

Архитектура.

Новосъздаденото политическо, социално и стопанско положение въ нѣкогашнитѣ български земи се отразило твърдѣ злѣ главно върху българската свѣтска и църковна архитектура. Съобразно съ религиознитѣ понятия на господствуещето племе

сега се запрѣтило на българохристиянската рая строението на каквито и да било обществени, свѣтски или църковни сгради. Нъ затуй пъкъ започнала да се развива архитектониката на владѣтелитѣ въ духа на ислямската култура. Тогава захванали да се съграждатъ джамии,[1]) строили мостове,[2]) керванъ сараи, бани и др. И до като бѣше общоприето, че прѣзъ извѣстно врѣме турцитѣ били запрѣтили на българитѣ рая да строятъ каквото и да е, съ изключение, може би, на прости колиби, ето че Филовъ ни разправя, какво прѣзъ XV и XVI в. сжществувала българска църковна архитектура, която се състоела въ малки църковни постройки, които по външность едва ли се различавали отъ обикновенитѣ жилища, (So entstanden denn in dieser Zeit jene kleinen, in ihrem Aeusseren von den gewöhnlichen Wohnhäusern kaum zu unterscheidenden Kirchen bauten....) и че само въ по-отдалеченитѣ планински мѣстности, кждѣто турскитѣ очи не сж могли да съзратъ, е могло да си позволи човѣкъ по-голѣма свобода. На такива отстранени мѣста ние виждаме въ 15 вѣкъ да се издигатъ цѣлъ редъ нови мънастири или отдѣлни църкви, напримѣръ въ Бобошево, при селото Драгалевци и погановския мънастиръ. . . . (An solchen abgelegenen Orten sehen wir im 15 Jahrhundert eine Reihe neuer Klosteranlagen oder einzelner Kirchen entstehen, z. B. in Boboschevo. . . . bei dem Dorfe Dragalevtzi . . . und dem. . . . Ermatale, wo sich das Kloster Poganovo befindet. S. 44.) Съ течението на врѣмето излѣзълъ отъ употрѣбление и куполътъ, и стълповетѣ и пр. и пр. Какво е дало поводъ на Филова да излѣзе съ такъво учение, ние не знаемъ. Ще припомнимъ тукъ само, че драгалевскиятъ мънастиръ и храмътъ сж били построени още въ XIV в. Тъй приема и К. Иречекъ въ Пжтувания по България, стр. 66, кждѣто четемъ: „Основалъ го е подъ името: „пр҃чистоѭ Богоматери иже ѥстъ въ Китоши“ българскиятъ царь Иванъ Александъръ[3]). . . . Обаче, не само ние твърдимъ,

---

[1]) Въ София била сградена между 1384—85 г. Боюкъ Джамия, сегашната сграда на Народния Арх. Музей, въ Търново на мѣстото на църквата св. Петка гази Ферузъ бей издигналъ на 1434 г. джамия и пр.

[2]) На 1470 год. великиятъ везиръ Исакъ паша заповѣдалъ да се построи Кадинъ-мостъ на р. Струма. На старославянски *кад*-а означава *сводъ*. Думата *када-и* се срѣща въ Охридъ съ значение на сводообразна дупка. Отъ тамъ произлиза думата *кадца* сводообразенъ сждъ. Йор. Ив. погрѣшно отождествява Кадинъ мостъ съ Невѣстинъ или Кадънъ по турски. (Извѣстия на Бълг. Археол. Друж., кн. I, стр. 200—1).

[3]) „Царь Шишманъ потвърдилъ привилегиитѣ му съ грамота и досега запазена.“ Нѣкои подробности вижъ въ «*Минало*» г. II, кн. 7—8, стр. 206—7. Султанъ Мохамедъ II, на 1453 г. пъръвъ разрѣшилъ на християнитѣ само да поправятъ храмоветѣ си, но не и да строятъ нови, даже и въ малки размѣри. Минало г. I, кн. I, стр. 18—19.) Единственно изключение прави въ тоя случай съграждането на рилския мънастиръ къмъ 1454—1462 г., нъ не на църквата, която останала неразрушена отъ турцитѣ. (Филовъ погрѣшно твърди, че сградитѣ на рилския мъ-

нъ и други, че и църквата въ погановския мънастиръ е била съградена къмъ края на XIV в. Защото отъ вънъ въ стѣната на фасадата сж съзидани три каменни диска, на които се виждатъ издълбани имената на св. Ив. Богословъ, господинъ Константинъ и госпожа Елена. Титлата „господинъ“ е носѣлъ обикновено кюстендилскиятъ Константинъ деспотъ, който владѣлъ тоя край, а ликътъ на неговата дъщеря Елена се запазилъ въ коженъ ржкописъ отъ 1408 г. въ Лувра. (Йор. Ивановъ, Сѣверна Македония. стр. 129 и 137.) (Възможно е и майката ѝ да се казвала Елена). При туй и самъ Филовъ признава, че погановската черква съ четвъртитата си камбанария напомнувала ни на църквата отъ царь Ив. Асѣна II при Станимака (mit ihrem viereckigen Glockenturm an die Kirche des Zaren Jwan Assen II bei Stanimaka erinnert. стр. 44). Слѣдъ всичко туй остава ни да споменемъ и за бобошевската църква, съграждането на която Филовъ отнася прѣзъ 15 вѣкъ. Както и за по-горнитѣ двѣ църкви, тъй и за нея Филовъ не навежда никакви доводи; а начинътъ на строенето едва ли може да ни послужи като аргументъ, тъй като всеизвѣстно е, че строежа на второстепеннитѣ и трето степеннитѣ църкви въ 13 и 14 в. не се различава никакъ отъ тоя на бобошевската църква. Оставатъ ни въ този случай само надписитѣ въ тѣзи църкви. Въ надписа на драгалевската църква се казва: **потрѫдꙑ и пописа**, а въ оня на Поганово стои: **пописа се сѩи божєствєни храмъ**. Въ надписа пъкъ на бобошевската църква св. Димитъръ четемъ: **потрѫди и пописа ѿ свода**. Значи, споредъ надписитѣ, тукъ става дума за зографисването на храмоветѣ, а не за тѣхното съграждане. Надписи, въ които се говори за съграждането на самия храмъ, иматъ друга формула; въ тѣхъ стоятъ думитѣ: **Къздвиже сѧ wтъ земѧ** или **wтъ основѣ, и създа**, или **съзида сѧ**, както е случая съ боянската църква и пр. Отъ казаното до тукъ излиза, че ний трѣба да се повърнемъ пакъ къмъ стария приемъ, именно, че турцитѣ прѣзъ XV в. и XVI в. не позволявали на християнитѣ рая да строятъ нови църкви, а само да поправятъ старигѣ.

Между туй отъ царственика на Паисия Хилендарски [1]) се учимъ, че къмъ началото на 17 в. турцитѣ разрѣшили на

настиръ, които изгорѣли прѣзъ 1833 г, сж били отъ срѣдата на 14 вѣкъ Eine grosse Feuersbrunst . . . die älteren aus der Mitte des 14 Jahrhunderets stammenden Bauten vernichtet. S, 47). Изглежда, че овдовѣлата султанка Мара Г. Бранковичъ, жена на Муратъ II, която живѣела въ с. Ежево, южно отъ гр. Сѣресъ и се ползувала съ синовно почитание прѣдъ султанъ Мехмеда II, е издѣйствувала позволение за построяването на рилския мънастиръ, както малко по-късно на 1469 г. тя е изпросила заповѣдъ отъ сжщия султанъ до търновския кадия да позволи на рилскитѣ калугери да прѣнесатъ отъ Търново мощитѣ на св. Ивана въ рилския мънастиръ.

[1]) Филовъ погрѣшно свързва дѣятелностьта на Паисия съ зографския мънастиръ (das bulgarische Zografkloster . . . in welchem der Vorläufer der nationalen Aufklärung der Bulgaren . . . der Mönch Païssi, tätig war. Стр. 63).

на християнигѣ да градятъ нови цѫркви и мънастири. „Въ тіи лѣта дадѣ царь тѹрски христіаномъ волю правити цѣркви. (Исторія славенобългарская, стр. 81). Тогава дошелъ отъ Светагора въ софийско калугеръто отъ зографския мънастиръ сти Пиминъ настоіалъ, трѹдилсѧ, и много цѣркви направилъ и монастѷри wбновилъ во Софиїйскоѭ ѥпархию ѿ тамо и рѻдомъ билъ.., Той Пиминъ билъ въ лѣто 1610. За тази си дѣятелность Пиминъ слѣдъ смъртьта му въ черепишкия мънастиръ *край ръка Искра*, обновенъ отъ него, билъ зачисленъ между българскитѣ светии. (За всичко туй въ книгата на Филовъ, не намираме и думица). Интересно е, че тѣзи свѣдѣния на Паисия се покриватъ съ факти. Около 1595 г. францисканеца Петъръ Салинатесъ отъ Босна, построилъ нова цѫрква въ Чипровецъ, като основалъ тамъ и католически мънастиръ. На 1604 г. била съградена и цѫрквата въ бачковския мънастиръ. Прѣзъ 1614 г. въ с. Недобърско (Мехомийско) построили нова цѫрква и пр. Значи, султанъ Мехмедъ ханъ III (1694—1603) и неговия наслѣдникъ султанъ Ахмедъ ханъ I (1603—1617) сѫ първитѣ турски султани, които разрѣшили на християнската рая да строятъ цѫркви и мънастири, нъ винаги тамъ, дѣто имало отъ по-прѣди такива [1]) и то пакъ въ скромни размѣри.

Между туй общиятъ отпадъкъ на просвѣтата между християнскитѣ народи въ османската империя прѣзъ 16, 17 и първата половина отъ 18 вѣкъ (духовенството начело съ патриарситѣ, митрополититѣ, епископитѣ и пр. останало почти полуграмотно), злѣ повлиялъ изобщо и на изкуствата въ страната. Не по малко на туй спомогнали и войнитѣ на турцитѣ съ Австрия и Русия (редица градове били изгорени и цѣли области опустошени). А отъ II-та половина на 18 и на татъкъ се започва вече турското влияние въ гражданското строително изкуство. То силно се чуствува прѣзъ 19 вѣкъ; образцитѣ се взиматъ отъ главнитѣ турски центрове, дѣто заможнитѣ търговци и занаятчии строятъ кѫщитѣ си, споредъ турскитѣ дървени конаци. Тѣ сѫ прѣдставени въ книгата на Филова въ кѫщитѣ отъ Охридъ Дрѣново, Самоковъ и пр.). Не по-малко типична остава въ туй отношение и цѫрквата въ прѣображенския мънастиръ (при Търново), която прилича на турско тюрбе или на нѣкоя турска дървена баня. Тогава мияцитѣ отъ Рѣка и битолско (Крушево, Смилево, Папрадища и пр.) и костурцитѣ (обитатели на бѣдни планински мѣстности, заставени да търсятъ поминъка си въ ржчни занаяти), се отдали между другото и на строителното изкуство. На тѣхъ се дължи застройката на най-виднитѣ градове въ Балканския полуостровъ. Първомайсторътъ Павелъ отъ с. Криминъ (Южна Македония), който живѣлъ въ Битоля, построилъ отъ 1834 до 1837 г. рилскиятъ най-голѣмъ мънастиръ въ полуострова ни. Той ще да е

[1]) Едно любопитно позволително, издадено отъ софийския кадия за съграждание на цѫрква прѣзъ 1616 г. въ с. Златуша ще намѣри читателя въ спис. „Минало", год. II, кн. 7 и 8, стр. 209—210.

съградилъ и мънастиря въ с. Бигоръ, (дебърско), тъй като Павелъ прѣпоржчва на рилския мънастиръ зографътъ Михаила, отъ Самарина (Пиндъ), който изписвалъ стѣнната живопись на бигорския мънастиръ.*) Отъ първомайстора Андрей Зографовъ, миякъ, е съградена и красивата църква св. Пантелеймонъ въ гр. Велесъ; той построилъ съборнитѣ църкви: въ Сараево, Мостаръ, Смедерево, Нишъ, Враня и пр. (Сѣмейството му живѣе въ София).

Живопись.

Прѣзъ втората половина на XV вѣкъ, султанъ Мухамедъ II (1451—1481 г.) разрѣшилъ поправянето на църквитѣ. Традицията на старата живопись се запазила и прѣзъ бурнитѣ врѣмена на завладяването страната отъ турцитѣ. Нъ нѣкои промѣни въ живописьта въ сравнение съ оная отъ 13 и 14 в., ясно личатъ. Общиятъ упадъкъ на духовното и стопанско развитие не могло да не се отрази неблагоприятно. Прѣзографисвани сж редица църквици. Освѣнъ на споменатитѣ по-горѣ, ще укажемъ и на църквата въ кремиковския мънастиръ (1494г.). Тукъ въ сцената върху образитѣ на ктиторитѣ не сж употрѣбени яснитѣ чисти цвѣтове, както бѣше въ 14 в.; тъмночервениятъ цвѣтъ и жълточервеникавиятъ прѣобладаватъ; даже и космитѣ по главата, мустацитѣ и брадитѣ на фигуритѣ сж тъмночервеникави, вмѣсто черни у младитѣ и бѣли у старцитѣ. Тѣзи отличителни черти сж забѣлѣзани и въ черквитѣ на съсѣднитѣ намъ народи. Лицата на фигуритѣ сж нацапани съ сѣнки. При туй, колкото вървимъ по-нататъкъ, толкова и различието става по-чувствително. Къмъ края на XVI вѣкъ и началото на XVII, промѣната се установява най-ясно и въ композицията, и въ изработката на рисунъка и въ цвѣтоветѣ. Сцени отъ св. Писание, които прѣзъ XIV вѣкъ се изписваха на извѣстно мѣсто въ църквата, къмъ края на XVI и XVII в. на сжщото мѣсто се изписватъ други. Напримѣръ, тамъ кждѣто въ църкитѣ отъ XIV вѣкъ сж композирани поединични сцени отъ чудесата на Христа, въ живописьта отъ XVI и XVII в. на сжщото мѣсто сж изписани сцени отъ цикъла на страданията Христови въ всичкитѣ перипетий или по мѣсечнитѣ календари за всѣки день, както е случая съ църквитѣ св. Петъръ и Павелъ въ Търново и св. Христосъ въ Арбанаси. Сжщото е отбѣлѣзано и у съсѣдитѣ. Въ изработката на рисунката прѣзъ турската епоха изгубва се онова спокойствие на фигуритѣ въ сценитѣ, каквото намираме отъ образцитѣ отъ XIII и XIV в. Напримѣръ, въ сцената „Успѣние на св. Богородица“ въ църквата св. Петъръ и Павелъ въ Търново, Исусъ Христосъ се наклонилъ и съ пръститѣ си затваря очитѣ на св. Богородица, която лежи на смъртното легло.

---

*) Неиздадени документи по този въпросъ и други се пазятъ въ »*Архива на Възраждането*«. Филовъ нѣмалъ случай да се запознае съ съдържанието имъ.

Неспокойни сѫ и образитѣ на апостолитѣ. Сѫщата сцена въ живопись отъ XIV в. се отличава съ пълно спокойствие на фигуритѣ. Ис. Христосъ стои правъ и спокоенъ прѣдъ леглото на Богородица. Разтрѣвоженость личи и въ сцената, кѫдѣто е прѣдставенъ IV вселенски съборъ вь църквата св. Петъръ и Павелъ. Патриархъ православенъ тегли за брадата своя противникъ еретикъ. При туй въ тази сцена отъ турско врѣме и космитѣ по главитѣ на образитѣ сѫ силно стилизирани, както и мустацитѣ и брадитѣ. Туй нѣщо не се срѣща въ образитѣ, изработвани прѣзъ XIV вѣкъ. Прѣзъ турската епоха дрехитѣ на светийтѣ биватъ съ гънки, на дипли, когато дрехитѣ по фигури отъ XIII и XIV в. сѫ плоски и гладки, безъ гънки почти. И по слаганието на боитѣ живописьта въ църквата ив. Петъръ и Павелъ личи, че е отъ турско врѣме. Тъмночервената боя и жълточервеникавата заематъ видно мѣсто; сетнѣ идватъ други неясни цвѣтове.

Филовъ, а сѫщо и Йорд. Ивановъ, като не сѫ взели въ внимание горѣнаведенитѣ отличителни черти, отнесли живописьта на църквата св. Петъръ и Павелъ къмъ XIV в., когато тя е изписана прѣзъ турската епоха. Въ живописьта ѝ се съдържатъ всичкитѣ характерни черти на късното турско врѣме. Даже и буквитѣ въ надписа върху сцената на IV вселенски съборъ свидѣтелствуватъ, че сѫ отъ XVII в., защото сѫ тѣсни и длъгнести, а буквитѣ отъ XIV в. обикновено биватъ четвъртити, т. е., колкото дълги, толкова и широки. Прѣзъ началото на 17 вѣкъ въ софийско работилъ въ областьта на живописьта св. Пимина, калугеръ — живописецъ отъ светогорскиятъ мънастиръ Зографъ. Въ търновско сѫ работили малко покъсно живописецътъ отъ Солунъ Михаилъ и такъвъ Георги отъ Букурещъ и то като добри художници, защото имало много недобри. Дали се запазило у насъ живописството отъ по старото християнско врѣме или пъкъ то се прѣнесло отъ югъ на ново по насъ прѣзъ турско врѣме, не ни е ясно. Що се отнася до църковната живопись отъ втората половина на XVIII и XIX в., то за нея имаме вече по-точни указания. Филовъ погрѣшно отнася и дѣятелностьта на живописецътъ Христо Димитровъ отъ Доспей къмъ 1717 г. и нататъкъ, когато той ходилъ въ Виена на 1770 г. а синоветѣ му Захарии и Димитъръ, започватъ около 1824 и нататъкъ *) Филовъ нищо не говори за македонскитѣ зографи мияци отъ с. Лазарополе, с. Трѣсанче и с. Галичникъ. Тѣ украсявали изъ вжтрѣ и свѣтскитѣ сгради. Така, въ лѣтописнитѣ бѣлѣжки на Н. п. Стефановъ четемъ: „1808 г. май 10-и Джелядинъ бегъ повика майстори бояджии отъ Рѣка. Тогава той, за да имъ види занаята, поржча имъ да направятъ цвѣтя първо въ нашата стая.“ (стр. 7). Изглежда,

*) Жално, че Филовъ нѣмалъ на ржка грижливо събраниятъ материалъ за изкуствата у насъ въ по ново врѣме отъ учителя Хр. Семерджиевъ въ книгата му: »*Градъ Самоковъ*« стр. 221—233, та за туй въ Филовата книга изобилуватъ грѣшки.

че живописството мияцитѣ сж учили въ Светагора, съ която се намирали въ живи сношения отъ по-старо врѣме. Филовъ не ни казва, какво е било населението отъ с. Литаково? По говора си то е македонско. Сжщо не знаемъ нищо и за сѣмействата отъ Трѣвна, които се занимавали съ иконописство!*)

Погрѣшно твърди Филовъ и за развитието на орнаментиранитѣ заглавни букви и цвѣтни заставки въ ржкописитѣ отъ турско врѣме. До като Милетичъ и Йорд. Ивановъ оригинално развитие приписватъ само за християнската епоха (вече опровергнато на стр. 34) Филовъ намира, че именно въ заглавнитѣ букви и цвѣтнитѣ заставки старобългарската орна-

Контури отъ образа на св. царь Борисъ I по стѣнната живопись въ Трѣскавецъ отъ XIV в.

Образи на св. Кирилъ и Методий по фрески въ църквата старо Нагориче отъ XIV в.

ментика къмъ 16—17 в. постигнала високо стжпало на развитие. (Gerade in ihnen hat die altbulgarische Ornamentik eine hohe Entwicklungsstuffe erreicht. Стр. 67).

По нѣмане на срѣдства прѣкратяваме разгледването на художественитѣ занятия съ забѣлѣжка, че Филовъ и тази материя не проучилъ, както трѣба, нито пъкъ взелъ въ внимание извѣстията въ *кондикитѣ*,*) *архивитѣ* отъ разнитѣ общини и митрополии, нито даже *ерминиитѣ*, които се пазятъ въ *Архива на възраждането и Народната библиотека*. — При туй трѣба да съжалимъ, че въ книгата на Филова нѣма нито образъгъ на царь Бориса, нито на св. Кирилъ и Методи, нито историческитѣ облѣкла на дарителитѣ и строителитѣ, изобразени въ църквитѣ (Прѣспа) и трапезариитѣ въ мънастиритѣ (Светагора) и пр. и пр.**)

КРАЙ.

*) Отъ самоковската кондика се учимъ че на 1793 г. майсторъ Антонъ отъ Св. Гора прѣнесълъ оттамъ иконостасътъ за митрополитската църква.

**) Копия отъ тѣхъ нѣма даже нито музейната сбирка, която купува съ десетки хиляди левове непотрѣбни прѣдмети, нито археографическата комисия, нито главната квартира, която командирова цѣло сонмище професори. Сега вече е невъзможно да ги копираме!

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ОКОПИЕ